

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER: SİYASET, SOSYO-
EKONOMİK YAŞAM VE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM (XI-XV.
YÜZYILLAR)**

Erdi ÖZTÜRK

Doktora Tezi

Ankara, 2023

DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER: SİYASET, SOSYO-EKONOMİK YAŞAM VE
KÜLTÜREL ETKİLEŞİM (XI-XV. YÜZYILLAR)

Erdi ÖZTÜRK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Erdi Öztürk tarafından hazırlanan "Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI-XV. Yüzyıllar)" başlıklı bu çalışma, 05.06.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa Uyar (Başkan)

Doç. Dr. Resul Ay (Danışman)

Doç. Dr. Selim Tezcan (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Doğan (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Murat Cankara (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Erdi ÖZTÜRK

1“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Resul Ay** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Erdi ÖZTÜRK

TEŞEKKÜR

Lisansüstü eğitim hayatımda hem yüksek lisans hem de doktora aşamalarında danışmanlığımı yapan sayın hocam Doç. Dr. Resul Ay'a çok teşekkür ederim. Onun yol göstermesiyle üzerine eğilmeye başladığım tez konum hakkında vermiş olduğu fikirler ve önerilerle birlikte yazdığım her şeyi sabırla okuyup yapmış olduğu geri dönüşlerle, kendisinin bu tezin ortaya çıkmasında büyük katkıları vardır. Yine tezimi ayrıntılı bir şekilde okuyarak bana kıymetli görüşlerini sunan hocalarım Doç. Dr. Selim Tezcan ve Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Doğan'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tez çalışmamı gerçekleştirmek için ihtiyacım olan Ermeniceyle tanışmamı sağlayan hocam Öğr. Gör. Dr. Ercan Cihan Ulupınar'ın bana kattıklarını kelimelerle anlatamam. Kendisiyle Ermeni dili, kültürü ve tarihi üzerine yaptığım sohbetler benim için birer ders niteliğindedir. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Ermenice öğrenmek için başladığım ikinci lisans eğitimimde tanıştığım ve onlardan almış olduğum derslerle bana büyük katkılar sağlayan, her zaman yanımda olduklarını hissettiğim ve hep beni değerli hissettiren sayın hocalarım Prof. Dr. Birsen Karaca, Dr. Öğr. Üyesi Doğanay Eryılmaz ve Dr. Öğr. Üyesi Hülya Eraslan'a çok teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde arkadaşlıklarıyla yanımda olan, Selçuk Altıntav, Mustafa Ceylan, Ayşegül Yağ ve Hülya Polat Yılmaz'a teşekkür ederim.

Almanca kaynaklardan ve Kiril alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerden faydalanmamı sağlayan ve tezimi birçok kez okuyarak düzenleyen Budem Çağıl Büyükpoyraz'a minnettarım. Yaşadığım her iyi ve kötü anda yanımdaydı. Her zaman beni destekledi ve benden hiç şüphe etmedi. Kendisi yanımda olmasaydı her şey çok daha zor olacaktı.

Ailem tez yazım sürecinde her daim arkamda durdu ve destekledi. Annem Perihan Öztürk ve ablalarım Asiye Körmen, Züleyha Öztürk Uyar ve Ayşe Öztürk'e teşekkür ederim. Ablam Ayşe Öztürk ile eğitim hayatında benzer aşamalardan geçmekteyiz. Kendisi her

zaman için benim yol göstericim oldu, hayatımın her anında yanımdaydı. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Doktora tez çalışmamın ortaya çıkış sürecinde vermiş oldukları bursla bana büyük maddi destek sağlayan Türk Tarih Kurumu'na çok teşekkür ederim. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nden tez çalışmamı hazırlama sürecinde oldukça faydalandım. Bunun için Türk Tarih Kurumu'na ayrıca minnettarım.

ÖZET

ÖZTÜRK, Erdi. *Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI-XV. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

Türklerin Doğu Anadolu'ya gelmesi Ermeni tarihinin seyrini değiştiren önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Ermeniler daha önce çeşitli yabancı devletlerin hâkimiyetleri altında yaşamış olsalar da Türk hâkimiyeti onlar için diğerlerinden daha farklı bir süreci ifade etmektedir. Türkler bölgede hâkimiyet kuran devletlerin aksine sadece üst hâkimiyet ile yetinmemiş, doğrudan bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Yaşanan yoğun Türk göçleriyle de Ermeniler bir Türk-İşlam devleti altında yeni gelen kendilerine yabancı bir etnik topluluk ile beraber yaşamak durumunda kalmışlardır. Ermenilerin Doğu Anadolu'da Türklerle beraber yaşamaları yüzyıllarca devam etmiş, iki toplum arasında gelişen ortak yaşama tecrübesi ile de kültürel etkileşimler meydana gelmiştir.

Doğu Anadolu'da Bizans İmparatorluğu'nun izlediği göç ettirme politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkan Ermeni siyasi yapısının bozulmaya başlaması Türk hâkimiyetiyle beraber nihayete ulaşmıştır. Türkler bölgede merkezi yönetim anlayışını tatbik ettikleri için naharar olarak adlandırılan Ermeni soylu ailelerin gücünü kırmıştır. Çoğu naharar ailesi ya Türk hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmış ya da Gürcistan gibi komşu coğrafyalara kaçmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde Ermeni aydınları içerisinde halkın lidersiz kalmasından ötürü Ermeni Kilisesi'nin bu rolü üstlenmesi gerektiğine dair fikirler ortaya çıkmıştır.

Türk hâkimiyeti, Ermenilerin sosyo-ekonomik hayatlarını kısıtlayacak ya da engelleyecek bir politika izlememiştir. Aksine devletlerinin ekonomik açıdan zenginleşmesi için süre gelmekte olan yapıyı korumayı ve geliştirmeyi tercih etmişlerdir. Dönemin kaynaklarına bakıldığında Ermenilerin zanaatkârlık, ticaret ve tarım ve hayvancılık gibi sosyo-ekonomik hayatın hemen her alanında var oldukları görülür. Ermeni zanaatkârların ürünleri sadece Anadolu'da değil, komşu coğrafyalarda da talep

görmüştür. Ermeni tüccarlar Karadeniz'in kuzeyinde koloniler kuracak kadar ticarete aktif olmuşlardır. Ticaret sayesinde Ermeni toplumu içerisinde "metzaton" adı verilen bir zengin sınıfı dahi ortaya çıkırmıştır. Ermeni köylülerin tarım faaliyetleri yeni kurulan hâkimiyetin devamlılığını ve tebaasını besleyebilmesi açısından önemlidir. Dönemin kaynaklarında Türk yöneticiler tarafından köylüleri koruyan vakalara rastlanılmaktadır.

Türk yönetimlerin Ermeni tebaalarına karşı dışlayıcı bir tutum yerine onların zenginlik, yetenek ve bilgi birikimlerinden faydalanmayı tercih ettikleri, onların Türk/Müslüman tebaa ile ortak bir yaşama tecrübesi geliştirmelerini destekledikleri ya da en azından bunun aksi istikametinde bir politika izlemedikleri görülür. Zaten zaman içerisinde Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan komşuluk ve ticaret ilişkileri hatta evlilikler bunun açık göstergesi sayılabilir. Ortak yaşama tecrübesinin halklar arasında yoğun bir kültürel etkileşimi de beraberinde getirdiği anlaşılıyor. Bu etkileşimleri en çok da mimaride, din, dil ve edebiyatta görürüz. Bazı alanlarda Ermeni kültürünün Türkler üzerinde, bazı konularda da Türklerin Ermeniler üzerinde tesirli olduğu fark edilir.

Anahtar Sözcükler

Doğu Anadolu, Ermeniler, Anadolu'da Ermeniler, Türk-Ermeni İlişkileri, Ortak Yaşama Tecrübesi, Kültürel Etkileşim

ABSTRACT

ÖZTÜRK, Erdi. *Armenians In Eastern Anatolia: Politics, Socio-Economic Life And Cultural Interaction (XIth-XVth Centuries)*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2023.

The arrival of the Turks in Eastern Anatolia was one of the significant turning points that changed the course of Armenian history. Although Armenians had previously lived under the rule of various foreign states, Turkish dominion represented a distinct period for them. Unlike the previous ruling powers in the region, the Turks did not settle for mere suzerainty but adopted a direct governance approach. With the intense Turkish migrations, Armenians found themselves living alongside a new ethnic community that was foreign to them, under a Turkish-Islamic state. The coexistence of Armenians with Turks in Eastern Anatolia lasted for centuries, leading to cultural interactions and the development of a shared experience of living together.

The erosion of the Armenian political structure, which emerged as a result of the Byzantine Empire's resettlement policies in Eastern Anatolia, culminated with Turkish dominance. The Turks diminished the power of Armenian noble families referred to as "naharar" in the region by implementing a centralized governance approach. Most of these noble families had to either accept Turkish rule or choose to flee to neighboring regions such as Georgia. During this period, the idea emerged among Armenian intellectuals that the Armenian Church should assume the role of leadership due to the lack of a leader representing the people.

Turkish rule did not pursue a policy that would restrict or hinder the socio-economic lives of Armenians. On the contrary, they preferred to maintain and develop the existing structure to enrich their state economically. Historical sources from the period indicate that Armenians existed in almost every aspect of socio-economic life, including

craftsmanship, trade, agriculture, and animal husbandry. The products of Armenian craftsmen were in demand not only in Anatolia but also in neighboring regions. Armenian merchants were active in trade to the extent of establishing colonies in the northern regions of the Black Sea. Through trade, a wealthy class known as the "metzaton" emerged within the Armenian society. The agricultural activities of Armenian peasants were important for sustaining the newly established dominion and its population. Historical sources also reveal cases where Turkish rulers protected the peasants.

Instead of adopting an exclusionary attitude towards their Armenian subjects, Turkish administrations preferred to benefit from their wealth, skills, and knowledge and supported their development of a shared experience of coexistence with the Turkish/Muslim subjects, or at least did not pursue a policy contrary to this. Over time, the neighborliness and trade relations between Turks and Armenians, and even intermarriages, can be seen as clear indicators of this approach. It is evident that the shared experience of coexistence led to intense cultural interactions between the two peoples. We observe these interactions most prominently in architecture, religion, language, and literature. It becomes apparent that Armenian culture had a significant influence on Turks in some areas, while in other aspects, Turks influenced Armenians.

Keywords

Eastern Anatolia, Armenians, Armenians in Anatolia, Turkish-Armenian Relations, Coexistence, Cultural Interaction

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	II
ETİK BEYAN.....	III
TEŞEKKÜR	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VIII
İÇİNDEKİLER	X
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM TÜRK FETİHLERİ VE DOĞU ANADOLU’NUN SİYASAL DÖNÜŞÜMÜ	11
1.1. TÜRK FETİHLERİ ÖNCESİ DOĞU ANADOLU’DA ERMENİLER	12
1.2. TÜRK FETİH VE GÖÇ HAREKETLERİNİN ERMENİ SİYASİ YAPISINA ETKİSİ	21
1.3. TÜRK YÖNETİMLERİ ALTINDA ERMENİLER.....	41
2. BÖLÜM TÜRK HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE ERMENİLERİN SOSYO- EKONOMİK HAYATI	51
2.1. ZANAATKÂRLIK	51
2.2. TİCARET	70
2.3. TARIM VE HAYVANCILIK.....	82
3. BÖLÜM ERMENİLER VE YENİ KOMŞULARI	95
3.1. İLİŞKİLER – ALGILAMALAR.....	95
3.1.1. Birlikte Var Olma Anlayışının İnşa Süreci.....	102

3.1.2. Ortak Yaşama Doğru: Toplumsal Hayatta, Siyasette ve Mimaride Ermeniler	117
3.2. KÜLTÜREL ETKİLEŞİM	138
3.2.1. Dini Etkileşim	141
3.2.1.1. Ortak Ziyaret Alanları	149
3.2.1.2. Din Değişirmeler	155
3.2.1.3. Türkler Arasında Görülen Vaftiz Ritüeli	165
3.2.2. Dil ve Edebiyat Alanında Etkileşimler	169
SONUÇ	180
KAYNAKÇA	186
EK 1. HARİTALAR	232
EK 2. MİNYATÜRLER	236
EK 3. MİMARİ ESERLER	240
EK 4. ORİJİNALLİK RAPORU	242
EK 5. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU	243

GİRİŞ

Doğu Anadolu coğrafi konumu itibariyle, özellikle de önemli ticaret yollarının kavşak noktası olması hasebiyle, tarih boyunca çevresinde kurulu büyük devletlerin sürekli ilgisine muhatap olmuş, bu yüzden de onların hâkimiyet için mücadele verdikleri bir alan haline gelmiştir. Bölgede yaşayan Ermeniler kısa süreli bağımsız devletlere sahip olsalar da genel olarak Pers, Bizans ve Arap gibi yabancı güçlü komşu devletlerin egemenlikleri altında kalmışlardır. Hıristiyanlığı en erken kabul eden milletlerden biri olmaları ve daha sonrasında kendi alfabelerini geliştirmeleri ve kullanmaları sayesinde her dönem kimliklerini korumayı başarmışlardır. Persler, Bizanslılar ve Araplar Ermenilerin bulunduğu coğrafyada daha çok üst hâkimiyeti sağlamakla yetindiklerinden büyük bir göç baskısı ve etnik karışımından ve bunun muhtemel sonucu olabilecek kültürel dönüşümlerden uzak kalmışlardır. Fakat 11. yüzyılda başlayan Türk hâkimiyeti dönemi bu durumu epey değiştirmiştir. Ermenilerin yaşadığı bölgeler üzerinde tam hâkimiyet kuran Türkler, sadece üst hâkimiyet ile yetinmemiş, aynı zamanda bu topraklara yerleşmişlerdi de. Bölgeye yönelik yoğun Türk göçleri Ermenilerin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatlarında önemli değişimleri de beraberinde getirmişti.

Türk fetihlerinin, Ermeni siyasi yapısını neredeyse yok olma konumuna getirdiği söylenebilir. Daha Türklerin Doğu Anadolu'ya gelme arifesinde bölgenin siyasal olarak Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdiği ve Ermeni siyasi yapısının o zamandan itibaren bozulmaya başladığı görülmektedir. Ermeniler bu süreçte sadece sahip oldukları irili ufaklı siyasi teşekküllerini kaybetmekle kalmamış, Bizans'ın uygulamış olduğu göç ve iskân siyasetinden ötürü toplumun soylu sınıfını oluşturan ve yönetme erkini elinde tutan nahararların önemli kısmı göçe tabi tutularak Ermeni toplumu başsız bırakılmıştı. Türk fetihleriyle beraber dağılmaya yüz tutmuş olan nahararlık sistemi daha da derin yara almıştır. Coğrafi olarak erişilmesi zor ve savunulması kolay olan bazı bölgelerde nahararların varlığı bir süre için daha devam etse de pek çoğu ya Gürcistan gibi komşu devletlere sığınmış ya da Türk hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Doğu Anadolu'daki Ermeniler arasında yönetme erkini kimin üstleneceği, topluma kimin önderlik edeceği konusunda ortaya çıkan sorun ise Mihitar Goş gibi bazı âlimlerin de

yönlendirmesi ile Ermeni Kilisesi'nin bu yetkiyi kendi üzerine alması gerektiği yönünde bir eğilimle aşılmasıdır.¹

Ermenilerin sosyo-ekonomik hayatlarının Türk fetihlerinden siyasi hayatları kadar olumsuz etkilendiğini söyleyemeyiz. Çünkü Türk yöneticiler yeni ele geçirdikleri topraklarda nizamı sağlayabilmek ve iktisadî açıdan kendilerini güçlü kılmak için yerli halkın sosyo-ekonomik düzenine müdahaleyi çıkarlarına uygun görmemişlerdir. Özellikle fetihten sonraki ilk dönemde Türk nüfusunun az olması nedeniyle yöneticiler kendi iktisadî durumlarını güçlü tutmak için yerli halkın ekonomik faaliyetlerine ihtiyaç duymuşlardır. Ermeniler, zanaatkârlık, ticaret, tarım ve hayvancılık gibi hemen hemen bütün iktisadî alanlarda faaliyet göstermişlerdir. Göçlerle beraber şehir ve köylerde Türk nüfusu artsa da Ermeniler işlerini ellerinde tutmuşlar, önemli kazançlar elde etmişlerdir. Özellikle ticaretle uğraşanlar zamanla o kadar zenginleşmişlerdir ki Ermeni toplumunda “metzaton” adında bir zengin sınıfı ortaya çıkmıştır.

Muhatap oldukları ve devamlılığı da olan Türk göçleri Ermeniler için yeni komşularla bir arada yaşamak gibi yeni bir tecrübeyi de ifade ediyordu. Ermeniler söz konusu yeni komşularını nasıl algılamışlardı? Aralarında nasıl bir ilişki gelişmişti? Aslında bu süreci yeni komşularla ortak bir yaşam kurma ve yeni yönetime entegre olma süreci olarak tarif etmek herhalde yanlış olmaz. Zira Ermeniler Türk yönetimlerin idari aygıtlarında yer alabildikleri gibi, onların ekonomi politikalarında ve bayındırlık faaliyetlerinde de aktif rol almışlardı. 11-15. yüzyıllar arasında Ermeni toplumu Türklerle kurmuş oldukları komşuluk ve evlilik gibi ilişkiler pek çok alanda karşılıklı kültürel etkileşimleri de beraberinde getirmişti. Din bu etkileşimin en yoğun görüldüğü alandı. Din değiştirmeler yanında, ortak ziyaret alanları ve Türkler arasında vaftiz uygulaması en çarpıcı etkileşim örnekleri olarak karşımıza çıkar. Dil ve edebiyat alanında da bu etkileşimin bolca örneklerine rastlarız.

¹ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, Աշխատասիրությանը Խոսքով Թորոսյանի, Հայկական Սոց Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1975, s. 26 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*, Ašxatasirut'yamb Xosrov T'orosyani, Haykakan Ssč' Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).; Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, Աշխատասիրությանը Մարտիմ Անդրանիկի Ոսկանյանի, Երևան, 2001, s. 34 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*, Ašxatasirut'yamb Mak'sim Andraniki Oskanyani, Erevan). ; Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, Çev. Robert W. Thomson, Rodopi, Amsterdam, 2000, s. 109.

Bu çalışmada Ermeni tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olarak görülen Türk hâkimiyeti döneminin Ermenilerin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatlarında nasıl bir etkiye sahip olduğu üzerinde durulacaktır. Bu amaçla 11-15. yüzyıllar arasında geleneksel Ermeni siyasi yapısının nasıl kendi varlığını sürdürmeye çalıştığı, Türk fetih ve göç hareketlerinin bu yapıyı nasıl etkilediği ve Doğu Anadolu'da Türk yönetimlerinin kendi sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere yönelik nasıl bir siyaset izledikleri, yine Ermenilerin Türk hâkimiyeti altında kendi sosyo-ekonomik yapılarını nasıl muhafaza ettikleri, özellikle hangi mesleklerle iştiğal ettikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun yanısıra Ermenilerin yeni komşuları olan Türkleri ve onların yöneticilerini nasıl algıladıkları, Türklerle beraber tecrübe ettikleri ortak yaşamın oluşum aşamasında nasıl bir süreçten geçtiği, Ermenilerin toplum ve devlet mekanizmasında nasıl bir yerlerinin ve rollerinin olduğu ve Türklerle hangi alanlarda kültürel etkileşime girdikleri incelenecektir.

Çalışmanın zaman aralığı Türklerin Doğu Anadolu'ya geldiği 11. yüzyıla, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirdiği 15. yüzyıl arasındaki süreç ile sınırlandırılmıştır. Zira bu dönem Türk fetihlerinin Ermeniler üzerindeki etkilerini ve Ermeniler açısından nasıl bir tarihsel dönüşüme tekabül ettiğini görmenin en uygun olduğu zaman aralığına tekabül eder. Seçilen bu yüzyıllar arasındaki süreçten günümüze kalan belge ve kaynakların görece diğer dönemlere göre daha az olmasından dolayı bu dönemle ilgili yapılan çalışmaların sayısı azdır. Ermeni tarihinin çok incelenmemiş bu dönemini incelemek amacıyla da çalışmamızda bu zamansal sınırlar tercih edilmiştir. Doğu Anadolu'da Ermenilerin durumlarını 400 yıllık bir süreç içerisinde incelemeyi ve ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada elbette birtakım esnemelerin olduğu görülecektir. Özellikle kaynakların suskun olduğu durumlarda örneklemeler için veya birtakım çıkarımları desteklemek için önceki ve sonraki tarihlerden de verilere müracaat edilecektir. Modern öncesi zamanlarda toplumsal ve kültürel yapılarda değişimin günümüze kıyasla çok daha yavaş gerçekleştiğini göz önünde bulundurduğumuzda bu tarz müracaatların kaynaklık değeri bakımından bir zaaf oluşturmayacağı ortadadır.

Bu çalışmada mekân olarak Doğu Anadolu coğrafyası seçilmiştir. Çünkü Türkler geldikten sonra Doğu Anadolu'da kayda değer bir Ermeni siyasi varlığı kalmadığı için

tarih araştırmacıları genellikle bu dönemde Ermenilerin Kilikya'da kurmuş oldukları krallık ile ilgilenmişler ve onun üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır. Kilikya Ermeni Krallığı'yla ilgili nispeten kaynak bolluğu da bu durumu cazip kılmış olmalıdır. Bu çalışmada daha karanlıkta kalan hatta unutulmuş veya yok sayılan Doğu Anadolu coğrafyasındaki Ermenilerin tarihini aydınlatılmak öncelik taşıdığı için Kilikya coğrafyası çalışmanın dışında bırakılmıştır. Doğu Anadolu olarak tabir ettiğimiz coğrafya genel hatlarıyla günümüzdeki Doğu Anadolu coğrafi bölgesiyle örtüşmektedir. Ancak elbette konunun daha iyi anlaşılabilmesi, örneklendirilebilmesi amacıyla çevre coğrafyalar ve şehirlere de zaman zaman yer verilecektir.

Eski ve Orta aę kaynaklarında bu coğrafya Ermenistan ve Ermeniyye gibi isimlerle anılmıştır. Çalışmamızda bu tabirler iki nedenle kullanılmamıştır. İlki dönemin kaynaklarında verilen Ermenistan/Ermeniyye sınırları zaman içinde değişiklikler göstermiştir. el-Belâzurî, Ermeniyye coğrafyasını dörde ayırmıştır. Ona göre: şimsat, Kalíkala, Hılât, Erciş ve Bâcüneys dördüncü Ermeniyye, el-Büsfürracan, Debîl, Siractayr ve Baęrevend üçüncü Ermeniyye, Cürzan ikinci Ermeniyye, es-Sîsecan ve Erran birinci Ermeniyye sınırlarını oluşturur.² 9. yüzyılda eserini yazan İbn Hurdazbih, el-Belâzurî ile benzer bir sınır verir.³ 10. yüzyıla gelindiğinde sınırların değiştiği görölr. İbn Havkal, bu sefer Ermeniyye'yi iç ve dış olmak üzere ikiye ayırır. İç Ermeniyye'de Debil, Neřvâ, Kalíkala ve kuzeyindeki yerler bulunurken, dış Ermeniyye, Bergeri, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan'ı kapsar.⁴ 14. yüzyıl coğrafyacılardan Ebü'l-Fidâ, Ermeniyye bölgesinde Muş, Erzen, Malazgirt, Bitlis, Ahlat, Erciş, Vastan, Debil gibi şehirleri yazar.⁵ 1340 yılında Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb* adında bir eser kaleme almış ve bu eserinde Ermeniyye'de Ahlat, Erciş, Aladaę, Bergri, Hořab, Malazgirt, Van, Vestan ve Eleşkirt'in olduğunu aktarmıştır.⁶ 1350 yılında yazılan ve o dönemki İlhanlı Devleti'nin bütçesi hakkında bilgi veren *Risale-i Felekiye* adlı eserde Ermeniyye şehirleri Bargiri, Ahlat,

² El-Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 278.

³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, s. 117.

⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 303.

⁵ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 313-317.

⁶ Hamdallah Mustawfî, *The Geographical Part of Nuzhat-al-Qulûb*, Çev. G. Le Strange, E.J. Brill, Leyden, 1919, s. 100-101.

Erciş, Bitlis, Malazgirt ve Hınıs olarak verilmiştir.⁷ Verilen bu bilgiler incelendiğinde Ermenistan/Ermeniyye coğrafyasının zaman geçtikçe sınırlarının küçülmüş olduğu gözükmektedir. Bununla birlikte 15. yüzyıla gelindiğinde Josaphat Barbaro, Büyük Ermenistan coğrafyasının artık Turcomania (Türkmenya) adıyla adlandırıldığını belirtir.⁸ Yine aynı yüzyılda Anadolu'ya gelmiş seyyah Bertrandon de la Broquiere de eserinde aynı ifadeyi kullanmıştır.⁹

İkinci neden ise günümüzde Ermenistan adında bir ülke olmasından ötürü bu coğrafyayı Ermenistan olarak tanımlamanın bir anlam karmaşasına sebep verecek olmasıdır. Bunun yanısıra Orta Çağ için bir coğrafya adı olan Ermenistan'ın günümüzde bir ülke adını karşılamasından ötürü özellikle Ermeni tarihçiliği içerisinde ideolojik olarak bu coğrafyanın sınırlarının sanki bir siyasi veya devletin sınırlarıymış gibi aktarılmasıyla karşılaşmaktadır. Boğos Levon Zekiyan bu duruma karşı çıkararak, literatürde “Tarihsel Ermenistan” olarak anılan bu coğrafyaya siyasi olarak değil etnik bir pencereden ele alınması gerektiğini belirtir. Zekiyan'a göre “Tarihsel Ermenistan” Ermeni halkının kimliğinin ve kültürünün oluştuğu ve geliştiği bir yurt olarak ele alınmalıdır.¹⁰ Zekiyan'ın ortaya koyduğu bu görüşe katılmakla beraber yukarıda bahsi geçen anlam karmaşalarına yer vermemek amacıyla coğrafyayı “Doğu Anadolu” çatısı altında isimlendirmekte sakınca görmedik.

Türk tarih literatüründe Ermenilerle ilgili pek çok yayın yapılmıştır. Ancak bu yayınlara bakıldığı zaman büyük çoğunluğunun siyasi bir sorun olan 1915 olaylarıyla ilgili kaleme alındığı görülecektir. Orta Çağ Ermeni tarihiyle ilgili çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Bu alanla ilgili yapılan çalışmalarda araştırmacıların Ermenice bilmemeleri ve Türkçe ya da herhangi bir batı diline yapılmış kronik tercümelerinden faydalanmak durumunda kalmalarından ötürü savaş ve barış, fetih gibi siyasi tarihin çok sığ bir alanında eserlerini

⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000, s. 69.

⁸ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s. 91, 106.

⁹ Bertrandon De La Broquiere, *Bertrandon De La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, Çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 9.

¹⁰ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 36.

okuyucuya sunmuşlardır. Bu çalışmalar tarihin bu kısmıyla ilgili sorulara cevap verdikleri için önemli olsalar da günümüzde herhangi yeni bir şey ortaya konulamamaktadır.

Mehmet Ersan'ın kaleme almış olduğu “*Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*” adlı eser Türk tarihçiliğinde bu dönem ve konuyla ilgili ele alınmış yegâne eserdir. Ersan, kitabında Türklerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki genişlemelerini siyasi açıdan geniş bir şekilde ele almış, daha sonra Kilikya Ermeni Krallığı’nın siyasi tarihi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Ermenilerde idari yapı ve sosyo-ekonomik yapıyı incelediği kitabının son bölümünde bu tez çalışmasının incelemeyi amaçladığı konuların bir kısmı üzerine eğilmiştir. Ancak bu bölüm yazarın Ermeniceye hâkim olmamasından ve bu nedenle gerekli bilgilere ulaşamamasından dolayı kitabın diğer bölümlerine kıyasla daha kısa kalmıştır. Yine de Ersan’ın yazdığı bu eser Türk tarihçiliğinde konuyla alakalı yazılmış yegâne eser olması ve konunun siyasi tarihini düzenli bir şekilde anlatması açısından önemlidir. Bu tez çalışması, Ersan’ın eserinde üzerinde kısmen durduğu ya da hiç değinmediği konuları inceleyerek bu alanlardaki boşluğu doldurma amacı gütmektedir. Bu sayede Orta Çağ Doğu Anadolu Ermeni tarihi sadece siyasi açıdan değil sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamlar üzerinden de okunabilecek ve sonucunda hem Ermeni hem de Türk tarihiyle ilgili bir çalışma literatüre kazandırılacaktır.

Mehmet Fuad Köprülü’nün edebiyat alanında Türk-Ermeni etkileşimi üzerine kaleme almış olduğu “Türk Edebiyatı’nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te’sirleri” adlı makalesi Türk tarih yazımında Türk-Ermeni kültürel etkileşimi üzerine yapılmış ilk çalışmalardan biridir. Köprülü’nün bu araştırmasından sonra bu alana eğilen Fikret Türkmen gibi araştırmacılar olmuştur. Dil ve edebiyat alanında yaşanan etkileşim üzerine çalışanlar genellikle Ekber Yerevanlı ve Mireli Seyidov gibi iyi derecede Ermenice bilen Azerbaycanlı tarihçilerin eserlerinden faydalanmışlardır. Yerevanlı ve Seyidov’un eserleri konuyla ilgili ışık tutucudur; ancak Sovyet ideolojisi altında yazıldığı için bu ideolojinin eserlerine yansıdığı görülmektedir ve dikkatle incelenmelidir.

Doğu Anadolu mimarisi ve sanatıyla alakalı elimizde somut veriler olduğu için bu alanla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bu eserlerin çok büyük bir çoğunluğu konuyu

sadece Türk mimarisi özelinde almış ve Ermeni mimarisi ve onun etkisi üzerinde durmamıştır.

Orta Çağ Ermeni tarihiyle ilgili Türk tarih yazımında cumhuriyetin ilan edilmesiyle beraber gelen ideolojik tarih yazımı çerçevesinde milliyetçi bir tutumla karşılaşılmaktadır. Bu eserlerde genellikle Türklere Ermenilerin kurtarıcı bir gözle baktıkları ve onların hâkimiyetlerinde tarihlerinin en iyi dönemlerinden birini geçirdiğine dair bir anlayış bulunmaktadır. Bununla beraber Ermeni toplumu ve kültürü ile ilgili etkileşimlerden ve ortaklıklardan bahsedilirken konu sadece Türk tarafından incelenmiş ve Ermeni kültüründe Türk kültürünün etkisi aranmıştır. Konunun Ermeni tarafı hem Ermenicenin akademik camiada bilinmemesi hem de milliyetçi bir tavırdan ötürü ele alınmamıştır.

Ermeni tarih yazımına bakıldığı zaman durumun pek farklı olmadığı hatta milliyetçi ideolojik tutumun çok daha yoğun olduğu gerçeği karşımıza çıkar. Bu yayınlarda Türk imgesi işgalci, zulmeden gibi olumsuz ifadelerle yansıtılmıştır. Ermeni tarihçilerin bu dönemi konu alan eserlerinin daha çok Kilikya Ermeni Krallığı ve Ermeni Kilisesi ekseninde yazıldığı görülür. Türk toplumu ve onun kültürüyle ilgili yaşanmış olan etkileşimlerde genelde sadece Ermeni kültürünün etkisi üzerinde durulur, Türk etkisi göz ardı edilir. Ancak Ermenilerin tarih boyunca çok yazan, not tutan, istinsah eden bir millet olmaları ve bu yazılı belgeleri kiliseler ve manastırlar aracılığıyla saklamış ve korumuş olmalarından ötürü Ermeni tarihçiler bu eserlerden faydalanarak Orta Çağ Doğu Anadolu Ermeni tarihi için ilginç ve önemli yayınlar ortaya koymuşlardır. Fakat bu yayınların hemen hepsinin Ermenice kaleme alınmış olması nedeniyle oldukça yerel kalmışlar ve Ermenice konuşulan dünyanın dışına çıkamamışlardır. Bu nedenle Ermenicenin bilinmesi konuyla ilgilenen araştırmacılar için elzemdir.

Seta Dadoyan'ın İngilizce ve üç cilt olarak kaleme aldığı *The Armenians in the Medieval Islamic World* adlı eseri, konumuzla alakalı yazılmış önemli çalışmalardandır. Dadoyan, 7. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Ermenilerin İslam toplumu içindeki varlıklarını, onlarla kurdukları ilişkileri, Ermeni toplumunun bu süreç içerisindeki yapısını ve değişimini

anlatmaktadır. Kullanmış olduğu zengin kaynakça ile bu eser Orta Çağ Ermeni tarihi ile ilgilenen kişilerin başvurması gereken çalışmaların başında gelmektedir.

11-15. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da Ermenilerin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel bir panoramasını çıkartmayı amaçlayan bu çalışmanın gerçekleştirilebilmesi için dönemin kaynaklarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Kaynakların başında kronikler gelmektedir. Ermeniler daha önce de değinildiği üzere çok fazla kayıt tutan ve yazı yazan bir toplum olduklarından ötürü günümüze kadar ulaşmış pek çok kroniğe sahiptirler. 11.-15. yüzyıllar arasında yazılan ve bu çalışmada kullanılan Ermeni kroniklerinin yazarları şu şekildedir: Aristakes Lastivertsi, Urfalı Matteos, Hovhannes Drashanaketrsi, Samuel Anetsi, Stepanos Orbelyan, Tovma Ardzruni, Genceli Davit, Grigor Aknertsı, Smbat Sparapet, Vardan Vardapet, Mihitar Ayrivanetsi ve Toma Metzobetsi. Bu kronikler özellikle dönemin siyasi hayatıyla ilgili önemli bilgiler aktarırlar. Bunun yanı sıra yapılacak satır arası okumalarla toplumsal yapıya ve kültüre dair bilgilere ve çıkarımlara ulaşılabilir. Bu kroniklerin tercümelerinden faydalanırken oldukça dikkatli olunmalıdır. Çünkü çevirilerde çevirmenlerin orijinal metinde bulunan bazı bilgileri eksiltme yoluna giderek tercümelerine almadıkları ve metni tahrif ettikleri görülmektedir. Özellikle günümüz Türk tarihçiliğinde İngilizce veya diğer dillerden Ermenice kronikler Türkçeye çevrilmektedir. Bu çeviriyi yapan kişiler Ermeniceye aşina olmadıkları ve çevirinin çevirisini yaptıkları için ortaya koydukları metinlerde büyük yanlışlıklara düşmektedirler. Bunun için bu kroniklerin orijinal dili Ermenice üzerinden okunmasında fayda vardır. Ermeni kroniklerinin yanı sıra dönemin Arap, Süryani, Fars, Gürcü, Bizans ve Haçlı kroniklerinden de faydalanılmıştır.

Kroniklerin dışında kolofonlar Orta Çağ Ermeni tarihi için önemli birincil kaynaklardandır. Kiliselerde ve manastırlarda el yazmalarını istinsah eden Ermeni müstensihler sadece yazmayı istinsah etmekle kalmamışlar, eserin ilk sayfasına kendi dönemlerinde yaşadıkları önemli siyasi ve toplumsal olayları, doğal afetleri de yazmışlardır.¹¹ Bu nedenle kroniklerin genellikle boş bıraktığı küçük yerleşim yerlerindeki gelişmeleri biz daha çok kolofonlar vasıtasıyla görebiliyoruz.

¹¹ Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Harvard University Press, Cambridge, 1969, s. vii.

Siyasi hayatın dışında şehirlerin ve toplumların durumuyla ilgili bilgiler aktaran seyahatnameler özellikle bu tarz çalışmalar için önemli bilgi kaynaklarıdır. Seyyahlar gitmiş oldukları şehirlerin fiziki yapısını tasvir ederler, orada yaşayan halkı anlatırlar. Halkla temasa geçerek onların günlük meşgaleleri, meslekleri ile ilgili bilgi sağlarlar. Bu anlamda Morco Polo, İbn Battuta, Ruysbroeckli William, Simon de Saint Quentin, Rabban Sawma, Clavijo, Josephat Barbaro, Bertrandon de la Broquiere ve Polonyalı Simeon gibi isimlerin gerilerinde bıraktıkları seyahatnameler Orta Çağ Ermeni tarihi için önemli bilgi kaynaklarıdır.

Nerses Şnorhali (1102-1173), Frik (1234-1315), Hovhannes Yerznkatsi (1230-1293), Kostandin Yerznkatsi (1250-1314), Hâkânî-i Şirvânî (1121-1199), Nizamî (1141-1209) gibi dönemin önemli şairlerinin yazmış oldukları şiirler de çalışmamızda kullanılan ana kaynaklardandır. Bu edebi eserlerin içerisinde toplumun kültürüne dair bilgilere rastlanmaktadır. Bunun dışında bu dönemde ortaya çıkmış Sasunlu Davit Destanı, Danişmendnâme ve Dede Korkut Hikâyeleri gibi sözlü kültür ürünleri de kullanılmıştır.

Hukuk metinleri tarih araştırmaları açısından bir toplumun düzenini göstermesi nedeniyle oldukça önemli kaynaklardır. Ermeni hukuk tarihine bakıldığında 12. yüzyılda biri Davit Alakavordi, diğeri Mihitar Goş tarafından kaleme alınmış iki kanunname bulunmaktadır. Bu kanunnameler Türk hâkimiyetinin başlamasından sonra kaleme alındıklarından çalışmamız için kıymetlidir. Kanunnameler hem Ermenilerin ötekine, yani Türklere/Müslümanlara bakışlarının nasıl olduğunu anlayabilmek hem de toplumsal yapının nasıl düzenlendiğini görebilmek açısından oldukça önemlidirler.

11-15. yüzyıllar Doğu Anadolu'sunda Ermenilerin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel bir panoramasını çıkarmayı hedefleyen bu çalışma elbette literatüre de fazlasıyla müracaat etti. Tarihin çeşitli alanlarında dönemle ve konuyla ilgili yapılmış hemen her çalışmaya ulaşılmaya çalışıldı. Türkçe ve İngilizce yayınların yetersiz olmasından ötürü Ermenice yayınlardan aktif bir şekilde faydalanıldı ve yapılan karşılaştırmalı okumalarla olabilecek en objektif bilgi ve fikirler ortaya konulmaya çalışıldı. Geniş bir yüzyıl ve çerçevede Ermeni tarihi incelendiği için sadece tarih bilimi yayınlarıyla yetinilmedi, diğer disiplinlerden de okumalar yapıldı. Coğrafya, arkeoloji, mimarlık tarihi, sanat tarihi,

folklor, psikoloji, felsefe, ilahiyat, sosyoloji ve dilbilim gibi alanlarda yayınlanmış dönem ve konuyla alakalı eserlere bakıldı.

Çalışmanın faydalandığı Ermenice kaynaklar, okuyucunun eserlere aşina olabilmesi adına dipnotlarda ve kaynakça bölümünde orijinal alfabesinin yanı sıra transliterasyon şeklinde de verilmiştir. Ermenice kaynakların transliterasyonu yapılırken Klasik ve Doğu Ermenice için Hübschmann-Meillet, Batı Ermenice için ise American Library Association/Library of Congress'in sistemleri kullanılmıştır.

1. BÖLÜM

TÜRK FETİHLERİ VE DOĞU ANADOLU’NUN SİYASAL DÖNÜŞÜMÜ

Doğu Anadolu büyük ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşak noktasında yer alması sebebiyle tarih boyunca büyük devletlerin ilgisini çekmiş, uzun süreler Roma, Bizans, İran ve Müslüman Arapların yönetimi altında kalmıştır. Bu hâkimiyetlerin son halkasını oluşturan Türk hâkimiyeti bölgenin siyasi yapısı ve halkı üzerinde daha önceki hâkim unsurların yapmadığı kadar büyük bir etki yaratmıştır. Ermeniler uzun süre farklı güçlerin egemenliğine kalmış olsa da kendilerine ait yönetim geleneklerini muhafaza etmişlerdi. “Naharar” adı verilen soylu ailelerin kendi topraklarını yönettikleri, dönemin değişen siyasi koşullarına göre bazen yabancı bir hâkimin altında vasal statüsünde oldukları bazen de birlik oluşturarak krallıklar kurdukları görülmektedir. Oysa Türk hâkimiyeti altında daha önce yaşamadıkları farklı bir durumu tecrübe etmişlerdi. Her şeyden önce Türk hâkimiyeti öncekiler gibi son bulmamıştı. Bir de yeni bir etnik unsur bölgeye dâhil olmuştu. Artık yaşadıkları bölgede, en azından birçok vilayet için, demografik anlamda bir hâkimiyetleri kalmamıştı. Bu durum Ermeni siyasi hayatını derinden etkilemişti. Ermenilerde var olagelen nahararlık sistemi, Türklerin getirdiği merkezi otorite ile yok olma sürecine girmişti.

Ermeni siyasi hayatında yaşanan değişimi anlamak için Türk fetihleri öncesinde Ermenilerin sahip olduğu siyasi geleneği incelemek hem bölgenin Türkler tarafından fethini, hem de bölge halkının/Ermenilerin Türk hâkimiyeti altındaki yaşamlarını, yeni hâkim güçle ilişkilerini anlamak bakımından faydalı olacaktır.

1.1. TÜRK FETİHLERİ ÖNCESİ DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER

Doğu Anadolu'nun Türk fetihleri öncesi Ermeni siyasi yapısına bakıldığında karşımıza naharar (նախարար) sistemi çıkar. Naharar sistemi, yarı-feodal sosyo-politik bir yapıdır.¹² Bu yapıda soylu aileler; sahip oldukları toprakların aynı zamanda yöneticileridirler. 4. yüzyılda Ermeni toplumu içerisinde ortaya çıktığı düşünülen bu yapı, yüzyıllarca devam etmiş ve Moğol istilas döneminde dâhi varlığını sürdürmüştür.¹³ Konu ile ilgili incelemeler yapan araştırmacılar, naharar sisteminin İran üzerinden Ermeni toplumuna geçtiği konusunda hemfikirdirler.

Kelimenin etimolojik açıklamasına bakıldığında onun Pehlevicede bulunan “nafadara” kelimesinden geldiği ve anlam olarak “toprak sahiplerinin önderi” manasında olduğu görülür.¹⁴ Bu kelimenin temsil ettiği anlam zaman içinde değişikliklere uğramıştır. Naharar kelimesi, Orta Çağ Ermenileri için “*bir asillik derecesi, prens*”¹⁵ manalarını taşımaktayken 19. yüzyılda hazırlanmış sözlüklerde “*han, paşa, beylerbeyi*”¹⁶ anlamlarını karşılamıştır. 20. yüzyılın başında Bedros Zeki tarafından hazırlanan sözlükte dönemin değişen siyasi şartlarına da bağlı olarak kelimenin Türkçe karşılığı “*nazır,*

¹² Nina Garsoian, “Naxarar”, *Encyclopedia Iranica*, Online Edition, 2005 <https://iranicaonline.org/articles/naxarar> (30.05.2022 tarihinde ulaşıldı.; Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on Naxarar System*, Çev. Nina G. Garsoian, Calouste Gulbenkian Foundation, Lizbon, 1970, s. 290.

¹³ Nina Garsoian, “Naxarar” <https://iranicaonline.org/articles/naxarar> ; Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on Naxarar System*, s. 371.

¹⁴ Հրաչյա Աճառյան, “Նախարար”, *Հայերեն Արմատոսկան Բարարան Գ Հատոր*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1977, s. 420 (Hrač'ya Ačařyan., “Naxarar”, *Hayeren Armatakan Bařaran G Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).; M.L. Chaumont, “Armenia and Iran ii. The pre-Islamic Period”, *Encyclopedia Iranica*, Vol 11/4, London and New York, Routledge ve Kegan Paul, 1986, s 436.

¹⁵ Հրաչյա Աճառյան, “Նախարար”, s. 420. (Hrač'ya Ačařyan., “Naxarar”).

¹⁶ Սուրբա Սոմալեան, “Նախարար”, *Համառոտ Բարարան ի Հայէ Յանգղիսկան եւ ի Տանիկ*, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1843, s. 388 (SÖMALEAN, Suk'ias, “Nakharar” *Hamarod Başaran i Hayē Yangghikian ew i Dachik*, Surb Ghazar, Venedik). ; Հայր Մկրտիչ Արզրեան եւ Հայր Գրիգոր Ճէլալեան, “Նախարար”, *Առձեռն Բարարան Հայկազնեան Լեզուի*, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865, s. 608. (Hayr Mkrdich' Awkorean, ew Hayr Krikor Chēlalean, “Nakharar”, *Artsern Başaran Haygaznean Lezui*, Surb Ghazar, Venedik).

vezir” olarak verilmiştir.¹⁷ Günümüz Ermenicesinde naharar kelimesi “bakan” anlamına gelmektedir.¹⁸

Naharar sistemi 4. yüzyıldan başlayarak Orta Çağ Ermeni siyasi yapılanmasının ana unsuru olmuştur. Nahararların, Ermeni ya da yabancı herhangi bir üst yönetim altında bulunsalar da kendilerine özgü özellikleri ve ayrıcalıkları vardır. Nahararlar, kendi yönettikleri topraklarda yasama, yönetme, yargı, mal sahipliği bakımından ve askeri olarak tam egemenlik hakkına sahiptiler.¹⁹ 4-5. yüzyıllarda yaklaşık elli kadar naharar ailesinin isimlerine ulaşılmaktadır. Naharar sisteminde yönetme hakkı babadan oğula geçer ve krallar onların egemenlik haklarını ellerinden alamazlar. Ailede tek bir erkek üye kalmayana kadar naharar ailesinin egemenliği devam eder.²⁰ Naharar sistemi, krallıktan bağımsız olarak geliştiği için nahararlar kral karşısında da önemli bir konuma sahiptirler. Orta Çağ Ermeni siyasi anlayışında kral, eşitler arasında birincidir. Doğu Anadolu’da Arap hâkimiyetinden sonra ortaya çıkan Bagratuni Krallığı bu şekilde kurulmuştur. 885 yılında nahararlar oybirliğiyle Bagratuni ailesinden Aşod’u (885-890) kral ilan etmişler ve bunu İsa bin Şeyh aracılığı ile Halife Mutemid’e (870-892) bildirmişlerdir. Halife ona bir taç, kraliyet giysileri, çeşitli hediyeler, şeref nişanları, hızlı savaş atları, silahlar göndermiştir. Katolikos II. Gevorg (877-897), Halife’nin gönderdiği tacı Aşod’a giydirerek onu kral ilan etmiştir.²¹

Yukarıda verilen örnekten de anlaşılacağı üzere nahararlar aralarından başka bir nahararı kendi kralları olarak seçmişlerdir. Bu şekilde kurulan siyasi yapı içerisinde naharar-kral

¹⁷ Պետրոս Չէքի Կարապետեան, “Նախարար”, *Մեծ Բառարանը Հայերենի Օսմաներէն, Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, Կ. Պոլիս, 1907, s. 614. (Bedros Zek’i Garabedian, “Nakharar”, Mets Başaran Hayerēnē Ōsmanerēn, V. ew H. Dēr Nersēsean, G. Polis).*

¹⁸ Է. Բ. Աղայան, “Նախարար”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1051. (Է.Բ. Աղայան, “Naxarar”, Ardi Hayereni Bac’atrankan Bařaran, Hayastan Hratarakč’ut’yun, Erevan).*

¹⁹ Robert H. Hewsen, *Armenia a Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago, 2001, s. 74; Ա. Տէր-Ղեկնշյան, “Նախարար”, *Հայկական Մոլեոսական Հանրագիտարան, Cilt 8, Երևան, 1982, s. 158. (A. Ter-Ľeonşyan, “Naxarar”, Haykakan Sovetakan Hanragitaran, Erevan).*

²⁰ Nina Garsoian, “Naxarar” <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>

²¹ Հովհաննէս Կաթողիկոս Դրասիխանակերտցի, *Հայոց Պատմություն, Աշխատասիրությունը Գ,Բ. Թոսունյանի, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1996, s. 143. (Hovhannes Kat’olikos Drashxanakerc’i, Hayoc’ Patmut’yun, Aşxatasirut’yamb G.B. T’osunyani, Erevani Hamalsarani Hratarakč’ut’yun, Erevan).*

ilişkileri, merkezi bir anlayıştan uzaktı. Nahararlar, sadakat yemini ederek krala hizmet ederlerdi.²² Bu hizmet genellikle askeri olarak sağlanıyordu. Krallar, bu yapıdan ötürü merkezi bir yönetim tesis edemedikleri için nahararları unvanlar ve maddi ödüllerle taltif edip onlar üzerinde hâkimiyetlerini sağlıyorlardı. Nahararlar ise savaş zamanında askeriyle kralın yanında yer alıyorlardı.²³ Bu şekilde nahararlar ve krallar arasında doğrudan ilişki kuruluyordu.

Nahararlar her ne kadar devlet içerisinde teoride eşit olarak görülseler de pratikte kendi içlerinde bir hiyerarşiye sahiptiler. Bu hiyerarşi nahararların savaş döneminde çıkarabilecekleri; askeri güce göre belirlenmekteydi. Sarayda gerçekleşen törenlerde, ziyafetlerde ve toplantılarda kendi içlerindeki bir hiyerarşiye göre oturuyorlardı.²⁴ Bu hiyerarşi Gahnamak (Գահնամակ) adlı listelerde kayıt altına alınıyordu. Ayrıca Zornamak (Չորնամակ) adlı her naharar ailesinin askeri kapasitesini kayıt altında tutan bir liste de vardı.²⁵

Orta Çağ Ermeni siyasi yapısına bakıldığında ayrılıkçılık (անմիաբանություն) motifinin olduğu görülür. Nahararlar kendi oluşumlarında kralların herhangi bir rolünün olmadığını bildikleri için kendi varlıklarını monarşilerden ve herhangi bir yabancı yönetimden daha önde görürlerdi. Onlar için siyasi açıdan kendi varlıklarının devamı her şeyden önemliydi. Bu sebeple nahararlar üst yönetimlerle her zaman mesafeli bir ilişki kurmuşlardır. Kralların uygulamaya çalıştığı her türlü merkezileştirme politikasına karşı durmuşlardır. Bu durum da Doğu Anadolu coğrafyasında yekpare güçlü bir Ermeni devletinin kurulamamasına neden olmuştur. Kurulan Ermeni idareleri daha çok gevşek bağlarla bağlı bir federasyon şeklindeydi. Nahararlar dışarıdan gelebilecek bir tehlikeye karşı krallarını tanımışlar, krallar ise kendi tahtlarını sağlama alabilmek için nahararları

²² Nina Garsoian, “Naxarar” <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>

²³ Johannes Preisel-Kapeller, “Aristocrats, Mercenaries, Clergyman and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)”, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, ed. Johannes Preisel-Kapeller, Lucian Reinfandt ve Yannis Stavraitis, Brill, Leiden, 2020, s. 333.

²⁴ Nina Garsoian, “Naxarar” <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>

²⁵ Nina Garsoian, “Naxarar” <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>

tanımışlardır.²⁶ Nahararlar, uygulanabilecek bu merkezi politikalardan kaçınabilmek, daha güvende kalabilmek ve kendi gücünün ve zenginliğinin kaynağı olan toprağında maiyetiyle birlikte yaşamak amacıyla şehirlerden uzak durmuş; savunulması kolay, erişilmesi zor ormanlık, dağlık arazilerdeki kalelerinde yaşamayı tercih etmişlerdir.²⁷ Kalelerinin olduğu toprakların çevresinde kendi maiyetlerinde yaşayan topluluklar bulunmaktaydı.²⁸

Ermeni siyasi yapısındaki bu ademi merkezîyetçilik onların güçlü bir devlet kurmalarına engel olurken bir yandan da yabancı devletlerin hâkimiyetlerinde varlıklarını korumalarını da sağlamıştır. Nahararlar kendi çıkarlarına göre dış güçlerle ve yabancı üst yönetimlerle esnek ve değişken ilişkiler kurabilmişlerdir.²⁹ Doğu Anadolu'da Arap hâkimiyeti döneminde birtakım nahararların Araplarla, diğerlerinin ise Bizans İmparatorluğu ile temas kurdukları ve kendi çıkarlarına göre onların saflarında yer aldıkları görülmektedir. 771 yılında Mamikonyan naharar ailesinin başını çektiği bir Arap karşıtı isyanda Bagratunilerin Arapları desteklemeleri bu durumu kanıtlayan bir örnektir.³⁰

Ermeniler arasında görülen nahararlık sistemi, sadece siyasi yapıyı değil toplumsal hayatı da etkilemiştir. Onların faaliyetlerinin toplumsal yapının korunmasında dini açıdan önemli bir rol oynadığı görülmektedir.³¹ Nahararlar Ermeni Kilisesi'ne olan bağlılıkları ve ona yaptıkları yardımlarla Ermeni Kilisesi'nin gücünü korumasına ve ayakta kalmasına destek olmuşlardır. Bunun dışında fırsat buldukları zaman yabancı idarelere karşı isyan bayrağını çekerek bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Bütün bunlara ek

²⁶ Robert H. Hewsen, *Armenia a Historical Atlas*, s. 74.

²⁷ Nina G. Garsoian , "The Early-Mediaeval Armenian City: An Alien Element?", *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 16 (1), 1984, s. 76.

²⁸ Nina Garsoian, "Naxarar" <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>

²⁹ Johannes Preisel-Kapeller, "Aristocrats, Mercenaries, Clergyman and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterreanean (6th to 11th Century A.D.), s. 332.

³⁰ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, İstanbul, 2005, s. 311.

³¹ Rouben Paul Adalian, "Naxharar System", *Historical Dictionary of Armenia*, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, s. 467.

olarak nahararlar kendi ailelerinin tarihlerini yazdırmak için sağladıkları maddi destekle dolaylı olarak kendi milletlerinin tarih yazımını da şekillendirmişlerdir.³²

Doğu Anadolu’da Orta Çağ Ermeni sosyal yapısına bakıldığında üç sınıfın varlığından söz edilebilir. Bu sınıflar nahararlar (նահարար), azatlar (ազատ) ve ramiklerdir (րամիկ). Nahararlar yukarıda da ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı üzere toplumun en asil sınıfıdır. Ondan sonra gelen azatlar ise Sâsânilerde de bulunduğu üzere daha düşük seviyeli asillerdir.³³ Ramikler ise sıradan insanlara denilmektedir. Ramik sınıfı köylüleri, zanaatkârları, tüccarları, kısacası asil ve ruhban sınıfına dâhil olmayan herkesi kapsıyordu.³⁴ Nahararlar güçlerini ramiklerden alırlar. Ramikler siyasi yapının ekonomik olarak beslenmesini sağlarlar.

Nahararlık sistemi Ermeni sözlü kültür örneklerinden biri olan Sasunlu Davit Destanı’nda da yansıma bulmuştur. Bu destanın 7-10. yüzyıllarda Ermenilerin Doğu Anadolu’daki Arap idaresi altında yaşadığı dönemlerde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Destanın yetmiş yakın versiyonu ve bu versiyonların da varyantları bulunur.³⁵ Destanda Ermenilerin Araplara karşı mücadeleleri anlatılmaktadır.³⁶ Ermeni araştırmacılar Sasunlu Davit’in Mısra Melik’e karşı mücadelesini İslam egemenliğine karşı bir başkaldırı olarak yorumlarlar.³⁷ Destanın “Sanasar ve Bağdasar” adlı bölümünde Halife’nin Sanasar ve Bağdasar tarafından yakalandığı ve daha sonra bir hile yoluyla kurtulduğunu anlatan

³² Rouben Paul Adalian, “Nakharar System”, 467-468.

³³ Bu sınıfın Sasanilerden Ermenilere geçtiği düşünülmektedir. Sasani toplumunda düşük seviyeli, ikincil asillere azadan denilmekteydi. Հակոբ Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*, Հրատարակչություն Մեքենայի Փոնդի, Երևան, 1934, s. 92 (Hakob Manandyan, *Feodalizmə Hin Hayastanum*, Hratarakç’ut’yun Melk’onyan Fondi, Erevan).; Touraj Daryae, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, I.B. Tauris, Londra, 2009, s. 10; Josef Wiesehöfer, *Ancient Persia*, İngilizceye Çev. Azizeh Azodi, I.B. Tauris, Londra, 2001, s. 171.

³⁴ Հակոբ Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*, s. 152. (Hakob Manandyan, *Feodalizmə Hin Hayastanum*).; H. Hübschmann, *Armenische Grammatik I. Theil Armenische Etymologie*, Druck und Verlag Von Breitkoff & Hartel, Leipzig, 1897, s. 233.

³⁵ Ercan Cihan Ulupınar, “Hovhannes Tumanyan’ın Eserlerinde Mitolojik Unsurlar”, *World Language Studies*, Cilt: 2, Sayı:1, 2022, s. 20.

³⁶ Doğanay Eryılmaz, “Orta Çağ Koşullarında Doğmuş Bir Ermeni Destanı: Sasunlu Davit”, *Dünden Bugüne Dünya Destanları*, Edt. Görkem Kökdemir ve Ayşe Gül Fidan, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019, s. 203.

³⁷ Birsan Karaca, “Ermeni Edebiyatı”, *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, Haz. Birsan Karaca, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 33.

sahne, Halife, şehre geri döndükten sonra bütün prenslerini toplayarak Sanasar ve Bağdasar'dan kurtulabilmek için toplantı yapmıştır.³⁸ Naharar sistemi, bu sahne Arap siyasi yönetiminin bir öznesi olarak gösterilmiştir. Destan, Ermeni toplumunun içinden çıktığı için hatalı bir şekilde de olsa kendi toplumlarında var olan naharar sistemini, Araplar üzerine de yansıtmışlardır. Destandan aynı zamanda Doğu Anadolu'daki Arap hâkimiyeti döneminde de Ermeni siyasi hayatında nahararların etkin olduğu görülür.

Ermenilerin bu tarz siyasi yapılanmaları Türk fetihleri öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'daki Ermeni yönetimlerinin aleyhine bir genişleme politikası izlediğinden ötürü büyük yara almıştır.³⁹ 867-1056 yılları arasında Bizans tahtına sahip olan Makedonya Hanedanlığı, Ermeni topraklarını doğrudan Bizans yönetimi altına almak için çaba sarfetmiştir.⁴⁰ Bizans İmparatorluğu'nun bu siyaseti izlemesinde Abbasilerin gücünün azalması büyük etmendir.⁴¹ Fakat Abbasilerin bu zayıflığından yararlanmak isteyen Bizans daha önce Araplara kaybetmiş oldukları toprakları tekrar ele geçirmek için bu sefer savaştan ziyade diplomasi yolunu seçmiştir. Ermeni liderlerine İmparatorluğun başka bölgelerinde yurtluk vermek ve onları unvanlarla taltif etmek suretiyle topraklarını Bizans merkezi idaresine bırakmaya ikna edilmişlerdi.⁴² Dönemin siyasi tarihine bakıldığı zaman bu politikanın başarıyla uygulandığı görülmektedir. İzlenen bu yol sayesinde Bizans İmparatorluğu hem sınırlarını doğuya doğru genişletiyor hem de Ermeni nahararlarını askeri ve politik olarak Bizans İmparatorluğu'nun bünyesine katıyordu.⁴³

³⁸ “Գնաց քաղաք, ինչ իշխան մարդ կար մնացած,

Խալիֆայի մարդեր խորհուրդ արին:” Մանուկ Աբեղյան, *Մասունիցի Դավիթ*, Հայպետհրատ, Երևան, 1961, s. 49. (Manuk Abelyan, *Sasnuc 'i Davit'*, Haypethrat, Erevan).

³⁹ Rouben Paul Adalian, “Nakharar System”, s. 467.

⁴⁰ Nina Garsoian, “The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century”, *Armenian People From Ancient to Modern Times Vol I*, Edt. Richard G. Hovhannisian, St. Martin Press, New York, 2004, s. 188.

⁴¹ Robert H. Hewsen, *Armenia a Historical Atlas*, s. 124.

⁴² Peter Charanis, “The Armenians in the Byzantine Empire”, *Byzantinoslavica*, XXII, Prag, 1961, s. 231.

⁴³ Peter Charanis, “The Armenians in the Byzantine Empire”, s. 231.

İlk olarak hali hazırda Bizanslıların vasalları olarak gördükleri ve yöneticisine *strategos*⁴⁴ unvanını verdikleri Taron bölgesi⁴⁵ 966 yılında ele geçirildi.⁴⁶ Daha sonra 1001 yılında başlayan seferler sonucu 1021 yılında Tayk bölgesi⁴⁷ ele geçirildi ve İberia Theması oluşturuldu.⁴⁸ 1016 yılına gelindiğinde Vaspurakan'ın yöneticisi Senekerim (1003-1022), topraklarına yapılan Türkmen akınlarından dolayı İmparator'a başvurmuştur. 1022 yılında krallığını Bizans İmparatorluğu'na devretmiş ve karşılığında Sivas'tan kendisine yurtluk verilmiştir.⁴⁹ Bizans İmparatoru ayrıca ona *magistros* unvanını vermiştir.⁵⁰ 1022 yılında ise II. Basil (976-1025), Gürcistan'a karşı sefere çıkmak için Trabzon'da iken Ani Kralı Hovhannes-Smbat (1020-1040), Ermeni Katolikosu I. Petros ile imparatora kendisinin çocuğu olmadığı için ölümünden sonra topraklarını Bizans İmparatorluğu'na bırakacağına dair bir mektup yollamıştır.⁵¹ Bu mektubun yollanma sebeplerinden biri de Ani Kralı'nın Bizans'a karşı Gürcistan'la kurduğu ittifaktır. Ani Kralı seferin kendi topraklarına da uğrayabileceğini düşünerek bu mektubu göndermiş olabilir. II. Basil ise bu teklife sevinmiş ve ona yönetici anlamındaki *archon* unvanını vermiştir.⁵²

Ancak Ani Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu'na devri kolay gerçekleşmemiştir. 1040 yılında Hovhannes-Smbat ölünce yeğeni II. Gagik (1042-1045) tahta geçmiştir. Bizans İmparatorluğu hemen kendisine selefiyle yapılan antlaşmayı hatırlatmış, fakat II. Gagik, bu antlaşmaya uymayarak topraklarını vermemek hususunda diretmiştir. Bu sırada Bizans İmparatoru olan IX. Konstantinos Monomakos, onu krallığını geri verip haklarından

⁴⁴ Bizans İmparatorluğu'nda themaları yöneten askeri vali. Alexander Kazhdan, "Strategos", *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. 3*, Edt. Alexander P. Kazhdan, Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 1964.

⁴⁵ Taron ismi Ermeni tarihinde coğrafi bir yer olarak günümüz Muş şehri ve çevresini anlatmak için kullanılırdı.

⁴⁶ Peter Charanis, "The Armenians in the Byzantine Empire", s. 231; Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s. 189.

⁴⁷ Tayk, Ermeni tarihinde günümüz Yusufeli, Oltu, Tortum ve İspir gibi yerleri kapsayan bölgeye verilen isimdir.

⁴⁸ Peter Charanis, "The Armenians in the Byzantine Empire", s. 232; Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s. 189; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 158; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 522.

⁴⁹ Արիստակէս Լաստիվերցի, *Պատմություն, Թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1971, s. 12. (Aristakes Lastiverc'i, Patmut'yun, T'argmanut'yanə V. A. Gevorgyani, Hayastan Hratarak'ut'yun, Erevan).*

⁵⁰ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 171.

⁵¹ Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s. 191.

⁵² Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s. 191.

vazgeçeceğine inandırmış ve İstanbul'a sarayına çağırmıştır. İmparatorun bu siyaseti işe yaramış ve II. Gagik İstanbul'a gelmiştir. O İstanbul'dayken toprakları ele geçirilmiş ve II. Gagik'e bu duruma razı olması için baskı yapılmıştır. II. Gagik her ne kadar ilk zamanlarda buna şiddetle karşı çıksa da daha sonra bu durumu kabul etmek zorunda kalmış ve kendisine yurtluk olarak verilen Kapadokya bölgesinde ömrünün sonuna kadar yaşamıştır.⁵³

Kars Krallığı ise diğerlerinden daha uzun süre ayakta kalmıştır. 1064 yılına kadar Türk akınlarına karşı durmaya çalışan Kral Gagik-Abas sonunda daha fazla bu akınlara dayanamayarak ülkesini Türklerin Kars'ı ele geçirdiği tarihin hemen öncesinde Bizans İmparatoru'na bırakmıştı. O da bunun karşılığında Kapadokya bölgesinden kendisine yurtluk almıştır.⁵⁴

Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'da yer alan Ermeni yönetimlerini ele geçirmesini kronolojik olarak kısaca bu şekilde anlatabiliriz. Bizans İmparatorluğu'nun bu ilerleyişi Doğu Anadolu'da Ermeni siyasal ve demografik yapısını derinden etkilemiştir. İlk olarak siyasi yapının değişimine bakıldığında daha önce de bahsedildiği üzere naharar sisteminin Doğu Anadolu'da neredeyse yok olma aşamasına geldiği görülür. Bizans İmparatorluğu yeni fethettiği toprakları merkezi bir anlayışla yönetebilmek için bölgedeki etkin güç nahararları topraklarından ederken, Ermeni halkının yaşadığı yerlerde savunmanın zaafa uğramasına da sebep olmuştu. Bizans İmparatorluğu bu yeni fethettiği toprakları merkezi yönetim anlayışına uygun olarak thema sistemiyle ve kendi atadığı valilerle yönetmiştir.⁵⁵ Bütün bunların yanısıra İmparator IX. Konstantinos (1042-1055) 1055 yılında Doğu Anadolu'da çoğunlukla yerel Ermenilerden oluşan yaklaşık 50 bin kişilik orduyu dağıtmış ve onlardan vergi almaya

⁵³ Jacques De Morgan, *The History of The Armenian People From the Remotest Times to Present Days*, Hairenik Press, Boston, 1918, s. 177; Gülay Ögün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, Kars, 1992, s. 79.

⁵⁴ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 600; Gülay Ögün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s. 79.

⁵⁵ Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s. 195.

başlamıştır. Yerine ise paralı askerlerden müteşekkil bir ordu getirmiştir.⁵⁶ Bu olay Doğu Anadolu'daki Ermeni askeri gücünün kırılmasına neden olmuştur.⁵⁷ Bu durum daha sonra Doğu Anadolu'da yaşanacak olan Türk akınlarına karşı Ermenilerin millî bir direnç göstermelerine engel olacaktır.⁵⁸ Yaşanan bu olaylar çağdaş Ermeni tarih yazıcılarından Urfalı Matteos'un eserinde de kendine yer bulmuştur. Urfalı Matteos, Bizans yönetiminin Ermeni nahararlarını topraklarından sürerek başka yerlere göç ettirmeleri sebebiyle Türk akınlarına karşı Ermenilerin yaşadığı toprakların savunmasız kaldığını belirtmiştir. Bu toprakları savunmakla yükümlü Bizans komutanlarının korkak olduklarını belirtmek için "hadım" (ծվաւս) tabirini kullanarak onları küçümsemiştir.⁵⁹

Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'da izlediği genişleme politikası aynı zamanda demografik değişimlerin de yaşanmasına sebep olmuştur. Ermeni nahararları almış oldukları yurtluklara sadece kendileri göçmemiş, beraberlerinde kendi maiyetlerini de götürmüşlerdi.⁶⁰ Onlara güçlü bir konum sağlayan bu insan gücünü geride bırakmak istememişlerdi.⁶¹ Nahararların söz konusu maiyetlerinin büyüklüğünü anlamak için Vaspurakan yöneticisi Senekerim'in Sivas'a götürdüğü maiyetine eserinde yer veren Orta Çağ Ermeni tarih yazıcısı Tovma Ardzruni'ye göz atmak yeterlidir. Tovma Ardzruni, Senekerim'in Sivas'a göçerken yanında kadın ve çocuklar hariç 14 bin erkekle gittiğini yazar.⁶² Kadın ve çocukların sayısı da düşünüldüğü zaman bu sayı daha da yükselir. Tovma Ardzruni'nin vermiş olduğu bu sayının doğru olup olmadığını sorgulayabileceğimiz başka bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak verilen sayı doğru olsun

⁵⁶ Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1971, s. 74.

⁵⁷ Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s. 193.

⁵⁸ Resul Ay, "Türk Fetihleri Arifesinde Anadolu Toplumunu: Bizans Emperyal Yönetiminin Sınırlarına Dair Bazı Gözlemler", *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan*, Haz. Bahaeddin Yediylıdız ve Mehmet Öz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 277.

⁵⁹ Մատթէոս Ուրբայեցի, *Ժամանակագրությունն, Թարգմանությունը Հրաչ Բարթիկյանի, Հայաստանի Հրատարակչություն, Երևան, 1973*, s. 68. (Matt'eos Urhayec'i, *Zamanakagrut'yun*, T'argmanut'yuno Hraç' Bart'ikyani, Hayastan Hratarkč'ut'yun, Erevan).

⁶⁰ Resul Ay, "Türk Fetihleri Arifesinde Anadolu Toplumunu: Bizans Emperyal Yönetiminin Sınırlarına Dair Bazı Gözlemler", s. 277.

⁶¹ Johannes Preisel-Kapeller, "Aristocrats, Mercenaries, Clergyman and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)", s. 342.

⁶² Թովմա Արծրունի և Անանուն, *Պատմություն Տանն Արծրունեաց, Աշխատասիրությամբ Մ.Չ. Դարթինյան-Մելիքյանի, Մազադաթ, Երևան, 2006*, s. 337. (T'ovma Arcruni ev Ananun, *Patmut'iwn Tann Arcrunec'*, Aşxatasirut'yamb M. Č'. Darbinyan-Melik'yani, Magalat', Erevan).

ya da olmasın aktarılan bu bilgilerden bir nahararın, göç ettiği zaman beraberinde büyük bir nüfusu da götürdüğü ortaya çıkmaktadır. Türk fetihleri öncesi Doğu Anadolu’da demografik yapının bu şekilde değişmesi nedeniyle nüfusun azaldığı ve buna bağlı olarak yerleşim yerlerinin küçülmüş olabileceği fikrine varılmaktadır. Göç eden nahararlar maiyetleriyle beraber yerleştikleri Kapadokya ve Kilikya bölgelerinde etkin olacaklardır. Bu coğrafyalarda Ermeni nüfusu artmıştır. Bizans İmparatorluğu tarafından izlenen göç ettirme politikası neticesinde Kilikya civarına da yerleşen nahararlar burada bir devletin kurulmasına ön ayak olacaklardır.

1.2. TÜRK FETİH VE GÖÇ HAREKETLERİNİN ERMENİ SİYASİ YAPISINA ETKİSİ

Çağrı Bey’in (989-1060) Vaspurakan⁶³ bölgesine yapmış olduğu akın Doğu Anadolu’ya yapılan ilk Türk askeri seferidir. Çağrı Bey’in önderliğinde yapılan bu akınlar neticesinde yukarıda da bahsedildiği gibi Vaspurakan’ın yöneticisi Senekerim, topraklarını Sivas’ı kendine yurtluk almak koşuluyla Bizans İmparatorluğuna bırakmıştır. Vaspurakan bölgesine yapılan bu akınların yılı ve nedenleri hakkında Türk tarihçiliğinde birtakım farklı fikirler bulunmaktadır. Konuyla ilgili önemli çalışmaları bulunan Mükrimin Halil Yinanç ve İbrahim Kafesoğlu, Anadolu’ya yapılan bu ilk akının tarihini 1016 yılı olarak vermişlerdir.⁶⁴ Yaşananların birincil tanıklığını yapan Aristakes, eserinde bu olaylardan bahsederken kesin bir tarih belirtmese de 1021 yılı olaylarını anlatırken Vaspurakan bölgesinde yaşananların bu tarihten iki ya da üç yıl önce gerçekleştiğini beyan ederek 1018-1019 yılını işaret eder.⁶⁵ Dönemin diğer kaynakları olan Urfalı Matteos ve Mirhand

⁶³ Günümüz Van şehri ve civar bölgeleri.

⁶⁴ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu’nun Fethi*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934, s. 18; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, Ankara, 2010, s. 263; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992, s. 13.

⁶⁵ Արխատաւէտ Լաստիվերցի, *Պատմություն*, s. 12. (Aristakes Lastiverc’i, *Patmut’yun*)

da 1018 tarihini verirler.⁶⁶ Bu nedenle Anadolu'ya yapılan ilk Türk seferinin 1018 yılında yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Çağrı Bey'in bu ilk seferiyle ilgili Türkiye'de ilk ciddi çalışmaları yapan Mükrimin Halil Yinanç, bu seferin amacının ileride gerçekleştirilecek Türk fetihlerine zemin hazırlamak olduğunu dile getirmiştir.⁶⁷ Doğu Anadolu'ya yapılan bu ilk Türk seferi dönemin çeşitli Ermeni ve Müslüman kaynaklarında kendine yer bulmuştur. Bu olayların bölgeye komşu olan Gürcü ve Bizans kaynaklarında herhangi bir bahsinin geçmemesi ilginçtir. Bu durum her iki taraf için Türklerin henüz tehlike arz edecek kadar güçlü seferler gerçekleştirmediklerini göstermektedir.⁶⁸

Dandanakan Savaşı'nda (1040) Selçuklular, Gaznelileri yenerek İsfahan, Tebriz, Nişapur gibi çok önemli yerleşik yaşama kültürüne sahip toprakları egemenliğine almıştır. Bunun sonucunda Türkler sadece beraberinde getirdikleri kültürlerini değil yeni geldikleri coğrafyadaki İran ve İslam kültür mirasını da sahiplenmişlerdir. Yerleşik yaşam kültürünün hâkim olduğu bu coğrafyada var olan düzeni devam ettirmek istemişlerdir.⁶⁹ Bu amaçla kendi maiyetlerindeki konargöçer Türklerin yağma ve akın hareketlerine karşı artık tebaları olan yerleşik halkı korumaya çalışmışlardır. Selçuklular bu amaçla konargöçer Türkleri İslam topraklarından uzağa, Bizans İmparatorluğu sınırlarına yönlendirmişlerdir.⁷⁰ Konargöçer Türklerin Anadolu'ya akına sevk edilmelerinin bir

⁶⁶ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Տաւաւսնապարտմանը մասին*, s. 32 (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*); Muhammed bin Hâvendšâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2015, s. 25-27.

⁶⁷ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*, s. 33.

⁶⁸ Erdi Öztürk, *Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 33.

⁶⁹ Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklularda Şehircilik Faaliyetleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çevre ve Şehir*, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2015, s. 47.

⁷⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 112; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 2 Orta Dönemlerde İslamın Yayılışı*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 45; Andre Miguel, *İslam ve Medeniyet Doğuştan Günümüze*, Çev. Ahmet Fidan ve Hasan Menteş, Birleşik Kitabevi, Ankara, 1991, s. 247; John Masson Smith Jr., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Iranian Studies*, Sayı: 10, 1978, s. 66.

devlet politikası olduğu, çeşitli kaynaklarda yer alan Tuğrul (1037-1063) ve Çağrı Bey'in anne bir kardeşi olan İbrahim Yınal'ın (ö. 1060) söylediği sözlerde görülmektedir:

*“Biz, sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından) dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluyoruz. Bu nedenle bizim sizlerle birlikte Rum'a (Anadolu'ya) gidip orada cihat yapmamız, en iyi, doğru ve isabetli bir işi olur.”*⁷¹

15. yüzyılda kaleme alınmış *Aşıkpaşazade Tarihi*'nde de bu konuyla ilgili bir kayıt bulunmaktadır. 15. yüzyıl metninde yaşanan bu olayın kaleme alınması Türklerin hafızasında hala önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir:

*“Bu göçebe Türklerden Acem padişahları çekinir oldular. Tedbir düşünerek ittifak ettiler ki bu göçer evli Türkleri kendi üzerlerinden uzaklaştıralar... Varın Rûm'da gaza edin dediler.”*⁷²

Büyük Selçuklu Devleti'nin izlediği bu politika neticesinde büyük bir konargöçer Türk nüfusu devletin Bizans İmparatorluğu ile sınır olan uç bölgelerine ve Kafkasya'ya dolmuştu. Konargöçer Türklerin Kafkasya'daki yoğunlukları dönemin çağdaş Gürcü kroniğinde geçen şu cümlelerden anlaşılmaktadır:

*“Onlar o kadar güçlü ve kalabalıklardı ki dünyadaki bütün Türklerin burada olduğunu söyleyebilirsiniz. Sultandan başka kimse onları kovmayı ya da zarar vermeyi düşünemez.”*⁷³

⁷¹ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 11; Aynı kayıt şu eserde de bulunmaktadır: İbnü'l Esir, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, Cilt 9, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 415.

⁷² Âşıkpaşaoğlu, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1970, s. 6.

⁷³ *The History of David, King of Kings* adlı kronik için bkz. *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and the Armenian*

Yukarıda da bilgisi verildiği üzere konargöçer Türklerin Anadolu'ya gitmesini salık veren İbrahim Yınal, daha sonra 1048 yılında Selçuklu ordusuyla beraber Doğu Anadolu'ya bir sefer yapmıştır. Yapılan sefer büyük bir ses getirmiş ve ilk kez Türklerin Doğu Anadolu'daki hareketlilikleri Gürcü ve Bizans kaynaklarında kendine yer bulmuştur. Gürcülerin Türkler hakkındaki bilgi eksikliği, Tuğrul Bey'in emriyle sefere çıkan İbrahim Yınal'ı "Türklerin Sultanı" olarak adlandırmalarından anlaşılmaktadır.⁷⁴ Türklerin düzenlediği bu seferde ilk kez Bizans ordusuyla karşılaşmış, Bizans ordularına komuta eden Gürcü Liparit esir edilerek Tuğrul Bey'in yanına İran'a gönderilmiştir. Erzurum şehri ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır.⁷⁵ İbrahim Yınal'ın bu seferi Ermeni tarihi için çok önemlidir. Dönemin Ermeni kaynakları bu olayı tarihte ilk kez çoğunlukla Ermenilerin meskûn olduğu bir şehir silah zoruyla Türklerin eline geçtiği için Ermenilerin yurtlarını kaybetme sürecinin başlangıcı olarak değerlendirirler.⁷⁶

Bu tarihten itibaren çeşitli Selçuklu sultanlarının Doğu Anadolu'ya askeri seferler düzenlediği bilinmektedir. Burada artık Türk tarih literatüründe oldukça iyi bilinen Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin kronolojik tarihinden bahsedilmeyecektir. Ancak Ermeni siyasal tarihini önemli bir şekilde değiştirdiği için iki askeri seferin üzerinde durmakta fayda vardır. Bunlardan ilki 1064-65 yılında Sultan Alp Arslan (1063-1072) tarafından gerçekleştirilen Doğu Anadolu seferidir.⁷⁷ Ermenilerin tarihi, siyasi, dini ve kültürel olarak en kıymet verdikleri şehirlerden biri olan Ani, bu sefer sonucunda

Adaptation içinde, (309-354 sayfaları arasında) Çeviren ve Hazırlayan Robert W. Thomson, Clarendon Press, Oxford, 1996, s. 323.

⁷⁴ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden çeviren Marie Felicite Brosset, Türkçeye Çeviren Hrant Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara, 2003, s. 283; *The Book of K'art'li* adlı kronik için bkz. *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation* içinde, (255-309 sayfaları arasında) Çeviren ve Hazırlayan Robert W. Thomson, Clarendon Press, Oxford, 1996, s. 294.

⁷⁵ Mikael Çamiçyan, *Selçukiler (1021-1224)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi'nde basılmamış tercüme eser, s. 37; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi* s. 26; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara, 1988, s. 12; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara, 1987, s. 31; *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2006, s. 10.

⁷⁶ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Մատթեոսի Մատթեոսյանի Գրքերը*, s.69 (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*); Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգրք*, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1956, s. 45. (Smbat Sparapet, *Taregirk'*, Venetik-S. Lazar).

⁷⁷ Anonim, *Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, Çev. Halil İbrahim Gök ve Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara, 2014, s. 52.

ele geçirilmiştir. Ani'nin ele geçirilmesi İslam dünyasında yankı getirmiştir. Ani şehrinin fethini Abbasi Halifesine mektup yazarak bildiren Nakîbü'n-nükebâ el-Kâmil Ebû'l Fevâris, şehirde 700 bin ev ve 1000 tane kilise olduğunu söyler.⁷⁸ Verilen bu rakamlar dönemin şartları için oldukça mübalağalı olsa da şehrin o dönemki zenginliğini ve büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Bir diğer önemli askeri olay ise Anadolu'nun çehresini değiştirmesi açısından 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Muharebesi'dir. Savaşın çıkış nedenine bakıldığında tahta yeni oturan Bizans İmparatoru Romen Diyojen'in (1068-1071), Türklerin kendi toprakları üzerindeki ilerlemesini durdurmak ve hatta Türk tehlikesini tamamen bitirmek istemesi olduğu görülür. Bu sebeple çeşitli halklardan büyük bir ordu toplayarak Türklerin üzerine hareket etmiştir. Bu savaşın sonucunda Bizans İmparatorluğu yenilmiş ve İmparator Romen Diyojen esir düşmüştür. İslam tarihinde ilk kez bir Bizans İmparatoru esir edilmiştir.⁷⁹ Bu savaş sonucunda yapılan antlaşmada Sultan Alp Arslan'ın toprak olarak sadece daha önce İslam devletlerinin elinde olup Bizans tarafından işgal edilen Antakya, Urfa, Menbiç ve Malazgirt'in iadesini istediği bazı İslam kaynaklarında geçer.⁸⁰ Fakat antlaşma metninde böyle bir maddenin varlığı da tartışmalıdır. Antlaşma maddelerini eserinde veren İbnü'l-Esir, böyle bir maddenin varlığından söz etmez.⁸¹ Bizanslı devlet adamı ve tarihçi Nikephoros Bryennios, İmparator'un büyük bir iş başararak hiç toprak kaybetmeden bir barış antlaşması imzaladığını belirtir.⁸² Bu şekilde yapılan barış antlaşması, Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'yu fethetmek gibi bir amacının olmadığını gösterir. Bu yüzden Malazgirt Meydan Savaşı; Türkler açısından bir fetihten ziyade savunma savaşıdır. Ancak bu savaşın neticesinde Anadolu'da Türklere

⁷⁸ Sibt İbnu'l-Cevzi, *Mir'âtü 'z-zamân fi Târîhi 'l-Âyân 'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s. 135.

⁷⁹ Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü 'l-Haleb Min Târîhi Haleb 'de Selçukluklar (H. 447-521= 1055-1127)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 30; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, Çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 170.

⁸⁰ Abdurrahman İbnu'l-Cevzi, *El-Muntazam fi Târîhi 'l-Ümem 'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, s. 103.; Sibt İbnu'l Cevzi, *Mir 'âtü 'z-zamân fi Târîhi 'l-Âyân 'da Selçuklular*, s. 172; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 111; Gregory Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi Cilt I*, s. 323.

⁸¹ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, Cilt 10, s. 73.

⁸² Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56-57.

karşı koyacak güçlü bir Bizans ordusunun kalmamasından ötürü Anadolu'ya Türk akınları daha da hızlanmış ve kolaylaşmıştır.

Esir edilen Bizans İmparatoru'nu iyi bir şekilde karşılayan Sultan Alp Arslan, onun ülkesine geri dönmesine izin vermiştir. Ancak Romen Diyojen'in dönüş yolunda Bizanslılar tarafından gözlerine mil çekilerek tahttan indirilmesi, Sultan'ı öfkelenmiştir ve antlaşmayı bozmuştur. Urfalı Matteos, eserinde bu olayı anlatırken doğruluğunu her ne kadar tespit etmek imkânsız olsa da Sultan Alp Arslan'ın ağzından şu cümleleri kaleme almıştır:

“Bundan sonra hepiniz aslan yavruları olacaksınız, kartalların yavruları gibi tüm ülkeyi uçarak geçeceksiniz. Gece gündüz Hıristiyanları kılıçtan geçirin Roma ulusuna merhamet göstermeyin.”⁸³

Dönemin çağdaş İslam kaynaklarında Sultan Alp Arslan'ın böyle bir emir verdiğiyle ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak siyasi tarihe bakıldığında Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin Anadolu'nun her köşesine yayıldıkları görülür. Malazgirt Savaşı'ndan üç dört yıl sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğlu Süleymanşah (1077-1086), Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan İznik'i fethetmiştir.⁸⁴ Bu savaşın ardından Kafkasya'da biriken Türkler Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılmaya ve yurt tutmaya başlamışlardır.⁸⁵ Yinanç, Anadolu'ya gelen Türklerin başıboş bir şekilde gönderilmediğini, Selçuklular tarafından ileride kendilerine karşı siyasi bir güç oluşmasın diye nüfus açısından büyük olan boyların parçalanarak farklı bölgelere yerleştirildiğini yazar.⁸⁶

⁸³ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Ժամանակագրություն*, s. 134. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut 'yun*).

⁸⁴ *Azîmî Tarihi*, s. 24, Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 151.

⁸⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944, s. 166.

⁸⁶ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 172.

Anadolu'daki Türk ilerlemesine Doğu Anadolu özelinde bakıldığında burada artık bir Bizans siyasi yapılanmasından bahsedilememektedir. Türkler bu coğrafyada pek çok beylikler kurmuşlardır. Ayrıca Şeddadiler gibi Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Türk olmayan Müslüman bir beylik de vardı. Bu tarihlerde Doğu Anadolu'da genel olarak Ermeni siyasi yapılanmalarına bakıldığında birtakım nahararların kendi mevkilerini korumak ya da Türk devleti hizmetinde çalışmak amacıyla ihtida ettikleri görülmektedir.⁸⁷ Örneğin, Şeki bölgesinin Ermeni nahararı topraklarında yönetimini muhafaza etmek için ihtida etmiştir.⁸⁸ Ancak Karabağ, Sünik, Lori, Sasun ve bazı erişilmesi güç olan dağlık bölgelerde Ermeni nahararların varlıklarını bağımsız olarak devam ettirdikleri görülür.⁸⁹ Ayrıca Ermeniler için dini önemi olan Akdamar Adası'nda önemli bir naharar ailesi olan Ardzırunilerin bir kolunun 16. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir.⁹⁰ Zamanla dağlık, sarp yerlerdeki Ermenilerin inşa ettikleri kaleler, şatolar ve köyler göçebe olarak yaşayan Kürtlerin işgaline uğramış ve çoğu Ermeni dağlardan ovalara inmeye mecbur kalmıştır.⁹¹

Ermeni nüfusun bir kısmı daha önce Bizans İmparatorluğu'nun izlediği politika neticesinde belirli bir Ermeni nüfus yoğunluğuna sahip olan Kapadokya bölgesiyle birlikte Kilikya, Komagene, Urfa ve Antakya bölgelerine göç etmişlerdir.⁹² Bu bölgelere yerleşen Ermeniler kendi yönetimlerini oluşturmaya çalışmışlardır. Türk idaresine karşı Haçlılara yardım etmişler ve Kilikya'da bir krallık kurulmasına, Antakya ve Urfa şehirlerinde Haçlı kontluklarının oluşmasına yardım etmişlerdir.

Bunların dışında Bizans İmparatorluğu hizmetinde bulunan Ortodoks inancını benimsemiş Ermeni Philateros'un, Malazgirt Savaşı'ndan sonra kendi kuvvetleri ve daha sonra kendisine intisap eden diğer kuvvetlerle Doğu Toroslar gibi erişilmesi ve geçilmesi

⁸⁷ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 100-101.

⁸⁸ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 22.

⁸⁹ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev. Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 120-121.

⁹⁰ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 292.

⁹¹ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 186-187.

⁹² Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 184.

zor bir coğrafyayı ele geçirerek 1074 yılında ilan ettiği prenslik, Ermenilerin, bu çalkantılı dönemde kurdukları kısa süreli bir yönetimdir.⁹³ C.J. Yarnley, Philaretos'un 1071'den 1078 yılına kadar elde ettiği topraklarda hüküm sürdüğünü belirtir.⁹⁴ Ancak bu prensliğin ömrü uzun sürmemiştir. Philaretos, siyasi varlığını devam ettirebilmek için ihtida etmiş, Sultan Melikşah'ın (1072-1092) yanına giderek ona vergi vermek ve Sultan adına hutbe okutmak şartıyla Maraş'a vali tayin edilmiş ve orada ölene kadar Sultan'a bağlı olarak idaresini sürdürmüştür.⁹⁵

Doğu Anadolu'daki Türk hâkimiyeti kendinden önceki Bizans, Arap ve İran egemenliklerinden farklı olmuştur. Türklerin bölgeyi fethinden önce bu coğrafyada yaşayan Ermeniler, her ne kadar Bizans, İran ve Arap gibi kendilerine yabancı yönetimler altında yaşamak durumunda kalsalar da kendi otonomluklarını koruyabilmişlerdi. Bu yönetimler Ermenilerin yaşadıkları yerlerde kendi idarelerini kurabilmek için ya oradan bir Ermeni nahararı yönetici olarak tayin etmişler ya da merkezden valiler atamışlardır.⁹⁶ Bu kişilerin görevi ise asayiş sağlamaktır ve toplanan vergileri merkeze göndermektir. Bu şekilde uygulanan yönetim tarzı, Ermenilere kendi siyasi yapılanmalarında ve iç işlerinde kısmi bir özgürlük sağlamıştır.⁹⁷ Türkler, Doğu Anadolu'yu fethettiklerinde bölgenin sadece üst hâkimiyetiyle yetinmemiş, Ermenilerin yaşadıkları yerlere kendi nüfus ve kurumlarıyla hâkim olmuştur. Bu nedenle Ermeniler hem Türkler hem de onların beraberlerinde getirdikleri kurumlarla iletişime ve etkileşime girmek durumunda kalmışlardır.⁹⁸ Bu durum Doğu Anadolu'daki Ermeni siyasi yapılanmasını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. 1184 yılında Mihitar Goş (1130-1213) (Միհիթար Գոշ) tarafından

⁹³ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara, 2007, s. 39.

⁹⁴ C.J. Yarnley, "Philaretos Armenian Bandit or Byzantine General?", *Revue Des Etudes Armeniennes*, Sayı IX, 1972, s. 339.

⁹⁵ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 42; C.J. Yarnley, "Philaretos Armenian Bandit or Byzantine General?", s. 345.

⁹⁶ Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 24; Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on the Naxarar System*, s. 173. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 295.

⁹⁷ Erdi Öztürk, "Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda 'Ötekiler' Üzerine Bir İnceleme", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 68, 2021, s. 112; Erdi Öztürk, "The Law Code Of Mkhitar Gosh And Analysis On The "Others" In The Medieval Armenian Community", *Review of Armenian Studies*, Sayı 44, 2021, s. 112.

⁹⁸ Erdi Öztürk, "Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda 'Ötekiler' Üzerine Bir İnceleme", s. 113; Erdi Öztürk, "The Law Code Of Mkhitar Gosh And Analysis On The "Others" In The Medieval Armenian Community", s. 113.

kalame alınan kanunnamede (դատաստանագիրք) Doğu Anadolu’da Ermenilerin Türk fetihlerinden sonra yaşadığı siyasi boşluk ifade edilmiştir. Kanunnamenin yargıçlarla ilgili ilk bölümünde Mihitar Goş, yabancı devletlerin idaresi altına giren Ermenilerin artık kendilerini yönetecek bir kral ya da prensleri olmadığı için onların siyasi görev ve yetkilerini kilisenin başı olan patrikliğin ele alması gerektiğini dile getirir. Toplumun liderliğini dini otoritenin ele alması gerektiğini düşünür.⁹⁹ Bu örnek Ermenilerin siyasi ve toplumsal yapılanmasında dini otoritenin önemli bir rolü olduğunu ve siyasi otorite gücünü kaybettiği zamanlarda onun yerini aldığını göstermektedir.

Ermeniler 301 yılında Grigor Lusavoriç (Գրիգոր Լուսավորիչ) (302-325) önderliğinde Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Tarihte kendilerini, Hıristiyanlığı devlet dini olarak ilk tanıyan millet olarak kabul eden Ermeniler, ayrıca havari Thaddeus ve Bartholomew tarafından İncil’in Ermenilerin yaşadığı yerlerde vaaz edildiğini öne sürerek kiliselerini “*apostolik*” yani havari kilisesi olarak adlandırırılar.¹⁰⁰ Bu durum Ermenilerin dinlerine ve kiliselerine daha bağlı olmalarını sağlamıştır. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesi Ermeni kimliğini oluşturan en başat faktördür. Ermeni tarihçi Nina Garsoian, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesinin onları İran geçmişinden keskin bir şekilde uzaklaştırdığını ve çevresindeki diğer halklardan ayırdığını belirtir.¹⁰¹ Ermeni Kilisesi oluşurken siyasi otorite ile birlikte hareket etmiş, eski inanışlarına ait tapınaklar yıkılarak yeni kiliseler inşa edilmiştir.¹⁰² Grigor Lusavoriç, sadece dini otorite ile yetinmemiş, kilise aracılığı ile sosyal ve idari işleri de üstlenmiştir.¹⁰³ Grigor Lusavoriç’ten sonra katolikoslük makamına onun neslinden gelen kişiler getirilmiş ve bir nevi dini hanedanlık oluşmuştur.

⁹⁹ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 26 (Mxit’ar Goş, *Girk’ Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 34 (Mxit’ar Goş, *Datastanagirk’*); Mxit’ar Goş, *The Law Code [Datastanagirk’] of Mxit’ar Goş*, s. 109; Erdi Öztürk, “Mihitar Goş’un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda ‘Ötekiler’ Üzerine Bir İnceleme”, s. 114; Erdi Öztürk, “The Law Code Of Mkhitar Gosh And Analysis On The "Others" In The Medieval Armenian Community”, s. 114.

¹⁰⁰ Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Harvard University Press, Cambridge, 1945, s. 30; Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 2002, s. 308; Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi Kısa Bir Giriş*, Çev. Lora Sarı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 11.

¹⁰¹ Nina Garsoian, “The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428), *Armenian People From Ancient to Modern Times Vol 1*, Edt. Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997, s. 81; Theo Maarten Van Lint, “The Formation of Armenian Identity in the First Millennium”, *Church History and Religious Culture*, Sayı 89, Brill, 2009, s. 269.

¹⁰² Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 142.

¹⁰³ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 143.

Grigor Lusavoriç'in soyundan bu katolikoslar, Ermeni Kilisesi'ni yenileyerek sadece dini işlerle meşgul olmamışlar, sosyal hayatın düzenlenmesi ve korunmasında da aktif rol oynamaya başlamışlardır.¹⁰⁴ Bunun yanı sıra her önemli naharar ailesinin içerisinde kendilerini temsil eden bir piskopos vardı. Kendi aileleri adına dini meclislere katılıyorlardı.¹⁰⁵ Bu bilgilerden Orta Çağ'da Ermeni ruhban sınıfının, siyasi gücü elinde bulduran ailelerle birlikteliklerinin olduğu sonucu çıkar.

Ermeni Kilisesi'nin yukarıda bahsedilen din dışı yetki ve görevlerinin Türk hâkimiyeti döneminde de devam ettiği Mihitar Goş'un kanunnamesinden anlaşılmaktadır. Ermeni toplumunun benliğini tarihin çeşitli dönemlerinde ve dünyanın farklı bölgelerinde korumalarını sağlayan Ermeni Kilisesi'nin bu özelliği olmuştur.

Doğu Anadolu'da Türk fetihleri sonrasında Ermenilerin siyasi varlıklarının çok kısıtlı ve küçük bölgelerle sınırlı kaldığından bahsedilmişti. Büyük bir Ermeni nüfusu Türk ve Müslüman yönetimleri altında yaşamaya başlamıştı. Türk tarih yazımı genelde Ermenilerin Türk yönetimi altında rahat ve özgür yaşadıklarından bahseder.¹⁰⁶ Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniler üzerindeki dini baskısı ve asimilasyon politikası göz önünde bulundurulduğunda Türk yönetiminin Ermeniler açısından daha elverişli olduğu düşünülebilir. Ancak dönemin siyasi tarihine baktığımızda Ermenilerin Türk yönetiminden çok da hoşnut olmadıkları ve fırsat buldukları zaman özgürlüklerini kazanmaya çalıştıkları görülür. Doğu Anadolu özelinde bakıldığında bu tür hareketlerin en önemlisi ve başarılısının Gürcistan Krallığı'na hizmet eden Zakaryanlar tarafından gerçekleştirildiği görülür.

¹⁰⁴ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 143.

¹⁰⁵ Nina Garsoian, "Naxarar" <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>

¹⁰⁶ Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayınları, 1988, s. 42; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 2002, s. 33.

Doğu Anadolu’da Ermenilerin Gürcülerle ilişki kurması “kurucu” unvanıyla bilinen Kral IV. Davit (1089-1125) zamanında olmuştur.¹⁰⁷ Onun döneminde bütün Gürcistan toprakları birleştirilmiştir.¹⁰⁸ Kral IV. Davit, ülkesinin güney ve güneydoğu sınırlarını Türklere karşı güçlendirmiş ve Türk beyliklerine karşı başarılı mücadeleler vermiştir. Bu dönemde Türk beyliklerinin kendi aralarındaki sürekli savaş hali Ermenilerin hayatını da zorlaştırmıştır. Gürcistan Krallığı’nın Türk beyliklerine karşı elde ettiği başarılar Ermeniler arasında Türk yönetiminden kurtulma isteği doğurmuştur. Doğu Anadolu’da bulunan Ermeni nahararlarının bir kısmı Gürcü ordusuna katılmıştır.¹⁰⁹ Doğu Anadolu’dan Gürcistan Krallığı topraklarına yoğun bir Ermeni göçü olmuş, Kral IV. Davit Ermeniler için Gori¹¹⁰ şehrini kurmuştur.¹¹¹ Gürcistan Krallığı’nın Doğu Anadolu’ya ilk girişi Ermenilerin yardımıyla olmuştur. Dönemin çağdaş Ermeni kaynağı olan Mihitar Ayrivanetsi’nin eserinde anlatılana göre Ani’yi elinde bulunduran Şeddadi yöneticisi II. Ebû’l Esver (1118-1124), Ani katedralinin kubbesinin üzerine Ahlat’tan getirttiği altın bir hilali dikmiş ve bunun üzerine galeyana gelen Ermeniler Gürcü Kralı IV. Davit’i Ani şehrine davet etmişlerdir.¹¹² Ayrıca II. Ebu’l Esver’in Ani şehrini 60 bin dinara satmak istemesi Ermenileri isyana götüren bir diğer neden olmuştur.¹¹³ Ermenilerin bu daveti üzerine Ani şehrine gelen Kral IV. Davit şehri 1124 yılında ele geçirmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁷ U.Պ. Պողոսյան, Հայ Տոհմային Պատմությունը հատոր II, Լույս Հրատարակչություն, Երևան, 1965, s. 96. (S.P. Połosyan, *Hay Žolovrdi Patmut’yun Hator II*, Luys Hratarakč’ut’yun, Erevan).

¹⁰⁸ Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşa ve Ivane Cavahişvili, *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000, s. 144; Roin Metreveli, *The Golden Age Georgia From the 11th Century to the First Quarter of 13th Century*, Çev. Elene Poghova, Artanuji Publisher, Tbilisi, 2010, s. 73.

¹⁰⁹ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ Տոհմային Պատմությունը հատոր III, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 523-524 (Haykakan Ssh Gitut’Yunneri Akademia Patmut’Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut’yun Hator III*, Haykakan SSH Gitut’yunneri Akademiayi Hratarakč’ut’yun, Erevan); *Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, , s. 334.

¹¹⁰ Günümüzde Tiflis’in kuzeybatısında bulunan yerleşim yeri.

¹¹¹ U.Պ. Պողոսյան, Հայ Տոհմային Պատմությունը հատոր II, s. 96. (S.P. Połosyan, *Hay Žolovrdi Patmut’yun Hator II*).

¹¹² Մխիթարայ Այրիվանեցիոյ, Պատմութիւն Հայոց, Ի Լույս Ընծայեաց Սկրսիչ Էմին, Ի Տպարանի Լազարենի Չեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, Մոսկվա, 1860, s. 62. (Mxit’aray Ayrivanec’ioy, *Patmut’iwn Hayoc’*, Ի Luys Əncayec’ Mkrtič’ Ĕmin, Ի Tparani Lazareni jemarani Arevelean Lezuac’, Moskva).

¹¹³ Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199) Orta Çağ’da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 277; Fahriye Bayram, “Ani’nin Gürcü Dönemi (Mkhargrdzeli/Zakarid Ailesi)”, *Tarih Boyunca Anadolu-Gürcüstan İlişkileri Sempozyumu*, Edt. Mehmet Işıklı, Rabia Akarsu, Elif Yavuz ve Elif Yurttaş, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2020, s. 182-185.

¹¹⁴ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ Տոհմային Պատմությունը հատոր III, s. 527. (Haykakan Ssh Gitut’Yunneri Akademia Patmut’Yan Institut, *Hay*

Gürcistan Krallığı'nın Ermenilerle iş birliği yaparak Doğu Anadolu'da Türk beylikleri aleyhine ilerlemesi Kral IV. Davit'in halefleri tarafından da devam ettirilmiştir. Gürcistan Krallığı'na en güçlü dönemini yaşatan Kraliçe Tamar (1184 – 1213) zamanında Doğu Anadolu'da ilerleyiş doruk noktasına çıkmıştır. Bu ilerleyişi sağlayanlar ise daha önce Gürcistan Krallığı hizmetine girmiş, Gürcü tarihinde Mkhargrdzeli olarak da geçen Zakaryanlardı. Gürcistan Krallığı hizmetinde çeşitli yüksek görevlerde bulunan Zakaryan ailesi Kraliçe Tamar'ın 1185 yılında Sergis Zakaryan'ı Gürcü ordularının komutanı yapmasıyla beraber askeri gücü yönetme yetkisine sahip olmuştu.¹¹⁵ Komutanlık görevi daha sonra o aile içerisinde kalmış ve Sergis'in oğlu Zakare de babasının ölümünden sonra komutanlık görevine getirilmiştir.

Zakare Zakaryan'ın (1190-1212) önderliğinde Ermenilerle güçlendirilmiş Gürcü ordusu, Doğu Anadolu'da Türk yönetimi altında bulunan Ermenilerin yaşadığı yerleri ele geçirme hareketine girişmiştir. Dönemin tanıdığı olan Stepanos Orbelyan'ın yazdığı tarih eserinde Zakaryanların büyük emek sarf etmesiyle Ermenilerin yaşadığı yerlerin Perslerin¹¹⁶ elinden kurtarıldığı yazılmıştır. Onun verdiği bilgiye göre Zakaryanlar, Türklerin elinden Arran'dan Basen'in içlerine kadar olan yerleri, Mjnkert'e kadar Barkuşat, Kars, Vağarşakert, Kağzvan, Surb Mari, Ani, Anberd, Bcni, Garni, Dvin, Gardman, Gandzak, Carek, Hert, Şamkor, Şaki, Partav, Caraberd, Sivnik, Orotn, Borotan, ve Bğen'i almıştır.¹¹⁷ Zakaryanlar tarafından ele geçirilen yerlere bakıldığında günümüz Kuzeydoğu Anadolu, Ermenistan Cumhuriyeti'nin büyük bir kısmı ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı kısımlarını hâkimiyetleri altına aldıkları görülür.

Žolovrdi Patmut'yun Hator III); Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşa ve İvane Cavahişvili, *Gürcüstan Tarihi*, s. 144; Roin Metreveli, *The Golden Age Georgia From the 11th Century to the First Quarter of 13th Century*, s. 98; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 326.

¹¹⁵ Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ ժողովրդի Պատմությունը հատոր III, s. 530 (Haykakan Ssh Gitut'Yunneri Akademia Patmut'Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut'yun Hator III*); *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 364.

¹¹⁶ Stepanos Orbelyan, Persler olarak o coğrafyadan Doğu Anadolu'ya gelen Türkleri kastetmektedir.

¹¹⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմության և ախաանգին Միասական, տպ. Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1910, s. 391-392. (Step'anos Örbelyan, *Patmut'wn Naxangin Sisakan*, tp. N. Ałaneani, T'iflis).

Zakaryanların Türk hâkimiyeti aleyhine bu hızlı genişlemesi Anadolu Selçuklularının tepkisini çekmiştir. Sultan II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) Gürcistan'a karşı bir sefer düzenlemiş fakat bu sefer sadece Anadolu Selçuklularını Saltuklulardan Erzurum'un alınması suretiyle Gürcistan Krallığı'na komşu yapmakla neticelenmiş, bunun dışında bir başarı elde edilememiştir. Pasinler bölgesinde karşı karşıya gelen iki ordunun arasındaki muharebe Selçukluların yenilmesiyle sonuçlanmıştır. Gürcü ordusunun başında başkomutan unvanıyla Zakare Zakaryan bulunmaktaydı. Savaş her iki taraf için de oldukça zorlu geçmişti fakat zafere erişen Zakaryan olmuştu.¹¹⁸ Savaşın sonra Gürcistan Krallığı'nın Selçuklu topraklarını istila etme gibi bir hareketi olmamıştır.¹¹⁹ Ancak bu başarı Gürcistan Krallığı'nın Doğu Anadolu'da elinde bulundurduğu topraklarda daha emin ve uzun bir süre egemenlik kurmasını sağlamıştır.

Gürcistan Krallığı, Kraliçe Tamar döneminde sınırlarını genişletirken yeni ele geçirdiği toprakları yönetebilmek için farklı bir siyaset izlemiştir. Kraliçe Tamar, yeni ele geçirilen şehirleri komutanlarına yönetmeleri için bırakıyor ve sadece o bölgelerin üst yönetimlerini kendi üzerine alıyordu.¹²⁰ Yine bu şekilde Ani başta olmak üzere Zakare Zakaryan'ın ele geçirdiği toprakları ona bırakmıştı.¹²¹ Bu durum Doğu Anadolu'da Ermeni siyasi tarihi için yeni bir dönemin açılmasını sağlamıştır. Zakare Zakaryan, onun kardeşi İvane (1212-1227) ve amcası Vahram'ın oğlu Zakare, Türklerden ele geçirilen topraklarda üç prenslik kurmuşlardır. Bu prenslikler Gürcistan Krallığı'nın vasalı durumundaydılar. Zakare Zakaryan'ın prensliği Lori'nin bir kısmı, Ani, Şirak ve Pasinler ile Mjnkert¹²² arasındaki yerleri kapsıyordu. Merkezi Ani'ydi. İvane Zakaryan'ın prensliği, Lori'nin bir kısmı, Ağrı Ovası'nın doğusundaki yerler, Sevan Gölü'nün etrafı, Geğarkunik, Sünik'in kuzey ve doğusuna kadar ulaşıyordu ve merkezi Dvin'di.

¹¹⁸ W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, Routledge & Kegan Paul, 1971, s. 107.

¹¹⁹ Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK, Ankara, 2006, s. 88.

¹²⁰ Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ազգային Պատմության Ինստիտուտ, *Հայ ժողովրդի Պատմությունը հասնի III*, s. 534. (Haykakan Ssh Gitut'Yunneri Akademia Patmut'Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut'yun Hator III*).

¹²¹ Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, Taylor's Foreign Press, 1953, s. 103.

¹²² Günümüzde Kars ilinin Sarıkamış ilçesine bağlı İnkaya köyü.

Amcaoğlu Zakare Zakaryan'ın prensliğinin sınırlarında ise Tavuş, Parisos, Gardman bulunuyordu ve merkezi Gag şehriydi.¹²³

Zakaryanlar, Doğu Anadolu'da Bizans ve sonrasında Türk fetihleriyle neredeyse yok olma durumuna gelen nahararlık yapısını tekrar canlandırmışlardır. Eski naharar aileleri onların yönetimi altında yeniden güçlenmişlerdir. Zakaryanlar, toprakların yönetimini bu naharar ailelere bırakıyor ve onları kendilerinin vasalı durumuna indiriyorlardı. Bu naharar aileleri de daha düşük seviyedeki soylulara asker yetiştirmesi karşılığında toprakların işletim hakkını veriyordu. Bu toprak sistemine “պարզաւականք” (pargevakan) adı verilmektedir.¹²⁴ Dönemin siyasi yapısına bakıldığında en üstte Gürcistan Krallığı, onun altında Zakaryan Prenslikleri ve en altta ise Ermeni naharar aileleri bulunmaktaydı. Zakare Zakaryan'ın prensliğinde Vaçutyanyanlar, Pahlavuniler, Ardzruniler ve Mamikonyanlar, İvane Zakaryan'ın prensliğinde ise Orbelyanlar, Hağbakyanlar ve Dopyanlar gibi eski naharar aileleri vardı.¹²⁵

Nahararlar arasında askeri güçlerine göre belirlenen hiyerarşi Zakaryanlar döneminde de devam etmiştir. Nahararlar arasında hiyerarşideki dereceleri belirtmek için “պատրոն”¹²⁶ (patron), “պարոն”¹²⁷ (paron), “պարոնտեր”¹²⁸ (paronter) unvanları kullanılmıştır. Az

¹²³ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ ժողովրդի Պատմությունը հատոր III, s. 541. (Haykakan Ssh Gitut'Yunneri Akademia Patmut'Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut'yun Hator III*)

¹²⁴ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ ժողովրդի Պատմությունը հատոր III, s. 555. (Haykakan Ssh Gitut'Yunneri Akademia Patmut'Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut'yun Hator III*)

¹²⁵ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ ժողովրդի Պատմությունը հատոր III, s. 547. (Haykakan Ssh Gitut'Yunneri Akademia Patmut'Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut'yun Hator III*)

¹²⁶ “Herhangi bir şeyin sahibi, başı, yöneticisi.” Է.Բ. Աղայան, “Պատրոն”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1198. (Է.Բ. Աղայան, “Patron”, *Ardi Hayereni Bac'atrankan Bararan*, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

¹²⁷ “Tarihte soylu bir unvan. Efendi. Bir erkeğe hitap etmek kullanılan saygın bir kelime.” Է.Բ. Աղայան, “Պարոն”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1206. (Է.Բ. Աղայան, “Paron”, *Ardi Hayereni Bac'atrankan Bararan*, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

¹²⁸ “Melikten aşağı derecede soylu toprak sahibi. Bey ya da efendi manasına gelen onurlu bir unvan.” Է.Բ. Աղայան, “Պարոնտեր”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1206. (Է.Բ. Աղայան, “Paronter”, *Ardi Hayereni Bac'atrankan Bararan*, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

sayıda da olsa “տէր”¹²⁹ (ter), “իշխան”¹³⁰ (işhan) ve “տէրաւնց-տէր”¹³¹ (terants-ter) terimleri de kaynaklarda geçmektedir.¹³² Prensliklerin yönetimini elinde bulunduran Zakaryanlar ise “իշխանաց-իշխան”¹³³ (İşhanats-işhan) unvanını taşıyorlardı.¹³⁴ Bu unvandan eski Ermeni siyasi yapısının devam ettirildiği ortaya çıkmaktadır. Zakaryanlar, diğer nahararlar tarafından eşitler arasında birinci olarak görülmekteydi.

Zakaryanların Kuzeydoğu Anadolu’daki bu hâkimiyetleri ve Ermeni siyasi yapılanması Moğol İstilasına kadar devam etmiştir. Moğol İstilasıyla beraber Doğu Anadolu’da Ermeni siyasi yapılanması yeni bir döneme girmiştir. Ermeni kaynaklarına göre Ermenilerin yaşadığı yerlere ilk Moğol akını 1220 yılında yapılmıştır.¹³⁵ Moğolların Ermenilerin yaşadıkları bölgeye bir akın yapmak gibi amaçları en başta yoktu. Moğolların önünden kaçan Muhammed Harezşah’ı (1200-1221) takiple görevlendirilen Cebe (ö. 1223), Sübütay (1175-1248) ve Togaçar adlı komutanlar Harezşah’ın Hazar Denizi’nde bir adada ölmesi üzerine¹³⁶, 1220/21 yıllarında Mugan ovasına gelmişler ve bu sayede

¹²⁹ “Tarihte bir bölgenin, yerin hükümdarı. Soylu bir ailenin başı.” Է.Բ. Աղայան, “Տեր”, Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1437. (Է.Բ. Աղայան, “Ter”, *Ardi Hayereni Bac’atrankan Bařaran, Hayastan Hratarakč’ut’yun*, Erevan).

¹³⁰ “Yöneten, hükmeden, nüfuz sahibi olan bir kişi. Toprak sahibi ve hanedanın başı. Bir imparatora ya da krala bağlı olarak toprakları yöneten kişi.” Ե.Բ. Աղայան, “Իշխան”, Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 501. (Է.Բ. Աղայան, “İşhan”, *Ardi Hayereni Bac’atrankan Bařaran, Hayastan Hratarakč’ut’yun*, Erevan).

¹³¹ “Efendiler efendisi, Beyler beyi.”

¹³² Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ ժողովրդի Պատմություն հատոր III, s. 551. (Haykakan Ssh Gitut’Yunneri Akademia Patmut’Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut’yun Hator III*).

¹³³ “Prenslerin prensi.”

¹³⁴ Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայ ժողովրդի Պատմություն հատոր III, s. 551. (Haykakan Ssh Gitut’Yunneri Akademia Patmut’Yan Institut, *Hay Žolovrdi Patmut’yun Hator III*).

¹³⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1961, s. 201-202 (Kirakos Ganjakec’i, *Patmut’yun Hayoc’*, Aşxatasirut’yamb K.A. Melik’ Ohanjanyani, Haykakan SSR Gitewt’yunneri Akademiayi Hratarakč’ut’yun, Erevan).; Վարդան Արևելցի, *Դիվերսիական Պատմություն*, Աշխատասիրությամբ Գ.Բ. Թոնոնյանի, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 2001, s. 190. (Vardan Arevelc’i, *Diezerakan Patmut’yun*, Aşxatasirut’yamb G.B. T’osunyanı, Erevani Hamalsarani Hratarakč’ut’yun, Erevan).

¹³⁶ Şahabeddin Ahmedünneşevi, *Celâlüttin Harezşah*, Çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 37; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 2000, s. 283; Aydın Taneri, *Harezşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 43.

Ermenilerle karşılaşmışlardır. Burada Gürcü-Ermeni askerlerinden oluşan bir birliği bozguna uğratmışlardır.¹³⁷

Moğolların, Ermenilerin yaşadığı yerlere bir dahaki geliş nedenleri bu sefer Sultan Muhammed Harezmsah'ın oğlu Sultan Celaleddin Harezmsah'ı (1220-1231) yakalamaktır. Sultan Celaleddin Harezmsah, ilk olarak Hindistan'ın kuzeyine kaçmış ve orada tutunmaya çalışmıştır. Daha sonra fikir değiştirerek İran üzerinden Tebriz ve Maraga'ya gelmiş, akabinde de Kafkasya'ya yönelerek Dvin, Gence, Nahcivan, Lori ve Tiflis'i ele geçirmiştir. Doğu Anadolu'da Ani, Kars, Malazgirt ve Ahlat üzerine seferlerde bulunmuştur.¹³⁸ Bunun üzerine bu kez Curmagun Noyan (ö. 1241), Celaleddin Harezmsah'ı yakalamak için bölgeye gönderilmiştir.¹³⁹ Celaleddin Harezmsah 1230 yılında yapılan Yassıçemen Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti ve Eyyubiler ittifakına yenilmiş ve yaralı olarak çekildiği Diyarbakır'da oradaki haydutlar tarafından öldürülmüştür.¹⁴⁰ Onun öldürülmesi ile birlikte Moğollar artık ele geçirmiş olduğu yerlerdeki Harezmsah tehlikesinden kurtulmuş ve yeni genişleme politikası izlemiştir.

Curmagun Noyan, Moğol Hanı Ögeday'ın (1229-1241) emriyle ordusuyla Azerbaycan coğrafyasında kalmaya devam etmiş ve buradan Doğu Anadolu'ya doğru seferler yapmaya başlamıştır.¹⁴¹ Dönemin Ermeni kaynağı Grigor Aknertsi'de aktarılanlara göre Curmagun Noyan, yanına aldığı yüz on noyanla Mugan ovasına yerleşmiş, Ermenilerin yaşadığı yerleri üç kısma ayırarak ona göre bu coğrafyanın ele geçirme planını oluşturmuştur.¹⁴² Moğollar bu ele geçirme planını oluştururken ana öneme sahip Ermeni nahararlarının kalelerini zapt etmeyi hedeflemişlerdir.¹⁴³ Ermeni nahararlarına yönelik Moğol saldırıları geniş çapta savaflara mahal vermemiştir. Şehirlerin kuşatmaları kısa

¹³⁷ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden, 2011, s. 45-46.

¹³⁸ Şahabeddin Ahmedünnevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 69-70,73,75,115; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, s. 60-61, 65,67.

¹³⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013, s. 191.

¹⁴⁰ Şahabeddin Ahmedünnevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.156-157; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, s. 89.

¹⁴¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 402.

¹⁴² Գրիգոր Վրդ. Ակներցի, *Պատմություն Թաթարաց, Տպարան Սրբոյ Յակոբեանց, Երուսաղէմ*, 1974, s. 26 (Grigor Vrd. Aknerc'i, *Patmut 'iwn T'at'arac'*, Tparan Srboy Hakobeanc', Erusalēm).

¹⁴³ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, s. 56.

sürmüştür. Ermeni nahararları kendilerinden çok daha güçlü olan Moğollarla genellikle iletişim kurarak onların hâkimiyetlerini tanımış ve bu sayede topraklarını ellerinde tutabilmişlerdir.¹⁴⁴ Ermeni nahararları Moğol tabiiyeti altına girseler de bölgedeki idari güçlerini korumayı sürdürmüşlerdir. İvane Zakaryan'ın oğlu Avag (ö. 1250), Ögeday'ın sarayına gitmiş ve onun metbuluğunu kabul etmiştir. Onun bu hareketinden sonra bölgedeki diğer Ermeni nahararlar da Moğol Sarayı'na ya da Moğol beylerinin yanına gitmişlerdir.¹⁴⁵ Moğollar, Zakaryanların oluşturmuş olduğu siyasi yapıya uzun süre dokunmamıştır. Ermeni nahararları kendi askeri seferlerine katılmaya mecbur etmişlerdir. Avag Zakaryan, Moğol ordusunun Ani'yi fethine katılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Curmagun Noyan yerine gelen Baycu Noyan'ın (ö. 1258?) da seferlerine iştirak etmiştir.¹⁴⁶

13. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki siyasi yapı değişmeye devam etmiştir. Moğollar, ele geçirdikleri yeni topraklarda ilk önce yerel yöneticilerin, asillerin kendilerine bağlı bir şekilde hâkimiyetlerini devam ettirmelerine izin vermiştir. Ancak Moğolların yeni ele geçirilen topraklarda istikrarı sağlamasından sonra bahsedilen yerli yöneticilerin ve asillerin hizmetine ihtiyaç duymamış, onlara ait toprakları müsadere etmiş ve bu topraklar İlhanlı hanedanının ve soylu ailelerin mülkiyetine geçmiştir.¹⁴⁷ Moğollar, bu dönemde Ermeni nahararlarının birçoğunu safdışı etmişler onların toprakları *incü*¹⁴⁸ olarak Moğol asillerine pay edilmiştir. Güneydoğu Toros Dağları, Sason, Akdamar gibi erişimi zor olan yerlerde Ermeni nahararları Moğollar vasallığında hâkimiyetlerini devam ettirebilmişlerdir.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, s. 59.

¹⁴⁵ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, s. 74.

¹⁴⁶ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, s. 73; Միքայել Գալստյան, *Պատմություն Հայոց*, s. 257. (Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'yun Hayoc'*)

¹⁴⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *DİA*, Cilt 22, İstanbul, 2000, s. 281.

¹⁴⁸ Kazuhiko Shiraiwa, Reşidüddin'in *Câmiu't-Tevârih* adlı eserinde geçen incü kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığına dair çalışmasında onun "kişisel mülk", "emlak-i hâssa" ve "İlhanlı hanedanının direkt vasalı" manasında kullanıldığını tespit etmiştir. Kazuhiko Shiraiwa, "'Injū in the Jāmi' al-tavārikh of Rashīd al-Dīn", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42 (3), 1988, s. 375.

¹⁴⁹ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, s. 103.

Ermeni naharar sistemi üzerine araştırmalar yapan Hakob Manandyan, Moğol döneminde naharar ailelerinin Moğolların askeri seferlerine iştirak etmek zorunda oldukları ve aynı zamanda ağır vergiler altında ezildiklerini belirterek bu dönemin, naharar sisteminin dağılmasının başlamasına neden olduğunu yazar.¹⁵⁰ Moğollar sadece ağır vergiler almakla yetinmemiş, Moğol ordusu, Ermeni nahararlarının topraklarına yerleştiğinde hemen hemen bütün ihtiyaçlarını onlara karşılattırmasıdır. Bir noyan geldiğinde bütün istekleri ve hizmetleri karşılanıyordu. Bütün bunların bir yansıması olarak Ermeni nahararların zamanla ekonomisi bozulmuş ve iflas ederek topraklarını elden çıkarmak durumunda kalmışlardır.¹⁵¹ Hatta bazı nahararlar ellerindeki kaleleri bile kaybetmiş ve eşkıyalık yapmaya başlamışlardır.¹⁵²

Robert Bedrosian konuyu daha ileriye götürür ve Moğol döneminde Ermeni naharar sisteminin dağılmaya başlamasının nedeni olarak birkaç madde sıralar: Bunlardan ilki önemli Ermeni nahararların siyasi güç kazanabilmek ve topraklarını koruyabilmek amacıyla önce Moğolların merkezi Karakurum'a daha sonra İlhanlı Devleti'nin merkezine yaptığı seyahatlerdir.¹⁵³ Bunlardan en bilinenlerinden biri Ermeni nahararı Smbat Orbelyan'ın (ö. 1273) 1250 yılında Mönğke Han'ın (1251-1259) yanına yaptığı seyahattir. Bu seyahatle ilgili dönemin Ermeni kaynağında Smbat Orbelyan'ı Mönğke Han'ın çok beğendiğini ve Mönğke Han'ın annesi Surahtambek'in oğluna "bu beyi kendilerine saklamaları, onun üzerinde kendilerinden başka kimsenin otoritesinin olmaması gerektiği" hakkında öğüt verdiğini yazar. Bu tavsiyeye uyan Mönğke Han, Smbat Orbelyan'a incü verir ve onun üzerindeki diğerk otoriteleri kaldırarak direkt kendisine bağılı bir vasal konumuna getirir.¹⁵⁴ Bir diğerk örnek Kirakos Gandzaketsi'nin eserinde bulunur. 1256-57 yıllarında Haçin¹⁵⁵ bölgesi nahararı Hasan Celal (ö. 1261), Sartak Han'ın (1255-1256) yanına gitmiş, karşılığında ondan kendi topraklarında

¹⁵⁰ Հակոբ Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմի Հին Հայաստանում*, s. 255-256. (Hakob Manandyan, *Feodalizmə Hin Hayastanum*).

¹⁵¹ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 297.

¹⁵² Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, Londra, 1979, s. 234.

¹⁵³ Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, s. 191.

¹⁵⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, *Պատմություն Նախաանգղի Միասության*, s. 409. (Step'anos Örbelyan, *Patmut' iwn Naxangin Sisakan*).

¹⁵⁵ Karabağ'da bir yer.

başkalarının tacizlerinden korkmadan özgürce yönetebilmesi için bir belge almıştır.¹⁵⁶ Smbat Orbelyan 1256 yılında yaptığı bir diğer seyahatle topraklarındaki hâkimiyetini pekiştirmiştir.

Yukarıda verilen bu iki örnekten Moğolların bölgede uyguladığı incü sistemiyle beraber naharar sisteminin yapısının bozulduğu görülür. Smbat Orbelyan örneği ele alınacak olursa önce Zakaryanlar sonra da Gürcistan Krallığı'nın tabiliğinde, yani vasalın vasalı konumunda olan Orbelyan ailesi, elde ettiği incü unvanıyla beraber bu bağlardan kurtulmuş ve doğrudan Moğolların vasalı konumuna gelmiştir. Öyle ki Smbat Orbelyan'ın 1256 yılında yaptığı ikinci seyahatten sonra Noravank'taki bir kitabede adı "Kral Smbat" olarak işlenmiştir.¹⁵⁷ 1273 yılında ölen Smbat Orbelyan'ın mezar taşında şunlar yazılıdır: "ՄՄԲԱՏ ԱՐԲԵԼՅԵ Է ՏԱՊԱՆՍ ՀԻՇԵՑԷՔ :ՉԻՔ:" (Smbat kraldır, mezarımı hatırlayınız :1273:).¹⁵⁸

Robert Bedrosian'a göre Moğol döneminde nahararlık sisteminin sonunu getiren durumlardan biri de daha önce de bahsedildiği gibi Ermeni nahararların Moğol seferlerine iştirak etmek zorunda oluşudur.¹⁵⁹ Ermeni nahararları kendi topraklarından uzak, yabancı yerlerde savaşmış ve bir kısmı bu savaşlarda vefat etmiştir. Bu durum Ermeni naharar ailelerinin devamlılığını ciddi biçimde etkilemiştir.

Ermeni naharar sistemini olumsuz yönde etkileyen olgulardan biri de Moğol idaresine karşı yapılmış isyanlar ya da isyancı Moğol noyanlarıyla nahararların iş birliği yapmasıdır.¹⁶⁰ 1248-49 ve 1259-61 yıllarında Ermenilerin isyana kalkıştıkları

¹⁵⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, s. 373. (Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'yun Hayoc*).

¹⁵⁷ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, s. 77.

¹⁵⁸ Կարեն Մաթևոսյան, *Նորավանքի Վիմագրերը և Հիշատակարանները, Մուղնի Հիշատակարանություն, Երևան, 2017*, s. 23. (Karen Mat'evosyan, *Noravank'i Vimagrera ev Hisatakarannerə*, Mułni Hratarak'ut'yun, Erevan).

¹⁵⁹ Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, s. 191.

¹⁶⁰ Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, s. 191.

bilinmektedir. Bu isyanlar Moğollar tarafından sert bir şekilde bastırılmış ve sonucunda önemli naharar aileleri mensuplarının ölmesine sebep olmuştur.¹⁶¹

Robert Bedrosian, 14. yüzyılda İlhanlı sarayının Müslümanlaşmasından sonra Hristiyanlık karşıtı bir siyaset izlendiğini Ermeni nahararların güçlerini koruyamadıklarını, ellerinden topraklarının alındığını ve çoğunun öldürüldüğünü belirtir. Bu durumun da çok kısıtlı alanlarda varlığı devam etse de Ermeni nahararlık sisteminin sonunu getirdiğini vurgular.¹⁶²

Coğrafyada gücü hâlâ ellerinde bulunduran az sayıdaki Ermeni soylular zamanla “melik” unvanını kullanmaya başlamışlardır. Ancak bu unvanı kullanan kişilerin artık bir naharar ailesinden gelip gelmediğine bakılmamış, azatlar da bu unvanı kullanmıştır. Unvanı kullananlar bir şehir yöneticisi olabilirken basit bir köyün reisi de olabiliyordu.¹⁶³ Ermeni naharar aileleri bölgede siyasi güçlerini devam ettirebilmek için coğrafyanın Müslüman hanedanlarıyla evlilikler yapmışlardır. Timur dönemi Ermeni kaynağı olan Tovma Metzobetsi, eserinde Timur’un (1370-1405) Tosp¹⁶⁴ bölgesine geldiğinde oranın Müslüman beyi Ezdin’in hemen teslim olmadığını, direndiğini belirtir. Tovma Metzobetsi bu vakayı aktarırken Ezdin’in eski Vaspurakan hâkimlerinden Senekerim’in soyundan geldiğini belirtir.¹⁶⁵ Burada Ezdin olarak yazılan kişi Melik İzzeddin Şir’dir (ö. 1423).¹⁶⁶ Dönemin Ermeni kaynağının Melik İzzeddin Şir’i Vaspurakan hâkimlerinden Senekerim’in soyuna dayandırması onun anne tarafından Van coğrafyasının önemli

¹⁶¹ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 296-297; A.E. Redgate, *The Armenians*, Blackwell Publishers, Cornwall, 2000, s. 259.

¹⁶² Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, s. 191

¹⁶³ Robert Hewsan, “The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study”, *Revue des Études Arméniennes*, Sayı IX, 1972, s. 293.

¹⁶⁴ Van ilinin yakınlarında bir yer.

¹⁶⁵ Թովմա Վարդապետի Մեծընդիոյ, *Լուսիկ-Թամուրայ և Յաջորդաց Իրոց*, Ի գործատան Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860, s. 30. (T’ovma Vartabedi Medzobets’ioy, *Lang-T’amuray ew Hajordats’ Khrots’*, İ Gordzadan G. V. Shahnazarean, P’ariz).

¹⁶⁶ Dündar Alikılıç, *Abbâsi Devleti’nden Hakkâri Beyliği’ne İrisân Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2005, s. 47; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van, 1997, s. 10.

naharar ailelerinden Senekerim'in de mensubu olduğu Ardruni ailesiyle bir bağının olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu'da Ermeni nahararlık sisteminin ne zaman sona erdiği ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Tuma Minasentz tarafından 1428 yılında Akdamar Adası'nda kaleme alınan bir kolofonda Karakoyunlu hükümdarı Kara İskender'in (1420-1438) Maku Kalesi'ni fethetmesi anlatılır. Tuma Minasentz, bu olayı oldukça üzgün bir dille aktarır. Bu kalenin Hristiyanların elindeki son kale olduğunu ve Kara İskender'in Hristiyan egemenliğine son verdiğini belirtir.¹⁶⁷ Burada Hristiyan olarak adlandırılanlar Ermenilerdir. Orta Çağ Ermeni kaynakları kendi halklarından söz ederken genellikle Hristiyan tabirini kullanırlar. Kara İskender'in Maku Kalesi'ni fethetmesinin Ermeni naharar sisteminin sonu olup olmadığı tam olarak net değilse de bu sistemin bu yüzyıllar içerisinde ortadan kalktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

1.3. TÜRK YÖNETİMLERİ ALTINDA ERMENİLER

Ermenilerin Doğu Anadolu'daki Türk hâkimiyetini kabullenmeleri hiç de kolay olmamıştır. Farklı güçlerle iş birliği yaparak Türk hâkimiyetinden kurtulmak istemişlerdir. I. Haçlı Seferi'nde Haçlı ordusunun gelmesine çok sevinen Ermeniler bu durumu kendi bağımsızlıklarına kavuşmak için önemli bir fırsat olarak görmüşlerdir.¹⁶⁸ Haçlı ordusunun komutanlarından olan Baudoin'in yanında İznik'ten beri onun hizmetinde olan Bagrat isimli bir Ermeni bulunmaktaydı. Bagrat, Baudoin'i doğuda kolaylıkla fethedebileceği yerler olduğuna ikna ederek, Ermenilerle meskûn yerlere sefer

¹⁶⁷ L.U. Իսախանյան, *ՄԷ Դարի Հայերեն Ջեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Առաջին (1401-1450)*, Հանրապետության ՄԱԹ Գիտությունների Ազգայնագիտական Հրատարակչություն, Երևան, 1955, s. 376 (L.S. Xaç'ikyan, *15 Dari Hayeren Jerageri Hisatakaranner Masn Arajin (1401-1450)*, Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakç'ut'yun, Erevan). ; Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Ekim 1972, s. 108.

¹⁶⁸ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara. 1990, s. 33.

yapması konusunda telkinlerde bulunuyordu.¹⁶⁹ Komutan Baudoin, Bagrat'ın ilişkilerini kullanarak coğrafyadaki Ermenilerle temasa geçmek ve onların yaşadığı yerlerde kendi nüfuzunu kurmak istiyordu.¹⁷⁰ I. Haçlı Seferi döneminde Güneydoğu Toroslardan Urfa'ya kadar Ermeniler küçük nahararların idaresinde siyasi bir birlikten uzak yaşıyorlardı.¹⁷¹ Anadolu'da Türk hâkimiyetinin ilk zamanlarında bu nahararlıklar, Türk idaresine vergi ödüyorlardı ve vasal statüsündeydiler. Bu şehirlerde o dönem için önemli bir Türk nüfus bulunmuyor, bazılarında sadece şehirde Türk hâkimiyetinin varlığını hissettirebilmek için bir garnizon bulunuyordu. Bu durum Haçlıların bölgede kolayca ilerlemelerine neden olmuştur. İlk olarak hizmetkârı Bagrat'ın önerisiyle Komutan Baudoin, Tilbaşar'a yönelmiştir. Tilbaşar'ın Ermeni ahalisi Türk yönetiminden kurtulmak için Baudoin'e yardım ederek şehirdeki Türk garnizonunu kovmuş ve şehri Haçlılara teslim etmiştir.¹⁷² O dönemki Urfa yöneticisi ise Bizans İmparatorluğu'na bağlı Toros'tu. Toros, çevresindeki Türk beylerinden rahatsız olduğu için Baudoin Tilbaşar'dayken onu Urfa'ya davet etmiştir.¹⁷³ Baudoin, Urfa'ya geldiğinde şehrin Ermeni ahalisi onu bir kurtarıcı gibi görmüştür. Ermenilerin gözünde Baudoin'in ne kadar yüksek bir yerde olduğunun anlaşılması için Ermenilerin Urfa yöneticisi Toros'a nasıl davrandığını görmek gerekir. Urfalı Matteos'un anlatımına göre o zamana kadar oldukça iyi işler yapmış, Urfa'yı savunmuş olan Toros, haksızlığa uğramıştır. Şehrin yönetimini Baudoin'e vermek isteyen Ermeniler isyana kalkışmış ve Toros'u öldürmüşlerdir.¹⁷⁴ Bu

¹⁶⁹ Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 154; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2008., s. 151.

¹⁷⁰ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I. Cilt*, TTK, Ankara, 2013, s. 5.

¹⁷¹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 32.

¹⁷² Մատթէոս Ուրհայեցի, *Տաւնսնսլազրոյթն*, s. 171 (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*); Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I. Cilt*, s. 14; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt*, s. 156; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 53.

¹⁷³ Մատթէոս Ուրհայեցի, *Տաւնսնսլազրոյթն*, s. 171 (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*); Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I. Cilt*, s. 18-19; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt*, s. 157; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 54; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, s. 155; A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Sayı: 1, Ocak 1933, s. 70; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 144.

¹⁷⁴ Մատթէոս Ուրհայեցի, *Տաւնսնսլազրոյթն*, s. 172. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

yaşanan olayın üzerine Baudoin (1098-1100) şehre hâkim olmuş ve 10 Mart 1098 tarihinde Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuştur.¹⁷⁵

Ermenilerin yardımıyla Haçlıların Antakya'yı ele geçirdiği,¹⁷⁶ Kilikya coğrafyasında Haçlı-Ermeni ittifakının bir sonucu olarak bir Ermeni krallığının kurulduğu vakidir. Ancak bahsi geçen olaylar bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için detaya girmeyeceğiz. Ermenilerin Haçlılara karşı olan olumlu algıları dönemin önemli Ermeni kişiliği Aziz Nerses Şnorhali'nin yazdığı bir şiirde görünmektedir. Bu şiirinde Aziz Nerses Şnorhali, Haçlıların, tüm kâfirleri topraklarından temizlediğini ve umutsuz durumdan ancak Hristiyanların birlikteliği ile kurtulduğunu yazar.¹⁷⁷ Son olarak Ermenilerin Haçlılara yardımının ne derece önemli olduğunu anlayabilmek için Papa VIII. Grigor'un (1118-1121) sarf etmiş olduğu şu cümlelere bakmakta fayda vardır:

*“Diğer meziyetlerinin yanı sıra, Ermeni milletinin kiliseye ve Hristiyan cumhuriyetine verdiği hizmetler özveriler arasında, bir hizmet vardır ki, sürekli belleklerde canlı tutulmalıdır. Hristiyan prensleri ve Hristiyan orduları Hz. İsa'nın mezarını geri almaya gittikleri zaman, Hristiyanlara hiçbir millet, hiçbir toplum, Ermeniler gibi derhal ve sevinçle yardıma koşmamışlardır. Ermeniler her vesileyle değerli kişilerini Haçlıların emrine vermişler, Haçlı ordularına hayvan, yiyecek, içecek, konaklama, yatacak yer temin ettikleri gibi, çok değerli tavsiyelerini de esirgememişlerdir. Bütün güçleriyle yılmadan, kahramanca ve sadakatle bu kutsal savaşlarda Hristiyanlara yardım etmişlerdir.”*¹⁷⁸

¹⁷⁵ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I. Cilt*, 38; A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, “The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle”, s. 70-71; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, Cilt 10, s. 267.

¹⁷⁶ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 4.

¹⁷⁷ Nerses Shnorhali, “The Arrival of the Crusaders”, *Armenian Legends and Poems*, Der. Zabelle C. Boyajian, Columbia University Press, New York, 1916, s. 58.

¹⁷⁸ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 35-36.

Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki Türk yönetimine karşı geldiği bir başka olay ise daha önce bahsedildiği gibi Gürcistan Krallığı ile yaptıkları iş birliğidir. Bu iş birliğinin sonucunda Kuzeydoğu Anadolu toprakları Türklerden geri alınmış, bu toprakların yönetimini Kraliçe Tamar, Zakaryanlara kendisine bağlı kalmaları koşuluyla bırakmıştır. Böylece bu coğrafyada Gürcistan Krallığı'na bağlı üç adet Ermeni Zakaryan prensliği kurulmuştur.

Moğolların Anadolu'ya girmesi ile bahsi geçen bu Ermeni prenslikleri ve nahararları Moğollara tâbi bir duruma gelmiştir. Bu dönemde kaleme alınmış olan Grigor Aknerts'i'nin kroniğinde Doğu Anadolu'da Türk yönetimine ve Türklere karşı olumsuz bakıldığıyla ilgili ilginç bir anekdota yer verilmiştir:

“... Bütün Tacik¹⁷⁹ şehirlerine 2000 domuz gönderdi ve onların başına Tacik çobanlar konulmasını ve domuzların her hafta sabunla yıkanmasını emretti. Ayrıca domuzların sabah akşam badem ve hurmayla beslenmesini de emretti. Domuz eti yemeyen Müslümanların büyük ya da küçük olmasına bakılmaksızın başları kesiliyordu. Bu Ermeni ve Gürcü askerlerin tavsiyesi üzerine yapılmıştır...”¹⁸⁰

Bu anekdotta emri veren kişi Hülagü Han'dır (1256-1265). Hülagü Han ve eşi Tokuz Hatun zamanında İlhanlı yönetimi Hristiyanlara daha yakın bir siyaset izliyordu. O zamanlarda Moğolların ilerlemesinin karşısında İslam devletleri bulunuyordu. Bu sebeple Moğollar tarafından Müslümanlara kıyasla Hristiyanlara yakın davranılması doğaldır.¹⁸¹ Hülagü Han, Hristiyanlara o kadar yakın davranıyordu ki kendisi Hristiyanların koruyucusu ve efendisi olarak görülüyordu.¹⁸² Öyle ki Hülagü Han Abbasilerin başkenti olan Bağdat'a girdikten sonra Şam'da bulunan Hristiyanlar açıktan haç taşımaya

¹⁷⁹ Burada yazar Tacik diye Türklerden bahsetmektedir. Ermeni tarih yazımında Türkler için kullanılan Tacik ifadesi Türklere olumsuz bir anlam yüklemek için kullanılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için lütfen sayfa 93-94'teki açıklamaya bakınız.

¹⁸⁰ Գրիգոր Վրդ. Ավետիգի, *Պատմությունը Թաթարացուց*, s. 46-47 (Grigor Vrd. Aknere'i, *Patmut'iwv T'at'arac'*).

¹⁸¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 2011, s. 228.

¹⁸² Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 232.

başlamışlar, “gerçek din yani Mesih’in dini üstün geldi.” diyerek sevinmişlerdir.¹⁸³ Anekdotla geri dönülecek olursa Türklere karşı bu aşağılayıcı hareketi yaptıran kişilerin Ermeni ve Gürcü askerler olması, Türklere ve Türk yönetimine karşı coğrafyanın yerli halkının bir kin güttüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Yukarıda verilen bütün örneklerin yanı sıra Doğu Anadolu’da Türk yönetimi altında yaşayan Ermenilerin hukuki durumlarının nasıl olduğunu anlayabilmek için önce Orta Çağ Türk devlet anlayışında gayrimüslimlerin konumuna bakmak faydalı olacaktır. Türklerin İslamiyet’e geçtikten sonra yazılan ilk siyaset kitabı *Kutadgu Bilig*’de aktarılan, yöneticiye verilen bir öğüt halkın refahının sağlanmasının, Türk devlet anlayışında ne kadar önemli olduğu gösterir:

“Ey hükümdar sen bugün bir hekimsin, halk da senin tedavine muhtaç bir hastadır. Bazısı darlığa düşmüştür. Kimisi yoksulluk içinde kıvrınmaktadır. Bazısı aç, bazısı da çıplaktır. Bazısının da çok büyük kaygıları, tasaları vardır. Bütün bunların ilacı sende durur. Onlara elindeki ilaçtan verip, kendilerini tedavi etmezsen halkın hayatı için bir felaket olursun. Ve Allah da bunun hesabını senden sorar.”¹⁸⁴

Türkler İslamiyet’e geçtikten sonra devlet anlayışlarında gayrimüslimlerin durumu gibi yeni bir konu ortaya çıkmıştır. Orta Çağ Türk devlet anlayışında İslâmî şartlar önemli yer tutmuş, devletlerinin bünyesindeki gayrimüslimler de bu şartlar çerçevesinde yönetilmiştir. İslam hukukuna göre, İslam topraklarında yaşayan gayrimüslimler Yahudi veya Hristiyan ise “*ehl-i kitâb*” olarak görülürler, bunlardan başka bir dine mensup olanlar ise “*kâfir*” olarak adlandırılırlar.¹⁸⁵ “*Ehl-i kitâb*” dinlere mensup olan kişilerle

¹⁸³ Muhibeddin Ebu Hamid Makdîsî, *Mısır’daki İslam Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 33.

¹⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II Tercüme*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959, s. 378.

¹⁸⁵ Mahmoud Ayoub, “Dhimmah in Qu’ran and Hadith”, *Muslims and Others in Early Islamic Society*, Edt. Robert Hoyland, Ashgate Variorum, Aldershot, 2004, s. 31; Gudrun Kramer, “Dhimmi or Citizen? Muslim-Christian Relations in Egypt”, *The Christian-Muslim Frontier Chaos, Clash or Dialogue?*, Edt. Jorgen S. Nielsen, I.B. Tauris Publishers, Londra, 1998, s. 35.

zimmet anlaşması yapılır.¹⁸⁶ Zimmet anlaşması yapılan gayrimüslimlere “*kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi*” anlamına gelen zimmi adı verilir.¹⁸⁷ Zimmet anlaşmasından, İslam yönetimi altında yaşayan gayrimüslimlerin en azından teoride canı ve malının devlet tarafından korunduğu anlaşılır. Bu kişiler ihtida edilmeye zorlanmazlar ve mallarına Müslümanların el sürmelerine izin verilmez.¹⁸⁸

Zimmet anlaşmasını kabul eden gayrimüslimler “cizye” ve “haraç” adında iki vergiyi ödemekle mükellefler. Cizye vergisi İslam devletlerinde gayrimüslim tebaadan alınan baş vergisidir. Cizyenin belli bir miktarı yoktur, vergi alınacak kişinin mali gücüne göre belirlenirdi.¹⁸⁹ Devletin cizyeyi toplarken adil olması beklenirdi.¹⁹⁰ Cizye vergisinin aklı ergin, hür ve maddi gücü yerinde erkeklerden alınması, kadın, fakir, aciz, sakat, çocuk, yaşlı, hasta ve din görevlilerinden alınmaması öngörülürdü.¹⁹¹ Gayrimüslim kişi ihtida ederse alınan cizye vergisi üzerinden kaldırılırdı.

Haraç vergisi ise arazi vergisidir. Bu vergiyi ödeyen kişinin arazisine Müslümanlar dokunamazdı. Fakihler haraç vergisinin tahsil usulünü ikiye ayırmışlardır. Bunlardan ilki harâc-ı vazîfe veya harâc-ı muvazzaf adıyla bilinendir. Devlet ekilebilir arazilerin alanına ve mahsulün cinsine göre kesin bir vergi koyar ve bu arazilerde ekim ya da hasat yapılmassa dahi bu vergiyi toplar. İkincisi ise Harâc-ı mukâseme olarak adlandırılır. Harâc-ı mukâseme, toplanan mahsulün miktarının dörtte bir, beşte bir gibi belli oranının

¹⁸⁶ Tarihte Mecusiler gibi ehl-i kitab olmayan dinlere mensup kişilerle de zimmet anlaşması yapıldığı bilinmektedir.

¹⁸⁷ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *DİA*, Cilt: 44, 2013, s. 428.

¹⁸⁸ Mustafa Fayda, , “Zimmî”, s. 428-429; Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Kudret Ayiter’e Armağandan Ayrı Basım*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1988, s. 123-124; Bat Ye’or, *Islam and Dhimmitude Where Civilizations Collide*, Fairleigh Dickinson University Press, Lancaster, 2002, s. 53, Gudrun Kramer, “Dhimmi or Citizen? Muslim-Christian Relations in Egypt”, s. 35; S.D. Goitein, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, *Studia Islamica*, Sayı: 31, 1970, s. 105; Halil Altuntaş, *İslâm’da Din Hürriyetinin Temelleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 25

¹⁸⁹ Mustafa Fayda, *Hizmet Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 167;

¹⁹⁰ İmam-ı Gazâlî, *Mülkün Sultanlarına ... Nasihatü'l-Mülûk*, Çev. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2016, s. 153.

¹⁹¹ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 130.

tahsilinden ibarettir.¹⁹² Bu verginin cizye vergisinden farkı ise kişi ihtida etse bile haraç ödemeye devam etmesidir. Anlatılan bir rivayete göre bir kişi Hz. Ömer'in (634-644) yanına giderek ihtida ettiğini ve bu yüzden haraç vergisi ödememesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine Hz. Ömer “*senin toprakların savaşla alınmıştır.*” diyerek haraç vergisini ödemeye devam etmesi gerektiğini belirtir.¹⁹³ İhtida eden kişi haraç ödememeye devam ederse topraklarına el konulurdu.

İslam topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin toplumda Müslümanlardan ayrılmaları için bazı farklı kısıtlamalar getirilmiştir. İslam tarihinin önemli fakihlerinden Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde bu kısıtlamalardan bahsedilir. Buna göre gayrimüslimler elbise, binek hayvanı ve at binme kıyafetinde Müslümanlara benzeyemezler. Bellerine Müslümanların taktığı kuşak yerine, kalın iplikten yapılmış kemer takmalılardır. Başlarına çizgili, sivri tepeli külahlar giymelilerdir. Atlarının eyerlerindeki tümsek tahtadan olmalıdır. Pabuç bağları ikili olmalıdır. Yeni kilise ve havra inşa etmeleri yasaktır. Şehirlerde domuz ve şarap alım satımı yapmalarına izin verilmez. Sokaklarda haç çıkartamazlar. Açıktan haç taşıyamazlar. Eyerli ata değil, semerli ata binebilirler. Kaftan ve ipekli elbise giymeleri yasaktır.¹⁹⁴ Ebû Yûsuf, gayrimüslimlerin giyimlerine getirilen kısıtlamaların tek amacının toplumda ayırt edilmeleri olduğunu belirtir.¹⁹⁵

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Sultan I. İzzeddin Keykavus'a (1211-1220) yazdığı mektupta da benzer kısıtlamalardan bahsedilir. İbnü'l-Arabî, mektubunun başında Hz. Ömer devrinde bu kısıtlamaların buyrulduğunu belirtir. Bu mektupta yazılanlara göre gayrimüslimler, şehirlerin çevresine kilise ve manastır yaptırmayacaklar, yıkılmış olan tapınakları yenilemeyecekler, kendi tapınaklarına barınmak için bir Müslüman gelirse üç gece konaklayabilecekler, Müslümanlara kin beslemeyecekler, çocuklarına Kur'an öğretmeyecekler, kılık kıyafetlerinde, şapkalarında, sarıklarında, ayakkabılarında ve

¹⁹² Cengiz Kallek, “Haraç”, *DİA*, Cilt: 16, 1997, s. 72.

¹⁹³ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 122-123; Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 85-86.

¹⁹⁴ Kadı Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, Çev. Ali Özek, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 207-208.

¹⁹⁵ Kadı Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, s. 207.

tırışlarında Müslümanlara benzemeyecekler, Müslüman adlarını kullanmayacaklar, eyerli ata binmeyecekler, silah bulundurmayacaklar, her nerede olursa olsun kendi kıyafetlerini giyecekler, bellerine zünnar kuşanacaklar, Müslümanların yolları üzerinde haç gezdirmeyecekler, cenazeleri Müslümanların önüne geçmeyecek, çanlarını düşük sesle çalacaklardır.¹⁹⁶

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, yukarıda bahsedilen şartlara uyulmadığı zaman zimmet anlaşmasının bozulacağını söyler.¹⁹⁷ Zimmet anlaşmasının bozulmasına neden olan diğer durumlar ise şunlardır: cizye ödenmemesi, İslam otoritesine başkaldırılması, Allah, Hz. Muhammed ve Kur'an hakkında kötü konuşulması, bir Müslümanı dininden döndürmesi ya da buna teşebbüs etmesi, özgür Müslüman bir kadınla evlenmesi, düşmana yardım edip bilgi vermesi, casus saklaması ve eşkıyalık ve soygunculuk yapması.¹⁹⁸ Bir gayrimüslim herhangi bir sebeple zimmîlikten çıkarılırsa can ve mal güvenliği kalmazdı.

Yukarıda İslam hukukunda gayrimüslimlerin konumuyla ilgili bahsedilenler Orta Çağ Türk İslam yönetimlerinde de benimsenmiştir. Ancak teoride bütün bu şartlar kabul edilse de pratikte bu kadar keskin bir şekilde uygulanmadığı, hükümdardan hükümdara gayrimüslimler üzerindeki kısıtlamaların arttığı ya da azaldığı gerçektir. Orta Çağ'da Türk yönetimleri altında yaşayan Doğu Anadolu'daki Ermeniler de bu şartlara tabidirler.

Dönemin kaynakları olan kolofonlar, seyahatnameler ve kronikler incelendiğinde Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı bu kısıtlamaların tatbik edildiği ve edilmediği durumların kayıtları bulunmaktadır. Örneğin gayrimüslimlerin, Müslümanlardan toplum içerisinde ayrılması için kılık kıyafetlerinde farklılık olmasına dair şartın Ermeniler üzerinde farklı hükümdarlar tarafından tatbik edildiği görülür. İlhanlılar İslamiyet'i kabul ettikten sonra

¹⁹⁶ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 265; Mahmud Erol Kılıç, "İbnu'l-Arabî'nin I. İzzeddin Keykavus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dîni ve Siyâsî Tarihine Bakış", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II. Cilt*, Konya, 2001, s. 21.

¹⁹⁷ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 265.

¹⁹⁸ Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", s. 127.

bazı hükümdarlar tarafından Doğu Anadolu’da bulunan Ermenilere, Müslümanlardan ayırt edilmeleri için üzerlerine mavi bir işaret takma zorunluluğu getirilmiştir. Olcaytu Han (1304-1316) zamanında Ermeniler omuzlarına mavi bir işaret takmışlardır.¹⁹⁹ Aynı durum onun halefi Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) zamanında da devam etmiştir. Ebu Said Bahadır Han’ın bu siyasetini kolofonunda yazan Grigor Erets, bu durumu kötü niyet olarak nitelemiştir.²⁰⁰ 1336 yılında Tebriz’de Tuma isimli biri tarafından kaleme alınan kolofonda, Ermenilerin mavi սաւլլաւն (Tülbent?) giymeye zorlandıkları yazmaktadır.²⁰¹ 1446 senesinde Erzincan’da Sarkis adlı birinin yazdığı kolofonda Ermenilerin mavi bir başlık giydikleri, Şeyh Hasan’ın kardeşi şehre geldiğinde bu durumu düzelttiği, mavi başlıkları çıkartıp özgürce dini ayinlerini yapmalarına izin verdiği yazar.²⁰² Karakoyunlu Sultanı Cihanşah’ın komutanı Turhan oğlu Rüstem, 1450 yılının sonlarında Mardin’e saldırmış ve oradaki Hristiyanlara üzerlerine mavi bir işaret takmalarını emretmiştir.²⁰³ Son olarak 1476 yılında Stepanos Çmşkatsagtsi’nin yazmış olduğu şiirden Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın (1452-1478) Müslümanlardan ayırt edilmeleri için Ermenilerin elbiselerine mavi işaret takmalarını zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁴

Kilise ve manastır yapımı veya tamirinin yasaklanması ve çanların düşük sesle çalınması kısıtlamalarının ne kadar uygulanıp uygulanmadığı ile ilgili dönemin kaynaklarına

¹⁹⁹ L.U. Խաչիկյան, *ԺԴ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ*, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1950, s. 133 (L.S. Xaç’ikyan, *14 Dari Hayeren Jeragreri Hişatakaranner*, Haykakan SSR Gitut’yunneri Akademiayi Hratarakç’ut’yun, Erevan.); Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, s.60.

²⁰⁰ L.U. Խաչիկյան, *ԺԴ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ*, s. 268 (L.S. Xaç’ikyan, *14 Dari Hayeren Jeragreri Hişatakaranner*); Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, s. 73.

²⁰¹ L.U. Խաչիկյան, *ԺԴ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ*, s. 283 (L.S. Xaç’ikyan, *14 Dari Hayeren Jeragreri Hişatakaranner*); Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, s. 76.

²⁰² L.U. Խաչիկյան, *ԺԵ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Առաջին (1401-1450)*, s. 602 (L.S. Xaç’ikyan, *15 Dari Hayeren Jeragreri Hişatakaranner Masn Arajin (1401-1450)*); Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, s. 206; Hrand D. Andreasyan, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, s. 122.

²⁰³ Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, s. 221; Hrand D. Andreasyan, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, s. 90.

²⁰⁴ L.U. Խաչիկյան, *ԺԵ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Երկրորդ (1451-1480)*, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1958, s. 394. (L.S. Xaç’ikyan, *15 Dari Hayeren Jeragreri Hişatakaranner Masn Ekrord (1451-1480)*, Haykakan SSR Gitut’yunneri Akademiayi Hratarakç’ut’yun, Erevan).

bakıldığında bu kısıtlamaların da çok keskin olarak uygulanmadığı karşımıza çıkar. Mardin Artuklu Emiri Timurtaş'ın (1104-1109) bölgede Hristiyanlar için pek çok kiliseler yaptırdığı kaydı, Süryani Mihail'in kroniğinde bulunmaktadır.²⁰⁵ Clavjio'nun seyahatnamesinde Emir Taharten'in (1379-1403) Erzincan'da Hristiyanların camilerden daha yüksek kiliseler inşa etmesine izin verdiği ve hatta bu durumun şehrin Müslüman ahalisi tarafından hoş karşılanmadığı kaydedilmiştir.²⁰⁶ 1445 yılında Argın Kalesi'nde²⁰⁷ bir kolofon kaleme alan Grigor, Akkoyunlu hükümdarı Cihangir Mirza'nın (1444-1453) Surp Asdvadzadzin kilisesini inşa ettirdiğini belirtir.²⁰⁸ Çanların düşük sesle çalınmasıyla ilgili şartın uygulanıp uygulanmadığı ile ilgili kaynaklar incelendiğinde ise sadece Stepanos Cmşkatsagtsi'nin yazdığı şiirde Uzun Hasan'ın devletinin her yerinde çan çalınmasını yasakladığı karşımıza çıkar.²⁰⁹

²⁰⁵ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, Çev. Hrant Andreyan, TTK Kütüphanesinde basılmamış tercüme eser, s. 174.

²⁰⁶ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul, 2007, s. 76.

²⁰⁷ Günümüzde Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesi.

²⁰⁸ L.U. Իսաչիկյան, *ՏԷ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Առաջին (1401-1450)*, s. 590 (L.S. Xaç'ikyan, *15 Dari Hayeren Jeragreri Hišatakaranner Masn Arajin (1401-1450)*); Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, s. 205.

²⁰⁹ L.U. Իսաչիկյան, *ՏԷ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Երկրորդ (1451-1480)*, s. 394. (L.S. Xaç'ikyan, *15 Dari Hayeren Jeragreri Hišatakaranner Masn Ekrord (1451-1480)*).

2. BÖLÜM

TÜRK HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE ERMENİLERİN SOSYO- EKONOMİK HAYATI

Türkler, Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurduklarında devletlerinin ekonomik açıdan güçlenmesi ve halkın refahının sağlanabilmesi için ticarete ve üretime önem vermişlerdi. Özellikle Türk hâkimiyetinin ilk zamanlarında yerleşik Türk nüfusun azlığından dolayı gayrimüslim yerli ahalinin ticaret ve üretimine ihtiyaç duyulmuştu. Bu yüzden onların hâlihazırda var olan mesleklerini yapmaya devam etmeleri önemliydi. Doğu Anadolu özelinde Ermenilerin ticaret ve üretim faaliyetlerinde aktif rol üstlendikleri görülür. Ermeni zanaatkârların ürünleri sadece devlet içerisinde değil çevre bölgelerden de talep görmüştür. Ermeni ticareti bu dönemde kalkınmış, başka ülkelerde ticaret kolonileri kuracak kadar gelişmiştir.

2.1. ZANAATKÂRLIK

Zanaatkârlık, tarih boyunca Ermenilerin uğraşları arasında yer almıştır. Ermeni zanaatkârların ürettikleri ürünler halkın ihtiyacını karşılamaya yardımcı olduğu gibi çevre coğrafyalardaki halklar tarafından da talep edilmekteydi. Papaz Garabed Benneyan, zanaatkârlığın Ermenilerin kolundaki bir altın bilezik olduğunu dile getirir.²¹⁰ Ermenilerin Orta Çağ'da çok çeşitli zanaatlarla meşgul oldukları görülür. Bu zanaatlardan bir tanesi demirciliktir.

²¹⁰ Arşag Alboyacıyan, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, Çev. Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 170.

Demircilik, Ermeni toplumunda çok yaygın olduğundan hem köylerde hem de şehirlerde demirci ustaları bulunmaktaydı. Ani ve Dvin’de yapılan kazılarda çokça demir eşyanın bulunması bu durumu kanıtlamaktadır.²¹¹ Bu zanaat; silah yapıcılığı, çilingirlik, nalburluk gibi dallara ayrılmıştır. Demircilik mesleği ile uğraşan kişilerin toplum içerisinde bir mevki sahibi oldukları görülür. Bunun nedeni yapmış oldukları işten iyi gelir elde etmeleridir. 13. yüzyıl yazmalarında demirci bağışçılardan bahsedilir.²¹² Demir, günlük hayatta çok fazla ihtiyaç duyulan bir maddedir ve pek çok ürünün yapımında kullanılır. Bu durum demirciliğin yaygınlaşmasını ve iyi gelir getiren bir zanaat kolu olmasını sağlamıştır. Hatta Ani şehrinde demircilere özel bir sokak bulunmaktaydı.²¹³

Ani’de yapılan kazılarda bulunan demir ürünlerinden biri küçük yaylı kilitlerdir. Şehir hayatının gelişmesi ile birlikte üretim ve ticaretin ve buna bağlı olarak para dolaşımının ve sermayelerin artması, elde edilen servetlerin korunması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu sebeplerle çilingirlik mesleği Ermeniler arasında Orta Çağ’da gelişmeye başlamıştır. Üretilen kilitler en başta basit işlevsel ürünler olsa da zamanla zenginliğin artmasıyla estetik boyut da kazanmış ve üzerlerine çeşitli damgalar işlenmiştir. Bu damgalar at, kedi, aslan ve küçük insan figürleri olabiliyordu.²¹⁴ Kazılarda bulunan bu damgalı kilitlerin 11. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmesi, bu dönemde Doğu Anadolu’da Ermeni toplumu içerisinde refah seviyesi epey yüksek bir sınıfın varlığını ortaya koyar. Kazvinî, Ahlat’ta imal edilen kilitlerin bir benzerinin daha bulunmadığını yazar.²¹⁵

²¹¹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1958, s. 136. (Babken Ařak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*, Haykakan SSR GA Hratarakč’ut’yun, Erevan).

²¹² Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 138. (Babken Aşak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²¹³ Կարեն Մաթևոսյան, “Անի Քաղաքի Պողոցները”, *Էջմիածին: Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածին*, Sayı: 78, 2021, s. 71. (Karen Mat’evosyan, “Ani K’alak’i Polots’nerə”, *Ējmiacin: Pařtōnakan Amsagir Amenayn Hayoc’ Kat’olikosut’ean Mayr At’oroy Srboy Ējmiacini*).

²¹⁴ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 140. (Babken Aşak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²¹⁵ Murat Ağarı, *Kazvinî ve Āsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd’i*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, s. 528.

Bıçak işçiliği bir diğer önemli zanaat koludur. Bıçak, toplumun her kesimi tarafından ekonomik ve zirai amaçlarla talep görüyordu. Ani, Dvin ve Erzurum’da yapılan kazılarda içine katlanabilen ve katlanamayan şekilde iki tip bıçak bulunmuştur.²¹⁶

Nalbantlık Doğu Anadolu’da Ermenilerin uğraştığı başka bir zanaat koludur. Doğu Anadolu coğrafyasının fiziksel özellikleri göz önüne alındığında dağlık ve taşlık bir yapısının olduğu görülür. Bu tip coğrafyalarda hayvanların nalsız hareket etmesi çok zordur. Ayrıca yine aynı coğrafi özelliklerden ötürü nallar çok hızlı aşınırlar. Daha sonra üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacak olan hayvancılık, Ermenilerde çok yaygındır. Bu durum nalbantlık zanaatına toplum tarafından ihtiyaç duyulduğunu gösterir ki Orta Çağ Ermeni toplumuna bakıldığında nalbantlık mesleği ile uğraşanların sayısının fazla olduğu görülür. Ani kazılarında çokça nal ve mih bulunması bu duruma şahitlik etmektedir.²¹⁷ 1230’lu yıllarda yazılmış bir yazıtta Ani şehrinde “Նալպնդնոց” (Nalpdnots) adında nalbantlara özel bir sokağın varlığı ile karşılaşılır.²¹⁸ Bu sokak, Ani şehrinin başlıca giriş kapılarından birinin hemen yakınındaki semtte bulunmaktaydı.²¹⁹

Silah yapımıcılığı Ani ve Dvin şehrinde gelişmiştir. Babken Arakelyan, Ermeni askerlerin kullandığı silahları şu şekilde sıralamıştır: sapan, ok ve yay, cirit, mızrak, kısa ve uzun kılıç, süngü, balta, çekiç, topuz, sopa, kalkan, miğfer, zırh, mancınık ve yakıcı maddeler.²²⁰ Kullanılan silahlar incelendiğinde büyük bir kısmının demirden imal edildiği görülür. Muş’ta bulunan Kutsal Havariler Manastırı’nın giriş kapısının ön cephesinde iki elinde kılıçla bir insan ve kılıçlı süvariler resmedilmiştir.²²¹ Bu süvarilerden biri ejderha

²¹⁶ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 140. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²¹⁷ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 142. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²¹⁸ Կ. Կոստանեսանց, *Վիմսկան Տարեգիր*, Տպարանն Գիտությունն Ընմարանի Կայսերականի, Ս. Պետերբուրգ, 1913, s. 78. (G. Godaneants’, *Vimagan Darekir*, Dbarann Kidut’eants’ Chemarani Gayseragani, S. Beterpurk).

²¹⁹ Կարեն Մաթևոսյան, “Անի Քաղաքի Պողոցները”, s. 76. (Karen Mat’evosyan, “Ani K’alak’i Polots’nerə”).

²²⁰ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 143. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²²¹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 149. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

avcısı olarak tanınan Aziz Georg iken diğeri bir nahararı temsil etmektedir.²²² Christina Maranci, bu süvarilerin azizleri temsil edebileceği gibi ava çıkmış asiller de olabileceğini yazarak konuya şüpheyile yaklaşır.²²³ Bu tasvirler Orta Çağ Ermeni toplumunda ne tür silahların kullanıldığına örnek göstermesi açısından önem arz etmektedir. Adı bilinmeyen ancak Akkoyunlu-Osmanlı Devleti ilişkilerinin çatışmaya döndüğü dönemde Anadolu'ya seyahat eden Venedikli bir tüccar, seyahatnamesinde bir Ermeni'nin Osmanlı tarzında tek parça bir havan topu imal ettiğini yazar.²²⁴

Orta Çağ Ermenilerinde demir dışında metal işçiliğinin en çok kullandığı malzemelerden biri bakırdır. Bakır işçiliği hem şehirlerde hem de köylerde oldukça yaygındı. Bakırdan günlük ihtiyaçları karşılamak için kullanılan çok sayıda ev eşyaları yapıldığı gibi dini amaçlarla kiliselerde kullanılan eşyaların üretiminde de bakırın kullanımı yoğundu. Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan kazılarda bol miktarda bakır ürünleri bulunmuş, Ani'de yapılan kazılarda bakır işçiliğinin yapıldığı bir iş yerinin kalıntılarıyla karşılaşılmıştır.²²⁵ İbn Battûta, Erzincan şehrine geldiğinde burada yoğun bir Ermeni nüfusunun varlığına değinir. Ayrıca bu bölgenin bakır madeninin meşhur olduğunu yazarak, bakırdan çeşitli kap kacak ve şamdanların üretildiğini belirtir.²²⁶ Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyasında bakırdan kazan yapımıcılığı gelişmiş ve Ermenilerin ürettiği haça benzer bir şekilde ağzı dört tarafa açık ve yayvan kazanlar, komşu coğrafyalara yayılarak ün kazanmıştır.²²⁷

²²² Առաքել Պատրիկ, “Մշո Առաքելոց Վանքի Դուռը”, *Էջմիածին: Պաշտօնակալական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Sayı: 9, 1952, s. 25. (ARAK'EL PATRIK, “Mšo Arak'eluc' Vank'i Duř”, *Ējmiacin: Pařtōnakan Amsagir Amenayn Hayoc' Kat'olikosut'ean Mayr At'oroy Srboy Ējmiacini*).

²²³ Christina Maranci, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edt. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2001, s. 126.

²²⁴ *Venedikli Bir Tüccarın Seyahatnamesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 138.

²²⁵ Բարկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 153. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²²⁶ Ebū Abdullah Muhammed İbn Battūta Tancı, *İbn Battūta Seyahatnâmesi I*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 418.

²²⁷ Բարկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 162. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

Bakırcılık zanaatının bir dalı olarak gelişen avize işçiliği; kiliseler, nahararlar ya da zenginlerin yoğun talebi sebebiyle önemli bir meslek haline gelmiştir. Nikolay Marr, Ani’de yaptığı çalışmalarda bir kilise kalıntısında sekiz küçük, altı orta boy lamba, yetmiş iki küçük boy mum, on iki adet ondan daha küçük ve on sekiz mini boy mumdan oluşturulmuş toplam 117 adet ışık veren nesnenin bulunduğu bir avizeyi gün yüzüne çıkarmıştır. Bu avizedeki mumlar rengârenk ışık versin diye beyaz, turkuaz, sarı, pembe ve benzeri renklere boyanmış camlarla kaplanmıştı.²²⁸ Bu şekilde hazırlanmış bir avize, kullanıma geçirildiği zaman çevresine rengârenk ışıklar saçıyordu. Bu durum kilisenin azametini yansıttığı gibi, Kiliseye gelen sıradan halkın etkilenmesini de amaçlıyordu.

Amberd’de²²⁹ yapılan kazılarda bakırdan imal edilmiş havanlar bulunmuştur. Bu havanların birisinin üzerinde Arap harfleriyle süslemeler yapılmış ve aynı havanın üzerinde haç işaretine de rastlanılmıştır. Bu süslemeleri yapan kişilerin Arapça bilmedikleri, bu harflere komşu halklarla yaşadıkları etkileşim sonucu aşına olarak süsleme amacıyla kullandıkları görülür. Bunun dışında Orta Çağ’dan kalma Ermenice el yazmaları ya da kil ve alçıdan yapılmış nesnelerin üzerinde de Arap harflerinin süsleme amacıyla kullanıldığı örnekler bulunmaktadır.²³⁰

Bakır işçiliği zanaatının bir diğer kolu ayna işçiliğidir. Ayna sadece toplumun üst sınıfının değil halkın her tabakasından insanın kullanımına ihtiyaç duyduğu bir nesneydi. Aynalar genellikle bronzdan imal edilmekteydiler. Zenginlerin gümüşten imal edilmiş aynalar kullandıkları da bilinmektedir. 1951 yılında Garni’de²³¹ yapılan kazılarda biri süslenmiş iki adet bronz ayna bulunmuştur. Orta Çağ Ermeni toplumunda cam aynaların varlığına dair ne yapılan kazılarda ne de tarihi kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanmamıştır.²³²

²²⁸ Բաբկեն Առաքելյան, *Քարտեզները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 164. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²²⁹ Günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde bulunan bir kale.

²³⁰ Բաբկեն Առաքելյան, *Քարտեզները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 168. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²³¹ Günümüzde Ermenistan’ın Kotayk ilinde bulunan bir köy.

²³² Բաբկեն Առաքելյան, *Քարտեզները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 169-170. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

Bakır çabuk ve kolay paslandığı için onunla beraber kalaycılık mesleği de gelişmiştir. Yapılan kazılarda kalaylanmış nesnelere rastlanmıştır.²³³ 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında Divriği’de yaşadığı düşünülen Anadolu erenlerinden Garip Musa hakkında aktarılan bir menkıbede Ermeni kalay ustasından bahsedilir.²³⁴ Kalay kelimesi, Arapçadan Ermeniceye “կլայեկել” (Klayekel) olarak geçmiştir.²³⁵

Altın ve gümüş işçiliği zanaatı, metal işçiliğinin önemli bir koludur. Altın ve gümüş, tarih boyunca iktidarın, refahın ve itibarın bir simgesi olarak kullanılmıştır.²³⁶ Bu sebeplerle Orta Çağ Ermeni toplumunda nahararlar, altın ve gümüşü saraylarında, kalelerinde, mobilyalarında, giysilerinde ve at koşum takımlarında kullanıyorlardı. Asil bir soya sahip olmayıp ticaret vasıtasıyla zengin olan “Մեծասունի” (Metzaton) sınıfı da altın ve gümüş süslemeleri günlük hayatlarında kullanıyorlardı. Kiliselerde ise azizlerin kemiklerinin korunduğu kutularda, kitapların kapaklarında, haçlarda, adak şarabının döküldüğü kâselerde, altın ya da gümüş kullanılıyordu.²³⁷ Altının temsil ettiği refah ve itibar gibi değerler sebebiyle köyde ve şehirde yaşayan sıradan halk da altını talep ediyordu. 12-13. yüzyıllarda altın ve gümüş alaşımli pek çok eşya üretilmiş ve kullanılmıştır.²³⁸ Moğollar Harim Kalesi’ni ele geçirdikten sonra sadece bir Ermeni kuyumcunun sağ kalmasına izin vermişlerdir.²³⁹ Bu durum kuyumcuların hem zengin olmaları hem de yöneticilerin altın konusundaki isteklerini karşılayabilecek zanaatkârlar olmaları sebebiyle yaşanmış olabilir. Altının pahalı bir maden olmasından ötürü halk altından üretilmiş bir nesneye

²³³ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 168. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²³⁴ Doğan Kaya, “Seyyid Garip Musa ve Onu Konu Edinen Şiirler”, *Halkbilim Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 242.

²³⁵ Հրաչյա Աճառյան, “Կլայեկել”, *Հայերեն Արհեստական Բարարան Բ Հաստի*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1973, s. 599. (Hraç’ya Ačařyan, “Klayeak”, *Hayeren Armatakan Bařaran B Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč’ut’yun, Erevan).

²³⁶ Peter L. Bernstein, *Altının Gücü Bir Tutkunun Olağaniüstü Tarihi*, Çev. Levent Konyar, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 19.

²³⁷ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 170. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²³⁸ Բ.Ն. Առաքելյան, “Ապրանքային Արտադրության և Արհեստագործության Տեխնիկայի Չարգացումը Հայաստանում IX-XIII Դարերում, *Պատմա-բանասիրական Հանդես*, Sayı: 23, 1959, s. 101. (B.N. Arak’elyan, “Aprank’ayin Artadru’t’yan ev Arhestagorcut’yan Texnikayi Zargac’mano Hayastanum IX-XIII Darerum”, *Patma-banasirakan Handes*).

²³⁹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara, 2013, s. 54; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017, s. 627.

kolayca sahip olamıyordu. Bu durum altın kaplama ve yaldızlama işinin gelişmesini sağlamıştır. Sıradan halk daha ucuz olan altın kaplama ya da yaldızlama yöntemiyle üretilmiş ürünlere rağbet gösteriyordu. Çok fakir olan kimseler ise camdan, demirden ve bakırdan süslemeleri tercih ediyordu.²⁴⁰ Orta Çağ Ermeni toplumu için çok önemli bir kişilik olan Aziz Nerses Şnorhali (1102-1166), altın işçiliği ile uğraşan zanaatkârlar için “çok usta”²⁴¹ sıfatını kullanmıştır.²⁴² Orta Çağ Ermeni toplumunda metal işçiliği gelişkin olduğu gibi çevre coğrafyalarda da ürünlerinin alıcıları vardı.

Metal işçiliğinin yanı sıra çok önemli olan zanaatlardan biri de taş işçiliğidir. Hatta Ermeni mimarisinin bir taş mimarisi olduğunu söylemek hata olmayacaktır. Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyasının temel yapı malzemesi olan taş, Ermeni zanaatkârlarının bolca kullandığı bir malzemedir. Taş, ekonomik ve günlük hayata dair ürünlerin üretiminde yoğun bir şekilde kullanılır. Taş işçiliği zanaatının içerisinde taş kesiciliği, taş oymacılığı, duvarcılık ve heykelcilik gibi dallar bulunmaktadır.

Taş oymacıları genellikle binaların dış süslemesini yaparlardı. Bu zanaat koluna çok fazla talep olduğu için çalışanlarının sayısı fazladır. Orta Çağ Ermeni toplumunda taş oymacıları ve duvarcılar gruplar halinde şehirden şehre giderek inşa faaliyetlerine katılırlardı.²⁴³ 10-13. yüzyıllar arasında inşa edilen şehirlerin, kalelerin, surların, manastırların, köprülerin, kervansarayların, hanların yapımında taşın kullanılması, taş işçiliğinin toplum açısından önemini göstermesi açısından önemlidir.²⁴⁴ Orta Çağ’dan kalma Ermeni minyatürlerinde duvar inşa eden, taş taşıyan kişilerin resmedilmiş olması

²⁴⁰ Բաբկէն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 183. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁴¹ Կարի գիտուն.

²⁴² Բաբկէն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 185. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁴³ Բաբկէն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 188. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁴⁴ Ethel Sara Wolper, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, Penn State University Press, 2003, s. 78.

sosyo-ekonomik hayatın içerisinde taş işçiliği zanaatının oldukça ön planda olduğunu gösterir.²⁴⁵

Doğu Anadolu’da Arap hâkimiyetinden sonra 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şirak ve Ani gibi merkezlerde Ermeni mimarisi gelişmeye başlamıştır.²⁴⁶ Bu dönemden iki Ermeni mimarın adı günümüze ulaşmıştır: Tırdat ve Manuel. Tırdat, 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başında yaşamış; Ani’de kilise, manastır, saray, tiyatro, iş yeri, sur, köprü inşa etmiştir. İnşa ettiği eserler arasında Argina Manastırı, Ani Katedrali, Ani Surb Grigor Manastırı vardır. Ayrıca onun İstanbul’da bulunan Aya Sofya’nın kubbesinin tamirinde de çalıştığı bilinmektedir.²⁴⁷ Ermeni mimarisinin gelişmesini ve ilerlemesini sağlayan bir diğer mimar Manuel, Vaspurakan bölgesinde yaşamış ve bölgenin naharar ailesi olan Ardzunilerin hizmetinde çalışmıştır. Akdamar Kutsal Haç Kilisesi’nin yanı sıra saray, köprü ve liman da inşa etmiştir.²⁴⁸

Doğu Anadolu’da Türk hâkimiyetinin başlamasından sonra da Ermeni mimarlar ve ustalar işlerine devam etmişlerdir. Türklerin yeni geldikleri bölgenin temel yapı malzemesi olan taşa yabancı olmaları onları en azından başlangıçta yerel ustalara çalışmaya sevk etmiştir.²⁴⁹ Doğu Anadolu coğrafyasında Türk hâkimiyetiyle beraber inşa edilen pek çok mimari eserde Ermeni mimar ve ustalar çalışmış, doğal olarak Ermeni mimari üslubunun nüveleri yapılan bu binalarda kendine yer bulmuştur. Mimari alanda

²⁴⁵ Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1978, s. 51. (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc’alə Haykakan Manrankarnerum*, “Hayastan” Hratarak’ut’yun, Erevan).

²⁴⁶ Արամ Երեմեան, “Էջեր Հայ Մշակույթի եւ Արուեստի Պատմութիւնից”, *Միմն*, Sayı: 5-6, Երուսաղեմ, 1971, s. 165. (Aram Eremean, “Ēcher Hay Mshaguyt’i ew Aruesdi Badmut’iwnits”, *Sion*, Erusağem).

²⁴⁷ Արամ Երեմեան, “Էջեր Հայ Մշակույթի եւ Արուեստի Պատմութիւնից”, s. 166-167. (Aram Eremean, “Ēcher Hay Mshaguyt’i ew Aruesdi Badmut’iwnits”).

²⁴⁸ Արամ Երեմեան, “Էջեր Հայ Մշակույթի եւ Արուեստի Պատմութիւնից”, s. 169-170. (Aram Eremean, “Ēcher Hay Mshaguyt’i ew Aruesdi Badmut’iwnits”).

²⁴⁹ Orhan Cezmi Tuncer, “Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri”, *X. Türk Tarih Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt*, TTK, Ankara, 1991, s. 1076; Richard Piran McClary, “Craftsmen in Medieval Anatolia: Methods and Mobility”, *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia 1100-1500*, Edt. Patricia Blessing ve Rachel Goshgarian, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2017, s. 3.

yaşanan bu karşılıklı kültürel etkileşime, çalışmanın üçüncü bölümüne daha ayrıntılı yer verileceği için burada bu bahsi bitirmek yerinde olacaktır.

12-13. yüzyıllardan kalma insan, hayvan ve kuşların tasvir edildiği heykeller ve oymalar bulunmaktadır. Bu işle uğraşan zanaatkârlar toplum nezdinde daha çok bir sanatkâr olarak görülüyorlardı.²⁵⁰ Akdamar Adası'nda bulunan Kutsal Haç Kilisesi'nin dış yüzeyinde Hz. İbrahim'den Hz. Davud ve Hz. İsa'ya kadar peygamberler ve havariler tarihsel sıra içerisinde resmedilmiştir. Bunun dışında din dışı öğeler de süslemede kullanılmıştır. Vahşi hayvanlar, kuşlar, yaban domuzları, aslanlar, boğalar ve ayılar resmedilmiştir. Üzüm salkımları ve onun yaprakları da işlenmiştir. Oluşturulan bu kompozisyon sadece süsleme amacı gütmüyordu. Bir düzen içerisinde resmedilen onlarca figür bir yazı dili oluşturmuş, okuma yazma bilmeyen sıradan halk için dini olayların anlatıldığı bir platforma dönüşmüştür.²⁵¹ 12. ve 14. yüzyıllar arasında seküler yaşamın gelişmesiyle beraber din dışı figürlerin rölyeflerde ve süslemelerde kullanımı artmıştır.²⁵² Özellikle nahararlar, inşa ettirdikleri binaları kendilerinin ve bazen aile üyelerinin tasvir edildiği rölyeflerle süsletmişlerdir. Örneğin, 1201 yılında inşa edilen Haric Kilisesi'nin²⁵³ ön yüzünde dönemin önemli siyasi kişilikleri olan Zakare ve İvane kardeşler resmedilmiştir.²⁵⁴ Verilebilecek bir diğer örnek, 1265 yılında inşa edilen Arates Kilisesi'nin ön cephesinde bir başka dönemin önemli siyasi kişiliği Smbat Orbelyan'ın, karısı ve oğluyla beraber resmedilmesidir.²⁵⁵

Oymacılık ve heykelcilikle beraber duvar resimciliği de önemli bir iş koluydu. Kilise, manastır gibi dini yapılarda süsleme olarak duvar resimleri kullanılıyordu. Orta Çağ

²⁵⁰ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 191. (Babken Arah'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁵¹ Mazhar Şevket İpşiroğlu, *Akdamar Kilisesi Işıqla Canlanan Duvarlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 26-28.

²⁵² Ստեփան Մնացականյան, *Հայկական Աշխարհիկ Պատկերաքանդակը IX-XIV Դարերում*, *Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն*, երևան, 1976, s. 10. (Step'an Mnac'akanyan, *Haykakan Aşxarhik Patkerak'andakə IX-XIV Darerum*, Haykakan SSH GA Hratarakç'ut'yun, Erevan).

²⁵³ Günümüzde Ermenistan'ın Şirak iline bağlı Haric adlı köyde bulunan kilise.

²⁵⁴ Ստեփան Մնացականյան, *Հայկական Աշխարհիկ Պատկերաքանդակը IX-XIV Դարերում*, s. 107. (Step'an Mnac'akanyan, *Haykakan Aşxarhik Patkerak'andakə IX-XIV Darerum*).

²⁵⁵ Ստեփան Մնացականյան, *Հայկական Աշխարհիկ Պատկերաքանդակը IX-XIV Դարերում*, s. 133. (Step'an Mnac'akanyan, *Haykakan Aşxarhik Patkerak'andakə IX-XIV Darerum*).

Ermeni duvar resimciliğinin ilginç bir örneği 12-13. yüzyıllarda Ani’de inşa edilen Aziz Prkiç Kilisesi’nde karşımıza çıkar. Bu kilisenin duvar resimlerini yapan Sargis Parşkyan, kendisini de kilisenin duvarına resmettiği için onun adını günümüzde öğrenebiliyoruz.²⁵⁶

Yapılan binaların dışına haçkarlar yapılıyordu. 9. yüzyıldan 17. yüzyıla değin binlerce sanat değeri yüksek haçkar örneği günümüze ulaşmıştır. Haçkarlar, Ermeni kültürünün kendine has anıtlarıdır. Haçkarlar, onları yaptıran kişilerin kendilerinin ve ailelerinin ruhlarını kurtarmasını amaçlayan Tanrı ile insan arasında bir bağ kurma amacı güdülen sembolik anıtlardır.²⁵⁷ Haçkarlar bir taş üzerine resmedilmiş haç tasvirleridir. Haçkarların temsil ettiği bu semboller sebebiyle Ermeni toplumunda haçkarlara yönelik talep her zaman fazla olmuştur. Bu durum da taş işçiliği ile uğraşan zanaatkârlar arasında haçkar imalatıyla uğraşanların sayısının yüksek olduğunu gösterir.

Taş işçiliğinin Orta Çağ Ermeni toplumunda saygın bir yere sahip olduğu Nerses Şnorhali’nin hazırladığı bir bilmecede görülür:

Չերդ ըզբարգործ ւ այլ իմաստունն

Taş işçileri ve diğerleri gibi akıllı

Հրաշից ծաղկանց շինէ իւր տունն.²⁵⁸

Çiçeklerin mucizesinden kendi evini yapar.

Bu bilmecede taş işçiliği akıllı kişilerin işi olarak görülmektedir.²⁵⁹

Tahta işçiliği, Doğu Anadolu’daki Ermeni toplumunda geçerliliği olan bir zanaattı. Aslında burası geniş ormanlara sahip bir yöre değildir. Ancak 10. yüzyıl Arap

²⁵⁶ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 198 (Babken Arak’elyan, *K’atak’nera yev Arhestnera Hayastanum IX-XIII Darerum*); Վարազդատ Հարությունյան, *Անի Քաղաքը*, Հայաստանի Պետական Հրատարակչություն, Երևան, 1964, s. 62. (Varazdat Harut’yunyan, *Ani K’atak’a*, Hayastani Petakan Hratarakč’ut’yun, Erevan).

²⁵⁷ Աննա Դավթյան, “13-րդ Դարի խաչքարերի Չարդաձեվերը”, *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, Sayı: 1, Երևան, 2021, s. 156. (Anna Davt’yan, “13-rd Dari Xaç’k’areri Zardajeverə”, *Patmut’yun ev Mşakuyt’ Hayagitakan Handes*, Erevan).

²⁵⁸ Ներսես Շնորհալի, *Բանկ Չափաւ*, Վենետիկ, 1830, s. 575. (Nerses Şnorhali, *Bank Č’ap’aw*, Venetik).

²⁵⁹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 190. (Babken Arak’elyan, *K’atak’nera yev Arhestnera Hayastanum IX-XIII Darerum*).

coğrafyacısı İstahrî, Ağrı Dağı'nın eteklerinde ormanlar olduğunu ve o ormanlardan yöre halkının odun ihtiyacını karşıladığını belirtir.²⁶⁰ Yine 9. yüzyılda Diyarbakır'da inşa edilecek bir kilise için Muş'tan tahta gönderildiği görülmektedir.²⁶¹ Mobilya ve günlük eşyaların yapımında, gemi inşasında ve çeşitli süslemelerde kullanılan tahtanın hammaddesi olan kereste su yolu ile de taşınabiliyordu. Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinden elde edilen odunlar Fırat nehri ile başka bölgelere ulaştırılıyordu.²⁶² Bu sayede ahşap olarak inşa edilen kiliselerin hammaddesi kolaylıkla temin edilebiliyordu. Ahşap kiliseler Doğu Anadolu ve çevre coğrafyasında oldukça yaygındı. Goşavank Kilisesi bunların en güzel örneklerinden biridir.²⁶³

Tahtacılık zanaatıyla hem şehirlerde hem de köylerde meşgul olunmuştur. Şehirlerde bu zanaat daha kaliteli ve ince işçilikle yapılmakta iken köylerde amaca uygun olarak estetik algıdan uzak daha kaba bir şekilde yapılıyordu. Şehirli zanaatkârların ürünlerini kaliteli yapmaları ve herkesin ulaşabileceği bir fiyattan ürünlerini satmaları, bu ürünlerin köylüler tarafından da talep edilmesini sağlamıştır.²⁶⁴ Her türlü ev eşyası ve mobilya tahtadan imal ediliyordu. Bu durum tahta işçiliği ile uğraşan zanaatkârların toplumun diğer üyelerine kıyasla daha müreffeh bir hayat sürmelerine olanak sağlamıştır.

Tahta işçiliğinin kullanıldığı ilginç alanlardan biri liman ve gemi inşaatıdır. Çalışmanın mekânı Doğu Anadolu coğrafyası olarak seçildiği için bu bölgede liman ve gemi

²⁶⁰ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 200 (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*). ; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s. 181.

²⁶¹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 200. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁶² Ali Mazaheri, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 358.

²⁶³ Goşavank, pek çok dini yapının yan yana bulunduğu bir yerdir. Orta Çağ Ermeni tarihçisi Genceli Kirakos, kilisenin ahşap bir bina oluşunu ve Aziz Grigor Lusavoriç Manastırı olarak adlandırıldığını söyler. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, s. 211 (Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'yun Hayoc'*) ; Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 202; Հ. Եղիազարյան, “Նոր Գետկա վանք Կան Գոշավանք”, *Էջմիածին: Պաշտօնակալական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Sayı: 16, 1959, s. 48. (H. Yehazaryan , “Nor Getka Vank' Kan Goşavank”, *Ējmiacin: Paštōnakan Amsagir Amenayn Hayoc' Kat'olikosut'ean Mayr At'oroy Srboy Ējmiacini*).

²⁶⁴ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 201-202. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

inşaatının varlığından bahsedilmesi pek uygun düşmeyecek gibi görülmektedir. Ancak bu coğrafyada bulunan Van, Sevan ve Urmiye gölleri gibi büyük göllerin üzerinde seyrüseferler yapılmaktaydı. Yukarıda da aktarıldığı gibi Mimar Manuel'in Van Gölü'nde bir liman inşa ettiği bilinmektedir. Van Gölü'nün çevresinde bulunan Van, Gevaş, Akdamar, Erciş, Ahlat ve diğer yerleşim yerleri birbirlerine bu su yoluyla bağlanmıştı.²⁶⁵ Sevan Gölü'nün çevresindeki yerleşim yerleri arasındaki ulaşım da bu şekildedir. Orta Çağ Ermeni tarihçisi Tovma Ardzruni, Van Gölü'nün üzerinde ahşap gemilerle seyahat edildiğini yazar.²⁶⁶ Bir diğer Orta Çağ Ermeni tarihçisi Stepanos Orbelyan'ın eserinde Sevan Gölü'nde seyahat edildiğine dair kayıt vardır.²⁶⁷ İbn Havkal, Urmiye Gölü'nde ticaret gemilerinin işlediğini belirterek gölün üzerinde bulunan adada yaşayan halkın gemicilik yaparak ve gölün iki kıyısı arasında yük ve yolcu taşıyarak geçimlerini sürdürdüğünü yazar.²⁶⁸ İbn Havkal, bu adada yaşayan kişilerin hangi millete mensup oldukları ile ilgili bir bilgi vermez. Ancak Orta Çağ'da büyük göller üzerinde gemicilik faaliyetlerinin yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Göllerin dışında nehirlerde de gemilerin yürütüldüğü İstahrî'nin tanıklığından öğrenilmektedir. İstahrî, Kura ve Aras nehirlerinden gemilerin geçtiğini yazar.²⁶⁹ Ermeni minyatürlerinde gemi ile seyahat konusu da işlenmiştir. Bu yolculuklar göl ya da nehir üzerinde yapılmaktadır. Minyatürlerde tasvir edilen gemiler yelkenlidir. Bu minyatürlerin Van Gölü çevresindeki yerleşimlerde yapılması göl üzerinde seyrüsefer yapıldığını kanıtlayan bir başka noktadır.²⁷⁰

Çömlekçilik de Orta Çağ Doğu Anadolu'sunda yaygın bir zanaattı. Çömlekler genellikle kilden imal edilmekteydiler. Çömlek; yağ, meyve ekşileri, pekmez gibi sıvı gıdaların ve un, bulgur, fasulye, nohut, ceviz ve kurutulmuş meyve gibi katı gıdaların saklanması

²⁶⁵ Բաբկէն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում*, s. 206. (Babken Aşak'elyan, *K'atak'nera yev Arhestnera Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁶⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, *Պատմութիւն Տան Արծրունեաց*, s. 283. (T'ovma Arcruni ev Ananun, *Patmut'awn Tann Arcroneac'*)

²⁶⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, *Պատմութիւն Նախանգիւն Սիսական*, s. 189. (Step'anos Orbelyan, *Patmut'awn Naxangin Sisakan*).

²⁶⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 304-305.

²⁶⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 179.

²⁷⁰ Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s. 23,49. (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc'atə Haykakan Manrankarnerum*).

kullanılıyordu.²⁷¹ Saklama ihtiyacı için üretilen çömlekler gündelik hayatı kolaylaştırmak için başka ürünler şeklinde de imal ediliyordu. Örnek verilecek olursa günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde bulunan “Arpa” isimli Orta Çağ yerleşkesinde yapılan kazılarda tencereler, kapaklar, kevgirler, sofralar, sürahiler, yağ lambaları bulunmuştur.²⁷² 1949-50 yıllarında Garni’de yapılan kazılarda çömlekçilik yöntemiyle üretilmiş tuzluk, lamba, kap, kil boru, sürahi, buğday ve şarap saklamak için fiçiler bulunmuştur.²⁷³ Halkın ihtiyaçlarını karşıladığı için çömlekçilik zanaatı hem şehirlerde hem de köylerde yapılıyordu. Şehirlerde sırlı çömlekler yapılırken köylerde daha çok sırsız şekilde üretilmekteydiler.²⁷⁴ Sırsız çömlekler de boyama, oyma, kaplama gibi yöntemlerle süsleniyorlardı.²⁷⁵ Ermenilerin “հայկաւ” (haykav) adını verdikleri Türkçeye de “kilermeni” olarak geçen kırmızı renkli kilden yapılan sürahi gibi lüks ürünler Irak, Şam ve Mısır’a ihraç edilmiştir.²⁷⁶ Bu kil, Doğu Anadolu dağlarının mağaralarında bulunmaktaydı. Kilermeni genellikle sarımsı kahverengine ve bazen de canlı bir kırmızı renge sahiptir.²⁷⁷ Kilermeni, ayrıca tıbbi amaçlarla da kullanılmıştır. Tarihe bakıldığında kilermenin tıbbi amaçla kullanımı Antik Yunan dönemine kadar geriye götürülebilmektedir.²⁷⁸ Orta Çağ İslam dünyasının en önemli tıpçılarından olan İbn-i Sînâ, *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı eserinde kilermeniyi “tin-i ermeni” adıyla anar. Onun kırmızı ve griye çalan bir renge sahip olduğunu yazar. Boyacıların renginden ötürü bu kili kullandığını belirtir. İbn-i Sînâ, bu kilin kanın pıhtılaşmasını sağladığını, iltihaplara karşı etkili olduğunu, nezleyi engellediğini, bağırsak ve rahim hastalıklarına iyi geldiğini ve

²⁷¹ Բաբկէն Առաքէլյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 211. (Babken Aġak’elyan, *K’atāk’nerā yev Arhestnerā Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁷² Astghik Babajanyan ve Kathryn Franklin, “Everyday Life on the Medieval Silk Road: VDSRS Excavations at Arpa, Armenia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı: 12, 2018, s. 8-9.

²⁷³ Babken Arakelyan, “Excavations at Garni, 1949-50”, *Contributions to the Archeology of Armenia*, İngilizceye Çev. Arlene Krimgold, The Peabody Museum, Cambridge, 1968, s. 52.

²⁷⁴ Բաբկէն Առաքէլյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 212. (Babken Aġak’elyan, *K’atāk’nerā yev Arhestnerā Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁷⁵ Astghik Babajanyan, “On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain”, *Metsamorian Readings 1*, Yerevan, 2017, s. 329.

²⁷⁶ Բաբկէն Առաքէլյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 213 (Babken Aġak’elyan, *K’atāk’nerā yev Arhestnerā Hayastanum IX-XIII Darerum*). ; el-İdrisî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.175.

²⁷⁷ Ayda Hosseinkhani, Hashem Montaseri, Abdolali Mohagheghzadeh, Hassan Seradj ve Manouchehr Sodaifi, “Armenian Bole: a Historical Medicinal Clay”, *Pharmaceutical Historian*, Sayı: 44, Mart 2014, s. 98.

²⁷⁸ Ayda Hosseinkhani, Hashem Montaseri, Abdolali Mohagheghzadeh, Hassan Seradj ve Manouchehr Sodaifi, “Armenian Bole: a Historical Medicinal Clay”, s. 98.

son olarak veremle mücadelede önemli bir madde olduğunu yazar.²⁷⁹ Kilermeninin günümüzde halk hekimliğinde hala kullanıldığı bilinmektedir.²⁸⁰

Şehir çarşılarında yüksek sınıfın taleplerini karşılamak için değerli madenlerle süslenmiş sırlı çömlekler satılıyordu.²⁸¹ 12-13. yüzyıllarda Ani ve Dvin şehirlerinde çok sayıda sırlı çömlek üretildiği yapılan kazılardan anlaşılmaktadır.²⁸² Ani ve Dvin çömlekçilik zanaatının iki büyük merkeziydi ve bu şehirlerde üretilen sırlı çömlekler üzerlerindeki süslemelerden fark edilebilmekteydi. Ani’de yapılan süslemelerde daha çok Bizans etkisi görülürken Dvin’de yapılanlarda İran etkisi göze çarpmaktadır.²⁸³ 12-13. yüzyıldan itibaren çömlekçilik zanaatının gelişmesi ve önemli bir ticari ürün haline gelmesi ile beraber çömlekçi ustalarının yaptıkları ürünlerin altına kendi damgalarını vurdukları yapılan kazılardan elde edilen kalıntılarda görülmüştür.²⁸⁴ Bu durum markalaşmanın ilk örneklerinden biri olarak görülebilir.

Orta Çağ Ermeni toplumunda çini üretildiği yapılan kazılardan ortaya çıkmaktadır. 1964 yılında Dvin’de yapılan kazılarda 9. yüzyılın sonuna tarihlenen çini kalıntılarına rastlanılmıştır.²⁸⁵ Çini çok pahalı bir üründü ve sadece toplumun kaymak tabakası çiniden yapılmış ürünlere erişebiliyordu. Orta Çağ’da çiniler yüksek bir sanat eseri gibi

²⁷⁹ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn Fi’t-Tıbb İkinci Kitap*, Çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018, s. 300-301.

²⁸⁰ S. Vardanyan, “The Medical Heritage of Medieval Armenia Its Theoretical and Practical Value in the Light of Modern Science”, *The New Armenian Medical Journal*, Sayı: 1, 2007, s. 17.

²⁸¹ Բ.Ն. Առաքելյան, “Ապրանքային Արտադրության և Արհեստագործության Տեխնիկայի Չարգացումը Հայաստանում IX-XIII Դարերում”, s. 102. (B.N. Arak’elyan, “Aprank’ayin Artadrut’yan ev Arhestagorcut’yan Texnikayi Zargac’manə Hayastanum IX-XIII Darerum”)

²⁸² Բ.Ն. Առաքելյան, “Ապրանքային Արտադրության և Արհեստագործության Տեխնիկայի Չարգացումը Հայաստանում IX-XIII Դարերում”, s. 103. (B.N. Arak’elyan, “Aprank’ayin Artadrut’yan ev Arhestagorcut’yan Texnikayi Zargac’manə Hayastanum IX-XIII Darerum”)

²⁸³ Astghik Babajanyan, “The Glazed Pottery of Armenia in the XII-XIV Centuries in the Cultural Context of East and West”, *XI. AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri Cilt 1*, VEKAM, Ankara, 2017, s. 275.

²⁸⁴ Բաբկեն Առաքելյան, *Քարտեղները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 253 (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).; Babken Arakelyan, “Excavations at Garni, 1949-50”, s. 52.

²⁸⁵ Մ.Ս. Ժամկոջյան, *Միջնադարյան Հայաստանի Հարսնապակին IX-XIV ԴԴ*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1981, s. 89. (M.S. Žamkojyan, *Mijnadaryan Hayastani Haxčapakin IX-XIV DD*, Haykakan SSH GA Hratarakč’ut’yun, Erevan).

süsleniyordu. En çok kullanılan süsleme ise gül motifi idi.²⁸⁶ 12.-13. yüzyıllarda Ermeni ustaların elinden Arap harfleriyle süslenmiş çiniler çıkmaktaydı. Bunun nedeni ise bölgede yaşayan Müslüman halka ve yöneticilere satış yapabilme arzusu idi.²⁸⁷

Cam işçiliği Ermeni toplumunda var olan bir diğer zanaat koludur. Bir Bizans kaynağı, Basın'de²⁸⁸ cam işçiliğinin yapıldığını ve bu yöreye cam eşyaya ihtiyacı olan kişilerin gelerek alışveriş yaptığını yazar.²⁸⁹ Ani'de yapılan kazılarda fonda bitkilerin önünde insan figürlerinin olduğu cam bir kalıntıya rastlanmıştır.²⁹⁰ Bu örnekten camın süsleme amacıyla da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Camdan ayrıca boncuk, bilezik gibi süs eşyaları da imal edilmekteydi.²⁹¹ Metzamor'da²⁹² yapılan kazılarda farklı renklerde ve çeşitlerde bileziklere ve boncuklara rastlanmıştır. Bu boncuklar arasında nazara karşı yapılmış nazar boncukları da vardır.²⁹³ Camdan yapılan ürünler çok kırılğan oldukları için Orta Çağ Ermeni toplumunda “Նարմանազուկ շուշա բլազուկ” (Narmanazuk şuşa blazuk), yani “narin cam bilezik” diye bir deyim ortaya çıkmıştır. Bu deyim özellikle çok kırılğan insanlar ve çocuklar için kullanılmıştır.²⁹⁴

Kumaş üretimi Orta Çağ Ermeni toplumunda çok gelişmiş, yaygın ve çevre coğrafyalarda dahi bilinecek kadar önemli bir zanaat koludur. Pamuktan, keçi kılından ve ketenden kumaş yapılmaktaydı.²⁹⁵ 982-83 yılında kaleme alınmış *Hudûdü'l-Âlem* adlı coğrafya

²⁸⁶ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 242. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁸⁷ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 251. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁸⁸ Günümüzde Erzurum'a bağlı Pasinler bölgesi.

²⁸⁹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 258. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁹⁰ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 260. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁹¹ Babken Arakelyan, “Excavations at Garni, 1949-50”, s. 52.

²⁹² Günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde bulunan il.

²⁹³ Astghik Babajanyan, “On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain”, s. 334.

²⁹⁴ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 262. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

²⁹⁵ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 269. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

eserinde Ermeniye bölgesinde pamuklu ve yün kumaşların üretildiği yazmaktadır.²⁹⁶ İbn Havkal, Ermeniye’de üretilen minderler, halılar, perdeler, kilimler, bilezikler, yastıklar ve örtülerin dünya üzerine bir benzerinin olmadığını dile getirir.²⁹⁷ Mukaddesî, Dvin şehrinde bol miktarda yün üretildiğinden bahseder.²⁹⁸ Ermeni tarihçi Babken Arakelyan, Ermenicede keten ve keten işçiliği ile alakalı otuzdan fazla kelimenin varlığından bahsederek, ketenin ekonomik, ticari ve toplumsal hayatta ne kadar önemli bir yeri olduğuna işaret eder.²⁹⁹ 1170-1231 yılları arasında yaşayan Çinli devlet adamı Zhao Rugua, Çin’e gelen tüccarların aktardıkları bilgilerle bir kitap kaleme almış ve Anadolu coğrafyasından bahsederken keten kumaşının burada üretildiğini yazmıştır.³⁰⁰

Kumaş işçiliği ve dokumacılık Dvin, Ani, Kars, Erzurum, Ahlat gibi yerlerde gelişmiştir.³⁰¹ Öyle ki Ani şehrinde kumaşçılara ait bir sokak bulunmaktadır.³⁰² Erzincan’da yüksek kaliteli keten ve pamuk kumaşlar üretildiği kaynaklara yansımıştır.³⁰³ Ermeni minyatürlerinde de ip eğiren kumaş dokuyan kişiler resmedilmiştir.³⁰⁴ İpek kumaş üretimi Orta Çağ Ermeni toplumunda 12-13. yüzyıllarda gelişmiştir. İpek kumaşlar çok kıymetli oldukları için hediye aracı olarak da kullanılıyor ve başka yerlere ihraç da ediliyordu. 1276 yılında Ani’de yazılmış bir yazıtta vergi tahsildarı tarafından “Բավլնի սարկշամագործ” (Bavlen apreşamagordz) “İpekçi Bavlen” adıyla bir zanaatkâr kayıt

²⁹⁶ *Hudüdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018, s. 101-102.

²⁹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 302.

²⁹⁸ Muhammed B. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 388.

²⁹⁹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 270. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

³⁰⁰ Zhao Rugua, *Zhufanzhi Yabancıların Tasviri Bir Çinlinin Gözüyle Orta Çağ İslam Dünyası*, Çev. Shan-Ju Lin, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2019, s.73.

³⁰¹ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 276. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

³⁰² Կարեն Մաթեոսյան, “Անի Բաղաքի Պողոսները”, s. 72. (Karen Mat'evosyan, “Ani K'alak'i Polots'nerə”).

³⁰³ Carl Johan Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1937, s. 122.

³⁰⁴ Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s. 75-77. (Astlik Gevorgyan, *Arhestner u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum*).

altına alınmıştır.³⁰⁵ Bu kayıt 13. yüzyılda Doğu Anadolu’da Ermeni ipek işçilerinin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Kumaş toplumsal yapıyı yansıtan maddelerden biridir. Giyilen kumaşın türüne, rengine göre toplum içerisinde zengin fakir ayrımı yapılabilmektedir. Bunun iyi bir örneğini 13-14. yüzyıl Ermeni şairlerinden Frik, bir şiirinde göstermiştir:³⁰⁶

Մեկին բեհեզ և ծիրանի, ³⁰⁷	Birine narin kumaş ve kayısı rengi (düşer)
Մեկին բրդե շալ մի չանկնի:	Birine yünden bir şal düşmez.
Մեկին առլաս ու դրմզի,	Birine atlas ve kırmızı rengi (layık görür)
Մեկին շապիկ մի չի հասնի: ³⁰⁸	Birine bir gömlek layık görmez.

Frik’in bu şiirinde toplumsal yapının adaletsiz olduğu görülürken aynı zamanda kullanmış olduğu renklerden kırmızı ve onun tonlarının zenginliği temsil ettiği görülmektedir. Orta Çağ Ermeni toplumu için bu durum tarihsel bir gerçektir. Ermenilerin ürettiği kırmızı renkli ürünler çevre coğrafyalarda da ünlüdür. Seyyah Ruy Gonzalez de Clavijo, Ağrı Dağı’nda bulunan böceklerden bu kırmızı rengin elde edildiğini yazar.³⁰⁹ 7. yüzyılda yaşamış olan ve bir coğrafya eseri yazan Anania Şirakatsi, kırmızı rengin Ağrı Ovası’nda bulunan bitkilerin köklerinde yaşayan kırmızı renkli böceklerden üretildiğini belirtir.³¹⁰ Kırmızı renkli kumaşlar çok değerlidir. Marco Polo, Erzincan’da dünyanın en

³⁰⁵ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 271. (Babken Aşak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

³⁰⁶ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 275. (Babken Aşak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

³⁰⁷ Kayısı rengi Ermeni kültürü için çok önemlidir. Ermeni kültüründe bu renk asaletin simgesidir. Aynı zamanda gücün ve hâkimiyetin de sembolüdür. Քնրուշ Սաշիկի Մալխասյան, “Գույնընկալումը Միջնադարյան հայաստանում”, *Տեղեկագիր*, Sayı: 3, 2019, s. 102. (K’nk’uç Saşiki Malxasyan, “Guynənkalumə Mijnadaryan Hayastanum”, *Telekagir*).

³⁰⁸ Ֆրիկ, *Տաղեր*, Խմբագրեց Աշոտ Գաբրիելյանը, Էդիթ Պրինտ Հրատարակչություն, Երևան, 2014, s. 85. (Frik, *Taler*, Xmbagrec’ Ařot Gabrielyanə, Ėdit’ Print Hratarakč’ut’yun, Erevan).

³⁰⁹ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat*, s. 104.

³¹⁰ Անանիա Շիրակացի, *Մատենագրություն*, «Մովեդական Գրող» Հրատարակչություն, Երևան, 1979, s. 297. (Anania Širakac’i, *Matenagrut’yun*, “Sovedakan Grof” Hratarakč’ut’yun, Erevan).

usta kumaşçıların olduğunu ve en iyi ve güzel pamuklu kumaşların burada üretildiğini aktarır.³¹¹

Kumaş üreticiliği ile birlikte terzilik mesleği de önem kazanmıştır. Terziler, nahararların ya da kilise ve manastırların özel hizmetinde çalışabildikleri gibi şehirlerde kendi dükkânlarını açabiliyorlardı. Bu dükkânlarda terziler kendi yaptıkları elbiseleri de satıyorlardı.³¹²

Orta Çağ'da Ani şehrinde ayakkabıcılar ve saraçlar sokaklarının bulunması³¹³ bu iki zanaatın da Ermeni toplumunda gelişkin olduğunu ve bu zanaat dallarıyla uğraşan kişilerin sayısının fazla olduğunu göstermektedir.

Halı ve kilim dokumacılığı Ermeni kültürünün önemli bir dalıdır. Orta Çağ Ermeni toplumunda halı ve kilim başlangıçta bir ticari emtia değildi. Halılar ve kilimler evin ihtiyaçlarına göre ailenin özellikle kadın üyeleri tarafından dokunuyordu. Sadece çok acil zamanlarda satılıyordu. Zamanla fakir aileler geçimlerini sağlayabilmek amacıyla sadece çarşı, pazar için halı ve kilim dokumaya başladılar. Bu şekilde halı ve kilim ticari emtia haline geldi.³¹⁴ Halılar günlük yaşamda yere serilirdi, soğuğa karşı duvara asılırdı ya da kapı görevi görmesi için eşige asılırdı.³¹⁵ Halı ve kilimler tüccarların yardımıyla çevre coğrafyalara yayılmıştır. Halı dokumada yün, pamuk ve ipek kullanıldığı gibi ince keçi kılı hatta altın ve gümüş ipler de kullanılıyordu.³¹⁶ En kaliteli ve en güzel halılar yöneticilerin saraylarında, köşklerinde bulunuyordu. Halı dokuma ustaları buralara halı

³¹¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 69.

³¹² Բարկին Առաքելյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 288-289. (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

³¹³ Կարեն Մաթեւոսյան, “Անի Քաղաքի Ղողոցները”, s. 75-76. (Karen Mat'evosyan, “Ani K'alak'i Polots'nerə”).

³¹⁴ Հ. Աբրահամովիչ, *Գորգագործությունը Հայաստանում*, Հրատարակչություն Հայտնարկուպի, Երևան, 1935, s. 8. (H. Abrahamovič, *Gorgagorc'ut'yunə Hayastanum*, Hratarakč'ut'yun Haytnarkospi, Erevan).

³¹⁵ Մանեա Ղազարեան, *Հայկական Գորգ*, Հրատարակչություն Էրեբունի, Երևան, 1988, s. I. (Manea Ghazarean, *Haygagan Kork*, Hradarakch'ut'yun, Ērepuni, Erewan).

³¹⁶ Մանեա Ղազարեան, *Հայկական Գորգ*, s. VIII. (Manea Ghazarean, *Haygagan Kork*).

gönderebilmek için birbirleriyle yarışıyorlardı.³¹⁷ Arap coğrafyacı Yâkût el-Hâmevî, Van şehrini tanıtırken burada halıların dokunduğunu özellikle belirtir.³¹⁸ Dvin halıları çevre coğrafyalardan talep görmekteydi.³¹⁹ El-Ömerî, Kayseri’de medreseler, hankahlar ve ribatların içerisine döşenen halıların Erzurum’dan geldiğini yazmıştır.³²⁰ Halı dokumacılığı günlük hayatın içerisinde oldukça bilinir ve görünür olduğu için minyatürlere de konu olmuştur.³²¹

Ermeni araştırmacılar kadife, çuha, yün üzerindeki ince tüy manasına gelen hav kelimesinin Ermeniceden Türkçeye geçtiğini, dolayısıyla Türkçede kullanılan halı ve havlu kelimelerinin kökeninin Ermenice olduğunu söylerler.³²² Türkçe bir etimoloji çalışması yapan Tuncer Gülensoy, kelimenin Ermenice ve Farsça olduğunu iddia eden sözlükleri aktarır, ancak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e atıfta bulunarak kelimenin Türkçe olduğunu söyler.³²³

Fırıncılık 9.-13. yüzyıllar arasında önem kazanmış bir zanaat koludur. Orta Çağ Ermeni toplumunda lavaş ve ekmek pişirmek için kullanılan tandır, sadece birkaç evde

³¹⁷ Հ. Աբրահամովիչ, *Գորգագործությունը Հայաստանում*, s. 8. (H. Abrahamovič, *Gorgagorcut'yunə Hayastanum*).

³¹⁸ Յակուտ ալ-Համավի, Աբու-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, *Արաբական Աղբյուրների Հայաստանի և Հարևան Երկրների Մասին*, Կազմեց Հ.Թ. Նալբանդյան, ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1965, s. 119. (Yakut Al-Hamavi, Abul-Fida, İbn Şaddad, *Arabakan Albuyrnerə Hayastani ev Harevan Erkrneri Masin*, Kazmec' H.T'. Nalbandyan, HSSR Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

³¹⁹ Carl Johan Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, s. 78.

³²⁰ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 141.

³²¹ Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստների ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s. 79. (Astlik Gevorgyan, *Arhestern u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum*).

³²² Մանես Ղազարեան, *Հայկական Գորգ*, s. XIX (Manea Ghazarean, *Haygagan Kork*).; Հրայրս Աճառյան, “Խավ”, *Հայերեն Արմատական Բարբարան Բ Հատոր*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1973, s. 350. (Hraç'ya Ačarıyan, “Xav”, *Hayeren Armatakan Bararan B Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

³²³ Tuncer Gülensoy, “Hav”, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I*, TDK, Ankara, 2007, s. 406.

bulunmaktaydı. Bu nedenle halkın lavaş ve ekmekleri pişirttikleri yerler ortaya çıkmıştır. Ekmek pişirme yerleri dükkân gibi işletiliyordu.³²⁴

Mevlana'nın menkıbevi hayat hikâyesinin anlatıldığı *Menâkıbü'l-Ârifin* adlı eserde Mevlana'nın Konya'da bir gün yolda yürürken Taniel adında Ermeni bir kasapla karşılaştığından ve birbirlerine saygı gösterisinde bulduklarından bahsedilir.³²⁵ Bu kısa pasajdan dönemin Konya'sında gayrimüslim bir Ermeni kasabın varlığı ortaya çıkmaktadır. Bu bilgidен yola çıkarak o dönemin Doğu Anadolu'sunda da Ermeni kasapların var olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

2.2. TİCARET

Doğu Anadolu coğrafyası çok stratejik bir konumda bulunmaktadır. Köşelerini Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi'nin oluşturduğu üçgenin içerisinde yer alan Doğu Anadolu, tam bir kavşak noktası olmasından ötürü tarih boyunca üzerinden önemli ticaret yollarının geçtiği bir bölge olmuştur.³²⁶ Bundan ayrı olarak Fırat ve Dicle gibi antik dönemden beri insanlık için çok önemli olan nehirlerle ev sahipliği yapmaktadır. Basra Körfezi'ne kadar ulaşan bu nehirler kıyısı olan şehirlere önemli bir ticaret potansiyeli katmaktaydı.³²⁷ Ermeniler yaşadıkları bu coğrafyanın getirdiği olanaklarla tarih içerisinde ticaretle anılan bir millet olmuştur.³²⁸ Bu tespit sadece Ermeni kaynaklarında değil çeşitli milletlerin kaynaklarında da karşımıza çıkmaktadır. Alman filozof Immanuel Kant,

³²⁴ Հրայրա Բեգլերյան, “Հայագործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, *Լրագրի Հասարակական Գիտություններ*, Sayı: 5, 1987, s. 75-76. (Hraç'ya Begleryan, “Hac'agorcut'yanə Miñnadaryan Hayastanum”, *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*).

³²⁵ Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkabeleri I*, Çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 208; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000, s. 57.

³²⁶ Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 183.

³²⁷ Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 183.

³²⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara, 2000, s. 332.

Ermenilerin özel türden bir ticari ruha sahip olduklarını ve Çin sınırlarından, Afrika'daki Gine kıyılarına kadar kara ticareti yaptıklarını yazar.³²⁹

Çalışmamızın dönemini kapsayan yüzyıllarda, siyasi durumun istikrar bulduğu zamanlarda Ermeni ticaretinin çok canlı olduğu görülür. Bölgeye yabancı olan Türk-Moğol hâkimiyetleri esnasında Ermenilerin ticaret yapmasına engel olunmadığı aksine teşvik edildiği görülmektedir. Türk devlet anlayışında tüccarlara büyük önem atfedilirdi. Bir siyaset kitabı olan *Kutadgu Bilig*'de halkın beğendiği ve ihtiyaç duyduğu nesneleri tüccarların sağladığı, iyi bir hükümdarın yolcu ve kervanlara her daim iyi davranması gerektiği yazar.³³⁰ Arşag Alboyacıyan, Selçukluların Ermeni tüccarlara izinler ve ayrıcalıklar tanıyarak başka Ermenilerin de kendi egemenliklerindeki topraklara göç etmelerini sağlamaya çalıştığını aktarır.³³¹ Sultan Alp Arslan, Ermenilerin önemli bir yerleşim yeri olan Ani'yi ele geçirdikten sonra şehrin yönetimini Ebü'l-Esvâr'ın oğlu Ebû Şücâ Menûçîhr'e (1072-1118) vermiştir. Ebû Şücâ Menûçîhr, savaştan sonra harap olan şehri imar etmiştir. Elli dört yıllık hâkimiyetinde şehrin surlarını onartıp güçlendirmiş; cami, hamam, saray, kervansaray ve bimâristan gibi yapılar inşa ettirmiştir.³³² Ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Savaş dönemlerinde aksayan ticaret, barış dönemlerinde tekrar canlanmaktaydı. İlk bölümde de anlatıldığı gibi Kuzey Doğu Anadolu'da Gürcüler ve Şeddâdîler arasında geçen savaşlar sonucunda bu topraklar birkaç kez el değiştirmiş, bu da bölgenin ticaretine önemli bir darbe vurmuştur. Haçlı Seferleri de Kars, Ani ve Dvin gibi kuzey ticaret yolu üzerinde bulunan önemli şehirlerin ticaretini olumsuz etkilemiş, bu şehirlerin önemlerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Aynı Haçlı seferleri Suriye ve Filistin kıyılarının Hristiyanların eline geçmesi hasebiyle Kilikya Ermenilerine önemli bir imkân yaratmış,

³²⁹ Immanuel Kant, *Anthropology From a Pragmatic Point of View*, Edt. Robert B. Loudon, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 222.

³³⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 331-332; Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, TTK, Ankara, 1990, s. 88.

³³¹ Arşag Alboyacıyan, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, s. 67.

³³² Gülay Ögün Bezer, "Şeddâdîler", *DİA*, Cilt: 38, 2010, s. 410.

güney ticaret yolunun önem kazanmasını sağlamıştır.³³³ Burada elde edilen liman kentleriyle Avrupa ve Asya arasındaki ticaret Suriye'nin Akdeniz limanları ve Irak üzerinden gerçekleşiyordu.³³⁴ Ancak yine de kuzey ticaret yolunun tamamen etkisini kaybettiğini söylemek yerinde olmayacaktır. Trabzon limanı aracılığıyla Karadeniz ticareti hala etkili ve bu ticarete Ermeni tüccarlar da rol oynamaktaydılar.³³⁵

Moğolların Doğu Anadolu'ya girmeleriyle beraber dünya ticaretinin rotası yeniden şekillenmiştir. İlhaneliler 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmişler, burayı tahrip edip daha kuzeyde bulunan Tebriz'i başkent yapmışlardır. Moğolların Avrasya coğrafyasını tek bir çatı altında birleştirmesi, tarih yazıcılığında "Pax Mongolica" adıyla bilinen barış dönemini yaşattır. Bu dönemde hâkim olan devlet otoritesi ve istikrar nedeniyle çok uzun mesafelerde saldırı riski olmaksızın ticaret yapılmaya başlanmıştır.³³⁶ Böylece dünya ticareti canlanmış ve çeşitli milletlere mensup tüccarlar Karadeniz'den Çin'in içlerine kadar ticaret yapma olanağı bulmuşlardır. Venedikli tüccar bir aileden gelen Marco Polo'nun Çin'e kadar ulaşan seyahati de var olan bu dünya ticareti sayesinde gerçekleşmiştir.³³⁷ Bunun yanında Haçlıların, Suriye ve Filistin'deki liman şehirlerini Müslümanlara kaybetmelerinin de etkisiyle kuzey yolu tekrar önem kazanmıştır.³³⁸ Doğu Anadolu üzerinden geçen Ayas, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Malazgirt, Tebriz yolu³³⁹, Trabzon, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Malazgirt, Erciş, Tebriz yolu³⁴⁰ ve İran'dan Trabzon Limanı'na ulaşan Nahcivan, Dvin, Ani, Kars, Erzurum, Trabzon yolu³⁴¹ 12-14. yüzyıllar arasında ticari açıdan en canlı dönemini yaşamıştır. Özellikle Ani şehrinin, İpek

³³³ Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, İngilizceye Çev. Nina Garsoian, Bertrand, Lizbon, 1965, s. 182.

³³⁴ C. Raymond Beazley, "Mediæval Trade And Trade Routes", *The Geographical Teacher*, Sayı: 3, 1903, s. 119.

³³⁵ Ahmet N. Özdal, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s. 482.

³³⁶ Nicola Di Cosmo, "Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Sayı: 53, 2010, s. 83.

³³⁷ Peter Jackson, "Marco Polo and his 'Travels'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Sayı: 61, 1998, s. 83.

³³⁸ Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyası'ndan Önce*, Çev. Cansen Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 190.

³³⁹ Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, s. 191.

³⁴⁰ Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, s. 196.

³⁴¹ Թ.Ի. Հակոբյան, *Անի Մայրաքաղաքը*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1988, s. 31. (T'. X. Hakobyan, *Ani Mayrak'alak'*, Erevani Hamalsarani Hratarakç'ut'yun, Erevan). ; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.104-105.

Yolu üzerinde bulunması, Dvin ve Şirak üzerinden gelen yolların burada birleşmesi nedeniyle bu şehir oldukça zenginleşmiş ve bir ticaret şehri hüviyeti kazanmıştır.³⁴² 15. yüzyıla gelindiğinde ise Doğu Anadolu bölgesinde Pax Mongolica sona ermiş, Moğolların bıraktığı coğrafyada çeşitli irili ufaklı ve genelde kısa süreli siyasi teşekküller kurulmuştur. Bu nedenle bölgede istikrar bozulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu topraklarını ele geçirmesine dek genellikle savaşlarla geçen bir yüzyıl yaşanmıştır. Bunun sonucunda da var olan ticaret yolları önemini kaybetmiş ve şehirler küçülmeye başlamıştır.³⁴³ Daha sonraki yıllarda yaşanan coğrafi keşiflerle ticaret yollarının rotası değişmiş ve Doğu Anadolu coğrafyası ticari açıdan bir daha asla eski parlak günlerine kavuşamamıştır.

Doğu Anadolu'da Ermeni ticaretine gelirsek, Ermeni tüccarlar kendileri de ticaret yapmanın yanı sıra yaşadıkları yerlerden gelip geçen kervanların sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için yardımlarda bulunuyorlar, şehirlerinde yapılan ticaretten pay alıyorlar ve nakliye işlemleriyle de ilgileniyorlardı.³⁴⁴ Ermeni tüccarlar Pekin, Tebriz, Sultaniye, Buhara, Trabzon, gibi çok geniş coğrafyalarda ticaret yapıyorlardı.³⁴⁵ Erzincan, Van gibi şehirler önemli ticaret merkezleri haline gelmiş ve buradaki Ermeni tüccarlar Polonya ve Kırım ile ticari bağlar kurmuşlardır.³⁴⁶ Ani, Dvin, Kars, Erzincan, Van gibi büyük şehirlerin dışında ticaret yolları üzerinde yer alan küçük yerleşimlerde de para akışımının ve ticaretin canlı olduğu yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır. Garni gibi görece bahsi geçen şehirlerden daha küçük olan bir yerleşimde Arap, Selçuk, Bizans, Gürcü ve Moğol paraları bulunmuştur. Ayrıca ithal edilmiş çömleklerin de kazılarda gün yüzüne çıkması bu durumu göstermektedir.³⁴⁷ Ermeni tüccarlar İpek Yolu üzerinde oldukça aktif bir şekilde ticarete bulunmuşlardır. Öyle ki mekân olarak İpek Yolu üzerindeki şehirlerde geçen Ermeni halk hikâyeleri ortaya çıkmıştır. Bu hikâyelerde kahramanlar tüccarlardır.

³⁴² Beyhan Karamağaralı, "Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bir Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı: 9, 1998, s. 40.

³⁴³ Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, Los Angeles, 1976, s. 278.

³⁴⁴ Nicholas S. M. Matheou, "Merchant Capital, Taxation & Urbanisation. The City of Ani in the Global Long Thirteenth Century", *Medieval Worlds*, Sayı: 14, 2022, s. 79.

³⁴⁵ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 123.

³⁴⁶ Dickran Kouymjian, "Van Under Mongol, Turkmen, Persian and Ottoman Domination", *Armenian Van/Vasparakan*, Edt. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2000, s. 128.

³⁴⁷ Babken Arakelyan, "Excavations at Garni, 1949-50", s. 52.

Onlar İsfahan'da, Halep'te, Hint ülkesinde, Çin-i Maçin'de, Bağdat'ta ticaret yapmaktadırlar.³⁴⁸

Yukarıda “Zanaatkârlık” başlığı altında bahsedilen ürünlerin hemen hepsinin, ticareti yapılmaktaydı. Her türlü meyve, sebze ve hububat, kilden yapılmış sırlı çömlekler, seramikler, cam eşyalar, altın ve gümüş eşyalar, kumaşlar, halılar, hayvanlar... Bütün bunların arasında kumaş ve halılar Ermenilerin diğer halklar tarafından en çok övülen ve talep gören ürünleriydi. Erzurum'un ahşap kutular içinde keten bezleri İstanbul, Pera ve Piza'ya gönderilip oralarda satılıyordu.³⁴⁹ Ani'de Ebû'l-Muhammeran Minaresi'nde bulunan 1199 tarihli Farsça yazıttan şehirde keten ve pamuk ticareti ile koyun ve deve alım satımının yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁵⁰ Ermeni tüccarların coğrafyadaki ticari etkinlikleri uzun yüzyıllar devam etmiş, 18. yüzyılda Hazar Denizi ticaretine dâhil olmak isteyen İngiliz tüccarlar bölgede Ermeni tüccarlarla karşılaşmışlardır.³⁵¹

Ermenilerin ticaret amacıyla uzun yolculuklara çıkıp evlerinden yıllarca uzak kalmaları o kadar olağandı ki bu durum 12. yüzyılın sonunda kaleme alınan Mihitar Goş'un kanunnamesinde kendisine bir kanun maddesi olarak yer bulmuştur. Kanunnamenin 14. maddesi ticaret ya da bir başka sebeple evinden yıllarca uzakta kalan evli erkeklerle eşlerinin durumunun ne olacağı konusundadır. Kanun maddesinde kadınlara eşlerini yedi sene beklemeleri lazım geldiği, eğer hala haber alınamıyorsa ya da eşinin öldüğüne dair bir bilgi yoksa yine de geri dönebilme ihtimallerine karşılık bir yedi sene daha beklemeleri gerektiği, bütün bu süreçlerden sonra tekrar kadının evlenebileceği yazar.³⁵²

³⁴⁸ Թ. Հայրապետյան, “Մետաքսի Ճանապարհը Առևտրատնտեսական և Պատմամշակութային Փոխառնչությունների Ենթատեսքում (Հայ Ժողովրդական Հեքիաթների Հիման վրա)”, Հայաստանի Բաղադրական Ավանդը Մետաքսի Ճանապարհի Պատմության Մեջ, Պատմության Ինստիտուտ, 2012, s. 344-345. (T. Hayrapetyan, “Metak'si Čanaparhə Arevtratntesakan ev Patmamşakut'ayin P'oxařnşut'yunneri Ent'atek'tum (Hay Žolovrdakan Hek'iat'neri Himan Vra)” *Hayastani K'alak'akrt'akan Avandə Metak'si Čanaparhi Patmut'yan Mej*, Patmut'yan İnstitut).

³⁴⁹ Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, The Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 2001, s. 97.

³⁵⁰ Beyhan Karamağaralı, “Ani Tarihi ve Kazılarında Toplu Bir Bakış”, s. 40.

³⁵¹ Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea*, Londra, 1762, s. 44.

³⁵² Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 41-42 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 52 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*); Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, s. 136-137.

Yedi sene süre zarfının verilmesi Ermeni tüccarların uzunca yıllar ticaret amacıyla evlerinden uzaklaştıklarını kanıtlamaktadır.

Philip Curtin, Ermeni tüccarların başarılarının sırrını, kültürlerarası aracılık yapma becerilerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasında görür.³⁵³ Bu açıklamaya bakıldığında Ermeni tüccarların bu becerilerinin çabuk adapte olma ve dil öğrenebilme becerileriyle ortaya çıktığı anlaşılır. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra Ermeni tüccarlar Türkçeyi hızlıca konuşmaya başlamışlardır. Tomas Çerme, Mardin Ermenileri özelinde yaptığı çalışmada Ermeni tüccarların bölgenin dillerine hâkim oldukları için Suriye-Irak arasındaki ticarete etkin olduklarını yazar.³⁵⁴ Bir başka örnekte Kırım'da ticaret yapan ve oraya yerleşen Ermeniler zamanla yerel kültürle etkileşime girmişler, kendi dinlerini ve kimliklerini korusalar da bölgenin yerel dili olan Kıpçakçayı konuşmaya başlamışlardır.³⁵⁵ Bu dili Ermeni harfleriyle yazmışlar ve Ermeni harfli Kıpçakça metinler ortaya çıkmıştır.

Curtin'in Ermeni tüccarların başarı sırrı olarak ifade ettiği geleneklerini kuşaktan kuşağa aktardıklarına dair bir örnek olarak 1260-1340 yılları arasına tarihlenen, günümüzde bilinen en eski Ermenice dünya haritası gösterilebilir.³⁵⁶ Bu harita T-O şeklinde çizilmiştir.³⁵⁷ Bu haritayı çizen kişinin Kefe'de yaşayan ve artık oranın yerlisi olan Ermeni bir tüccar olduğu düşünülmektedir.³⁵⁸ Harita oldukça ilginçtir. Günümüz isimlendirmeleriyle haritada belirtilen yerler şu şekildedir: Rusya, Çin, Hintlilerin ülkesi, Hindistan, Kefe, Azov, Harezmi, Khansai, Zaytun (Quanzhou), Mardin, Bağdat, Şam, Nil,

³⁵³ Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 204; Boğos Levon Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite*, s. 56.

³⁵⁴ Tomas Çerme, "Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum", *Artuklular I. Cilt*, Edt. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, s. 347.

³⁵⁵ Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 186.

³⁵⁶ Ruben Galçıyan, *Ermenistan'ın Tarihi Haritaları*, Çev. Diran Lokmagözyan, Pırğıç Yayınları, İstanbul, 2019, s. 47.

³⁵⁷ T-O haritaları bir ölçek belirtmeksizin, coğrafi doğruluk aranmaksızın teolojik düşünceleri topoğrafik gerçeklermiş gibi haritalandırmak için kullanılmıştır. Dünyanın düz olduğu düşünülerek çizilen bu haritalar, ufuk kavramından ve bilinen dünyanın sınırlı olmasından ötürü yuvarlık çizilirler. Haritaların merkezinde ya haritanın çizildiği yer ya da dini olarak önemli olarak görülen yerler bulunur. İlker Yiğit, Zehra Kaya, Songül Gölge, Elif Şengül ve Rahime Kök, "Orta Çağ Avrupa Düşüncesinde Dünya İmajı: T-O Haritaları", *International Journal of Social Science Research*, Sayı: 2, 2013, s. 86.

³⁵⁸ Ruben Galichian, "A Medieval Armenian T-O Map", *Imago Mundi*, Sayı: 60, 2008, s. 91.

Sina Dağı, Bulgarlar, Almanlar, Franklar, İspanya, İstanbul, Venedik, Kıbrıs, Mısır, İskenderiye, Kızıl Deniz, Etiyopya, Tuman Gölü (?) ve Kudüs.³⁵⁹ Haritaya bakıldığında Mardin dışında Ermenilerin Doğu Anadolu’da yaşadığı hiçbir yerin ismi verilmemiştir. Sadece Doğu Anadolu değil, İran ve Kafkasya coğrafyası da boştur. Ancak İspanya’dan Çin’e ve Etiyopya’ya kadar uzak yerlerin isimleri verilmiştir. Haritayı çizen kişinin önemli ticaret merkezlerini çizdiği görülür. Doğu Anadolu’da Ermenilerin yaşadığı şehirlerin çizilmemesi hakkında Ruben Galçıyan, bu haritayı çizen kişinin artık o topraklarla bağının kopmuş olabileceğini dile getirir.³⁶⁰ Galçıyan’ın tespiti çok mantıklı gözükmemektedir. Bu harita muhtemelen kendi halkına yol gösterme maksadıyla çizilmiştir. Dolayısıyla onların iyi bildiği kendi memleketlerini belirtme gereği duymayarak esas bilinmeyen yerleri göstererek faydalı olmayı amaçlamış olabilir.

Bunun dışında daha sonra üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağımız Ermeni toplumunda görülen ahî tarzı kardeşliklerin, ticaret alanında becerilerin ve tecrübelerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir rol oynadığı düşünülebilir. Bu kardeşliklerde ast-üst ilişkisi bulunuyordu ve büyükler küçükleri eğitiyorlardı.

Anadolu coğrafyasının hemen her yerinde Ermeni tüccarların varlığına rastlanmaktadır. Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin’in 1272 tarihinde yazılmış Arapça ve Moğolca vakfiyesinde Kırşehir’de “Ermeniler Pazarı” adlı bir yerin adı geçmektedir.³⁶¹ Pazarının isminin neden bu şekilde konulduğunu düşünecek olursak Selçuklu döneminde Anadolu’da kurulan Türkmen pazarlarından yola çıkabiliriz. Türkmen pazarları şehrin hemen dışında kuruluyordu. Bu pazarlarda konar-göçer Türkmenler kendi ürettikleri ürünleri şehirlilere satıyorlardı.³⁶² Bu açıklama üzerinden gidilecek olursa Ermeniler pazarında Ermeni tüccarların gelip ürünlerini sattıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

³⁵⁹ Rouben Galichian, “A Medieval Armenian T-O Map”, s. 89.

³⁶⁰ Rouben Galichian, “A Medieval Armenian T-O Map”, s. 91.

³⁶¹ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK, Ankara, 1989, s. 110.

³⁶² M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 201.

Gregory Ebû'l-Ferec'in eserinde naklettiği bir olay Harput'ta ticaretin neredeyse Ermenilerin elinde olduğunu göstermektedir. Aktarılan olaya göre Ziyad Kalesi'ne³⁶³ bir Ermeni rahip gelmiştir. Bu rahip konuşmalarıyla buradaki Ermenileri kendine çekmiş, Ermeni gençleri onun etrafında toplanıp akşamları sohbet etmeye başlamışlardır. Bu duruma şehirdeki bazı Araplar kıskançlık ile bakmış ve bir Cuma günü namaz öncesi ölü bir köpek bularak cami duvarına asmışlardır. Daha sonra bu durumu bahane eden Araplar, Ermeni rahibi ve onun yanındaki birkaç kişiyi öldürmüşlerdir. Şehirde galeyan ortaya çıkmış ve Araplar Hristiyanların evlerine girerek yağmada bulunmuşlardır. Yaşanan bu olaylar üzerine Ebû'l-Ferec, Harput'ta bir ay boyunca alışverişin yapılmadığını söyler.³⁶⁴ Anlatılan bu olay incelendiğinde şehirde Ermenilerin zanaat ve ticaretle meşgul oldukları fikrine ulaşılabilmektedir. Yaşanan kargaşadan ötürü Ermenilerin şehirden kaçmaları dükkânların açılmamasına sebep olmuş, bu durum da için şehirde alışverişin durmasına neden olmuştur.

Hem Anadolu Selçuklu Devleti hem de Moğollar zamanında ticaretin korunmasına büyük önem verilmesi sayesinde Venedik ve Ceneviz gibi iki İtalyan şehir devletinin tüccarları Anadolu'da ciddi ticari ilişkiler kurmuşlar, bununla da kalmayarak Venedikliler Konya'da, Cenevizliler Sivas'ta birer ticaret kolonisine sahip olmuşlardır.³⁶⁵ Gerektiği zaman bu imtiyazlı ticaret kolonileri bir surla çevriliyor; adli, mali ve idari açılardan sanki müstakil bir devlet gibi kendi kendilerini yönetiyorlardı. Bu ticaret kolonileri ait oldukları şehir devletlerinin toprağı sayılıyordu. Devlet koloni halkından vergi ve gümrük vergisi almıyordu.³⁶⁶ Anadolu'da ve Karadeniz'de çeşitli koloniler kuran bu İtalyan şehir devletlerinin tüccarlarıyla en çok Ermeni tüccarlar münasebet kurmuşlardır. Çünkü bu coğrafyada ticaretle ilgilenen milletlerin başında Ermeniler geliyordu. Türk-Moğol yönetimlerinde şehirlerde Müslümanlar gayrimenkul alımı ile ilgilenirken zanaat ve ticaretle Hristiyanlar meşgul oluyordu.³⁶⁷ Bu dönemde Ermeni ve İtalyan tüccarlar

³⁶³ Hısn-ı Ziyad, Harput'un eski adı.

³⁶⁴ Gregory Abû'l-Farac (Bar Habreus), *Abû'l-Farac Tarihi Cilt II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1987, s. 633.

³⁶⁵ Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, s. 100.

³⁶⁶ Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, s. 103.

³⁶⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi C1 (1243 – 1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 15.

arasındaki ilişki dikkate şayandır. Hemen her İtalyan ticaret kolonisinde bir Ermeni mahallesi bulunmaktaydı. İtalyan tüccarlar, Ermenilerin Batı ile olan ilişkilerini tesis ederken Ermeni tüccarlar, İtalyanların Doğu ile ilişkilerini tesis ediyordu.³⁶⁸ Ğevond Alişan, 1257 yılında Cenevizlilerin Kars'ın Ermeni yöneticisine bir elçi yollayarak ticaret antlaşması yaptığını yazar ancak herhangi bir kaynağa atıfta bulunmaz.³⁶⁹ Ermeni ticaret kolonilerinde zamanla Ermeni nüfusu da artmış ve bir diaspora oluşmuştur.

Ermeni tüccarlar yapmış oldukları dünya çapına yayılmış olan ticaretleri ve diğer milletlere mensup tüccarlarla olan ticari ilişkileri sayesinde çok ciddi servetler kazanmışlardır. Öyle ki bu durum Ermeni tarihinde daha önce görülmeyen bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hatırlanacağı üzere Orta Çağ Ermeni toplumunun sosyal yapısının nahararlar, azatlar ve ramikler diye üç sınıfa ayrılabilceğinden bahsetmiştik. Ticaret sayesinde oldukça zenginleşen ve köklerinde herhangi bir asil soya mensup olmayan tüccarlar, Orta Çağ Ermeni toplumunda “metzaton” (Մեծաւանն) adı verilen yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmışlardır.³⁷⁰ 12-14. yüzyıl arasına tarihlenen hemen her yazıtta “metzaton” ifadesinin kendine yer bulması, bu yüzyıllar arasında toplum içerisinde yeni bir sınıfın oluştuğuna dair bir kanıttır.³⁷¹ Özellikle 13. yüzyıldan itibaren kaynaklarda yüze yakın metzatonun adıyla karşılaşılmaktadır.³⁷² Babken Arakelyan, metzatonların arasında tüccarların yanısıra bürokratlar, vergi toplayıcıları ve pazar denetçilerinin de olduğunu yazar.³⁷³ Arakelyan'ın vermiş olduğu bu bilgilere bakıldığında o yüzyıllarda Ermenilerin kontrolleri altındaki yerlerde yönetimin yozlaştığı ve bazı görevlerinin gücünü kötüye kullanarak zenginleştikleri ortaya çıkar. Arakelyan o yüzyıllarda Ermenilerin yaşadıkları yerlerde toprak feodalizminin olduğunu, buna bağlı

³⁶⁸ Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul, 1978, s. 44.

³⁶⁹ Հ. Ղևկոնդ Արիշան, *Միասական, Վերնեղիկ*, 1893, s. 437-438 (H. Levond Alişan, *Sisakan*, Venedik). ; Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, s. 187.

³⁷⁰ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 294.

³⁷¹ Babken Arakelyan, “Excavations at Garni, 1949-50”, s. 55.

³⁷² Բ.Ն. Առակելյան, “Հայաստանի Միջնադարյան Քաղաքների Բնակչության Սոցիալական Կազմը”, *Պատմա-բանաստիճական հանդես*, Sayı: 2, 1958, s. 43. (B.N. Arak'elyan, “Hayastani Mişnadaryan K'alak'neri Bnakč'ut'yan Soc'ialakan Kazmə”, *Patma-banasirakan Handes*).

³⁷³ Babken Arakelyan, “Excavations at Garni, 1949-50”, s. 55.

olarak halkın sömürüldüğünü ve geniş toprak sahiplerinin gayrimenkuller satın alarak zenginleştiğini yazar.³⁷⁴

Metzatonlar, Ermeni sosyal ve siyasi hayatını derinden etkilemişlerdir. Özellikle Moğol idaresinde siyasi ve iktisadi güçlerini yitirmeye başlayan nahararlar, zamanla iflas ederek topraklarını kaybetmeye başlamışlardı. Metzatonlar, nahararların bu kaybettikleri toprakları alarak onlara geri bağışlamışlar ve nahararların ayakta durmasını sağlamaya çalışmışlardır.³⁷⁵ Boğos Levon Zekiyan, Ermeni tüccarların ve sermayedarlarının en baskın özelliğinin kültür konusundaki duyarlılık olduğunu söyler.³⁷⁶ Ermeni tüccarlar, kendi istek ve arzularıyla kiliseler, manastırlar, okullar inşa etmiş ve yaşadıkları yerleri imar etmişlerdir.³⁷⁷ Büyük toprak sahibi olan bu kişiler toprakları üzerindeki değirmen gibi sıradan halkın ihtiyaç duyduğu yapıları da halkla paylaşmaktan çekinmemişlerdir.³⁷⁸

Bu metzaton sınıfından en ünlü kişi, yaptırdığı eserler ve günümüze ulaşan kitabeler aracılığıyla ismine ve kendisine dair diğer bilgileri öğrendiğimiz Tigran Honents'tir. Tigran Honents, Ani şehrinde 1215 yılında kendi adıyla da bilinen Aziz Grigor Lusavoriç Kilisesi'ni inşa ettirmiştir. Bu kilisenin dış cephesine yazdırdığı yazıttan kendisiyle ilgili bilgilere ulaşmaktayız. Yazıttan babasının adının Sulema, dedesinin adının Smbat olduğu öğrenilmektedir.³⁷⁹ Yine yazıt, okuyuculara Tigran Honents'in zenginliği ile ilgili birtakım veriler sunmaktadır. Tigran Honents, kiliseye altın ve gümüşten imal edilmiş haç ve yine altın, gümüş değerli taşlar ve incilerle süslenmiş azizlerin ikonalarını hediye ettiğini yazdırmıştır.³⁸⁰ Yazıtta daha sonra kilisenin varlığını devam ettirebilmesi için ona

³⁷⁴ Բ.Ն. Առակելյան, “Հայաստանի Միջնադարյան Քաղաքների Բնակչության Սոցիալական Կազմը”, s. 64. (B.N. Arak'elyan, “Hayastani Mijnadaryan K'atak'neri Bnakč'ut'yan Soc'ialakan Kazmə).

³⁷⁵ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 294.

³⁷⁶ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, s. 56-59.

³⁷⁷ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 127.

³⁷⁸ Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, s. 160.

³⁷⁹ Ա. Յ. Բասմազեան, Հայերէն Արժանագրութիւնը, Փարիս, ԳՊ. Ֆիրմեն-Դիդոյ եի Ընկերութիւն, 1931, s. 56. (G.Y. Pasmachean, *Hayerēn Ardzanakrut'iwkn'*, TB. Firmen-Titoy ew Ėngerut'iwn, P'aris).

³⁸⁰ Ա. Յ. Բասմազեան, Հայերէն Արժանագրութիւնը, s. 57. (G.Y. Pasmachean, *Hayerēn Ardzanakrut'iwkn'*).

vakfedilen mülkler sıralanmaktadır ki bu liste Tigran Honents'in zenginliğini göstermesi açısından önemlidir. Tigran Honents'in vakfettiği mülkler şu şekildedir:

“Garohonets köyünün yarısı, köyün yanındaki taş ocağının altında beşi³⁸¹, Mşakunets köyünün yarısı, Kağğuts köyünün yarısı, Tsmakdzov köyünün tümü, Kars'ta bulunan Huzadz-Mahmund köyü, Tsınd köyünün altında ikisi, şehirde bulunan funduk, şehirde bulunan özel hamam ve meydandaki su kanalı, dükkânlarıyla bir han, kemerli şekilde inşa edilmiş bir funduk, samanlıklı bir hamam, Ter Sargis'in kendi gücümle satın aldığım ahır, samanlık ve harman yeri, iki tekerlekli zeytinyağı değirmeni, manastırın ahırları ve samanlıkları, manastır kapısının önündeki sebze bahçesi, nehrin kıyısındaki sebze bahçesi, Dvin Kapısı'nda inşa ettirdiğim su değirmeninin yarısı, diğer değirmenlerin haftada iki günlük öğütme işlemi, Beşkenakapen'de köprüye kadar satın aldığım nehrin yarısı, Papents Hanı'nın altında dördü ve dükkânların kapıları, Hatetsonts sokağında bulunan evlerin tümü, şehrin kapısında satın aldığım geniş topraklar, Erivan'da bir bahçe, Oşakan'da bir bahçe, Koş'ta bir bahçe, Aruc'da “Mazod” adıyla bilinen bir bahçe, Mren'de bir bahçe, Dzmak'da satın aldığım “katolikosun toprağı” olarak bilinen bir bahçe ve burada adını vermediğim pek çok yerler...”³⁸²

Tigran Honents'in yukarıda aktarıldığı gibi var olan zenginliği ve onun zenginliğini kilise yaparak ve manastırlara yardımlarda bulunarak paylaşması döneminde toplum nazarında saygın bir yere sahip olduğunu gösterir. Tigran Honents, yaşadığı zamanda Ani'de o kadar etkili olmuştur ki şehrin işlek yerlerinden olan Dvin Kapısı tarafındaki yer onun adıyla “Տիգրանաց” (Tigranants) olarak adlandırılmıştır.³⁸³

³⁸¹ Yazıtta 5 դանկ (dank) kelimesi geçmektedir. Dank ölçü birimi 1/6 olduğu için bu şekilde çevrildi. Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, s. 220.

³⁸² Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայերէն Արժանագրութիւնք, s. 57-58 (G.Y. Pasmachean, *Hayērēn Ardzanakrut'ivnk'*); Հ. Ա. Օրբելի, *Դիվան Հայ Վիճագրության 1 Անի Քաղաք, Հայկական ՄՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1965*, s. 63 (H.A. Orbeli, *Divan Hay Vimagrut'yan 1 Ani K'alak'*, Haykakan SSR GA Hratarakč'ut'yun, Erevan). ; . Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, s. 185-186.

³⁸³ Կարեն Մաթևոսյան, “Անի Քաղաքի Պողոցները”, s. 78 (Karen Mat'evosyan, “Ani K'alak'i Polots'nerə”); Կարեն Մաթևոսյան, *Անին և Անեցիները*, Մատենադարանի Հրատարակչություն, Երևան, 2021, s. 269. (Karen Mat'evosyan, *Anin ev Anec'ierə*, Matenadarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

Metzaton sınıfına ait bilinen bir başka önemli kişi tüccar Umek'tir. Umek'le ilgili bilgiyi Genceli Kirakos eserinde verir. Onun anlatısına göre Umek, Erzurum'da yaşamaktaydı ancak şehir Moğollar tarafından tahrip edilince Tiflis'e yerleşmiştir. Genceli Kirakos, Moğolların tüccarlardan çok fazla vergi alarak onları bezdirdiğini yazar. Umek ise var olan zenginliği sayesinde Argun Han'a (1284-1291) büyük hediyeler takdim etmiş, karşılığında yazılı bir şekilde Han'ın takdirini kazanmış ve vergiden muaf tutulmuştur.³⁸⁴ 1283 yılına tarihlenen Goşavank'taki bir yazıtta Umek ve oğlu Car'ın (ճար) zenginlikleriyle ilgili veriler bulunmaktadır. Bu yazıtta Car, babası Umek'in 40 bin altın dukaya Getik'i satın aldığı belirtilir. Kendisinin de 4 bin altın dukaya Hovk'u satın alıp kiliseye bağışladığını yazar.³⁸⁵

Bir başka kayıta 1261 yılında Sahmadin isimli metzatonun, Mren'de 40 bin altın dukaya bir kasaba satın aldığı ve orada bir saray inşa ettirdiği yazmaktadır. Ayrıca Mren'in çevresindeki bahçeleri de satın almıştır.³⁸⁶ Bu iki yazıtta satın alımların duka para cinsi ile yapıldığının yazılması Ermeni tüccarların İtalyanlarla geniş bir ticarete sahip olduklarını ve kendi iç alım satımlarında bu paranın da kullanıldığını göstermektedir.

Mihitar Goş, kanunnamesinde nehirler üzerine köprü kurmanın ve hanlar, kervansaraylar inşa etmenin kralın görevleri arasında olduğunu yazar.³⁸⁷ 12-14. yüzyıllarda Ermenilerin yönettikleri topraklarda han, karavan yapımı artmıştır. Bu kervansarayların yapımında Mihitar Goş'un eserinde belirttiği gibi devlet yöneticilerinin rolü bulunmakla beraber nahararların ve metzatonların da kervansaray yaptırdıkları bilinmektedir.³⁸⁸ Şehir dışında

³⁸⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, s. 363. (Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'yun Hayoc'*).

³⁸⁵ Hakob Manandian, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, s. 186; Բ.Ն. Առակելյան, “Հայաստանի Միջնադարյան Քաղաքների Բնակչության Սոցիալական Կազմը”, s. 47. (B.N. Ařak'elyan, “Hayastani Miřnadaryan K'ařak'neri Bnakč'ut'yan Soc'ialakan Kazmə).

³⁸⁶ Բ.Ն. Առակելյան, “Հայաստանի Միջնադարյան Քաղաքների Բնակչության Սոցիալական Կազմը”, s. 47. (B.N. Ařak'elyan, “Hayastani Miřnadaryan K'ařak'neri Bnakč'ut'yan Soc'ialakan Kazmə).

³⁸⁷ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 29 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 37 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*); Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, s. 114.

³⁸⁸ Վ. Մ. Հարությունյան, *Միջնադարյան Հայաստանի Քարավանատներն ու Կամուրջները*, Հայպետհրատ, Երևան, 1960, s. 12 (V.M. Harut'yunyan, *Mişnadaryan Hayastani K'aravanatnern u Kamurjnerə*, Haypethrat, Erevan.); Nicholas S. M. Matheou, “Merchant Capital, Taxation & Urbanisation. The City of Ani in the Global Long Thirteenth Century”, s. 96.

yol üzerinde kervansaraylar inşa edilirken şehir içinde konaklama ve depo görevi görmesi amacıyla funduklar inşa edilmiştir.³⁸⁹ Orta Çağ Ermeni epigrafik kayıtlarında zengin metzatonların kırsal bölgelerde “քարավանատուն” (karavanatun) kervan evi yani kervansaray, şehirlerde de “պանդոկ” (pandok) funduk ve “խանապարհ” (hanaparh) adıyla anılan gezgin ve tüccarların barınmasına yönelik yerler yaptırmış oldukları yazmaktadır.³⁹⁰ Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Orta Çağ kervansaraylarını ve köprülerini araştıran mimar Varazdat Harutyunyan, on iki tane kervansaray tespit etmiştir.³⁹¹ Bu kervansarayların yapım tarihleri 12-14. yüzyıllar arasındadır. Bu kervansarayların bânilerinin kim olduğuna bakıldığında birkaçının metzatonlar tarafından yaptırıldığı ortaya çıkar. Örnek olarak 1213 yılında metzaton Vaçe Vaçutyunyan tarafından inşa ettirilen Arayi Kervansarayı ve 1350 yılında Cesar Orbelyan’ın inşa ettirdiği Selim Kervansarayı gösterilebilir.³⁹²

Kervansaraylar ve onlara yakın yerleşimler arasında karşılıklı bir iletişim ve alışveriş bulunmaktaydı. Tüccarlar kervansaraylar sayesinde rahat ve güvenli bir şekilde seyahat ederlerken kervansaraylara yakın köylerde oturanlar hem tüccarlara yardımcı olarak para kazanabiliyorlar hem de karşılıklı alış-verişlerde bulunuyorlardı. Ambroyi’de yapılan kazılarda bu şekilde küçük bir köy yerleşiminde “lüks” sayılabilecek sırlı çömleklerin, seramiklerin bulunması, kervansaraylarda konaklayan tüccarlar ve köylüler arasındaki ticareti göstermektedir.³⁹³ Kervansarayları bu açıdan köyleri dünya ticaretine bağlayan yerler olarak görmek mümkündür.

2.3. TARIM VE HAYVANCILIK

³⁸⁹ Kathryn Jane Franklin, “*The World is an Inn: Cosmopolitanism and Caravan Trade in Late Medieval Armenia*,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago, 2014, s. 41.

³⁹⁰ Kathryn Jane Franklin, “*The World is an Inn: Cosmopolitanism and Caravan Trade in Late Medieval Armenia*,” s. 56.

³⁹¹ Վ. Մ. Հարությունյան, *Միջնադարյան Հայաստանի Քարավանատուններն ու Կամուրջները*, s. 15. (V.M. Harut’yunyan, *Mijnadaryan Hayastani K’aravanatnern u Kamurjnerə*).

³⁹² Վ. Մ. Հարությունյան, *Միջնադարյան Հայաստանի Քարավանատուններն ու Կամուրջները*, s. 15 (V.M. Harut’yunyan, *Mijnadaryan Hayastani K’aravanatnern u Kamurjnerə*).; Kathryn J. Franklin, “A House For Trade, A Space For Politics: Excavations at the Arai-Bazarjugh Late Medieval Caravanatun, Armenia”, *Anatolica*, Sayı: 40, 2014, s. 1-10.

³⁹³ Kathryn J. Franklin, Tasha Vorderstrasse ve Frina Babayan, “Examining the Late Medieval Village from the Case at Ambroyi, Armenia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı: 76, 2017, s. 137.

Siyaset bilimci James C. Scott, tarihte ilk devletlerin ancak iyi sulanan alüvyonlu topraklarda ortaya çıktığını belirtir. Bu topraklarda kolay bir şekilde tarım yapılabilirdi ve sahip olduğu su kanalları sayesinde devlet, ihtiyaç duyduğu ancak kendisinin üretemediği ürünleri de temin edebiliyordu.³⁹⁴ Scott, konuyu daha ileriye götürerek tahılın devletleri yarattığını öne sürer. Çünkü tahıllar vergilendirilmeye elverişli tek ürünlerdi. Tahılların yer üstünde yetişmeleri ve eşzamanlı olarak olgunlaşmaları, devletin vergi tahsildarı için görünür ve paha biçilebilir olmaları nedeniyle önemliydi. Bu niteliklere sahip olan buğday, arpa, pirinç, akdarı ve mısır Scott'ın deyimiyle başat politik ekinlerdir.³⁹⁵ Tarımın gücüyle devlet, bünyesindeki insanları kontrol edebiliyor, refahlarını sağlayabiliyor, en önemlisi de vergisini toplayabiliyordu. Bu sebeplerle devletler her daim tarım politikalarına önem vermişlerdir.

Eski Çağ'dan günümüze kadar tarımla uğraşanlar genelde toplumun alt sınıfı olarak kabul edilmiştir. Özellikle İlk ve Orta Çağ'da bu ayrım çok daha keskindi. İlk Çağ filozoflarından Aristoteles, yapılması gereken şeyleri zekâsıyla önceden görebilen kişilerin doğaca yönetici ve efendi olduklarını, beden gücüyle bu işi yerine getiren kişilerin ise köle ve yönetilenlerden olduğunu yazar.³⁹⁶ Aristoteles, yaşamın üretim değil, bir eylem olduğunu söyleyerek köleliği kendince meşrulaştırır.³⁹⁷ Çünkü köle, özgür bir kişiye yaraşmayan, kol gücü gerektiren işleri yapar. Bu anlayış Orta Çağ dünyasında da bir ölçüde geçerliliğini sürdürmekteydi. Orta Çağ Avrupası'nda feodal üretim biçimi olarak adlandırılan yapıda serf adı verilen köylüler, efendilerin topraklarını işlemekteydiler. Bu topraklarda kendi ihtiyaçları için çalıştıkları gibi angarya usulüne göre efendi hesabına da çalışmaktaydılar. Feodal toplumda serflik kalıtsaldı ve nesillerce aileler, aynı efendinin ailesinin üyelerine hizmet etmekteydiler. Özellikle Fransız serfi için “bedeniyle ait olan adam” tabirinin kullanılması, anlatmak istediğimiz durumu göstermektedir.³⁹⁸ Serflerin vermiş olduğu bu hizmetlerin karşılığında efendiler, savaş gibi olumsuz durumlara karşı onları koruyordu. Ünlü Orta Çağ tarihçisi Marc Bloch,

³⁹⁴ James S. Scott, *Tahıla Karşı İlk Devletlerin Derin Tarihi*, Çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 118.

³⁹⁵ James S. Scott, *Tahıla Karşı İlk Devletlerin Derin Tarihi*, s. 122.

³⁹⁶ Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 8.

³⁹⁷ Aristoteles, *Politika*, s. 12.

³⁹⁸ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev. Melek Fırat, İslık Yayınları, İstanbul, 2014, s. 410-412.

efendilerin bunu tamamen kendi çıkarları için yaptığını, çünkü serflerin emekleriyle geçimlerini sağladığını belirtir.³⁹⁹

Orta Çağ Ermeni toplumunda köylülerin durumuna ve nahararlarla olan ilişkisine bakıldığında bazı farklılıklarla beraber Avrupa feodalizmine oldukça benzediği görülür. Mihitar Goş'un kanunnamesinde köylülerle ilgili iki adet kanun maddesi bulunmaktadır. Bu maddeler Orta Çağ'da Ermeni köylülerinin durumunu göstermesi açısından önemlidir. Kanunnamede köylülerle alakalı ilk kanun maddesi 21. maddedir. Bu maddede Mihitar Goş, insanların yaratıcı tarafından özgür bir şekilde yaratıldığını, fakat aynı zamanda efendilere hizmet etmek için de yaratıldığını söyler.⁴⁰⁰ Bu maddede bir köylü, efendisinin toprağını terk etmek istediğinde, bu konuda özgür olduğunu dile getirir. Ancak efendisinin gitmesine izin vermemesi halinde toprağını terk edemeyeceğini belirtir. Bununla beraber köylü öldüğünde onun çocuklarının gitmekte özgür olduğunu da ekler.⁴⁰¹ Mihitar Goş'un bu maddede kendisiyle çeliştiği görülmektedir. Dini temel alarak her insanın özgür olduğunu dile getirse de döneminin var olan şartlarından ötürü köylülerin aslında tam manasıyla özgür olmadığını, efendilerine bağımlı olduğunu belirtmek durumunda kalır. Bu maddeden Orta Çağ Ermeni köylülerinin de Batı'daki köylüler gibi toprağa bağlı olduğu, efendileri olan nahararlar izin vermediği sürece topraklarını bırakıp gidemediği; ancak Batı'dan farklı olarak çocuklarının gitmekte özgür oldukları anlaşılmaktadır.

Kanunnamenin köylülerden bahseden diğer kanun maddesi otuz beşinci maddedir. Bu maddede efendileri tarafından olması gerekenden daha fazla çalıştırılıp bunun sonucunda yaralanan, ölüm tehlikesi yaşayan köylülerin durumunun ne olacağı anlatılır. Bu kanun maddesine göre, köylüyü öngörülenden daha çok çalıştırıp hayatını tehlikeye atan efendi,

³⁹⁹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 403-404.

⁴⁰⁰ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 44 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 55 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*); Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, s. 141.

⁴⁰¹ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 44 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 56 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*); Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, s. 141.

kan parasını ödemekle ve yaralıları tedavi ettirmekle cezalandırılmıştır.⁴⁰² Buradan da köylülerin nahararlar için belli bir süreliğine de olsa angarya esasına göre çalıştığı anlaşılır. Bu konuyla ilgili ilginç bir bilgiye Yavuz Sultan Selim döneminde hazırlanmış Arabgir⁴⁰³ Kanunnamesi'nde rastlanmaktadır. Bu kanunnamede şöyle bir madde geçmektedir: “*Ve Erâmine tâifesinden dahi her neferden üçer gün ırgatlık alınır imiş. İşledirler imiş. Bunun dâhi alınmasının mevsimi nısfı bahar ekin vaktinde ve nısfı dahi ortak vaktindedir.*”⁴⁰⁴ Osmanlı Devleti üzerine çalışmalar yapan Nicoara Beldiceanu, reyanın devlete ait bağlarda yılda üç gün angarya hizmeti sunmakla yükümlü olduğunu belirtir. Bu yükümlülüğün tımarlı bağlarında da yerine getirilebildiğini dile getiren Beldiceanu, tımarlara sahip olan kişilerin kendi topraklarını işlemelerinin küçük bir olasılık olduğunu ve reyanın tımar tasarruf edenlere karşı yükümlülüklerinin olduğunu söyler.⁴⁰⁵ Buna göre reyanın tımar topraklarında angarya usulüne göre çalıştığı görülür. Beldiceanu, bu üç günlük angarya günlerinin satın alınabileceğini ve bunun miktarının sancaktan sancağa değiştiğini aktarır.⁴⁰⁶ Arabgir Kanunnamesi'nde geçen maddeye bakıldığında burada bu angarya hizmetinin sadece Ermenilerden alındığı görülmektedir. Kanunun geçmişten beri böyle yapıldığını bildirmesi önemlidir. Nahararlar için angarya usulüne göre çalışan Ermeni köylülerin daha sonra Türk yönetimleri altında devlet hesabına çalışmaya devam ettikleri düşünülebilir.

Claude Cahen, Selçuklu dönemi Anadolu'sunda şehirlerde Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığını, ancak kırsalda nüfusun çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğunu dile getirir.⁴⁰⁷ Türkler Anadolu'ya girdikten ve burada siyasi teşekküller kurduktan sonra en azından belli bir süre tarımsal açıdan Hıristiyan köylülere bağımlı kaldıkları anlaşılır. Türk devletleri yeni fethettikleri topraklarda imar ve iskân siyasetini takip ederlerken yerleştirilen halka arazi, ziraat aletleri, hayvan ve tohumluk dağıtıyorlar ve bir süre bu halktan vergi almıyorlardı.⁴⁰⁸ Artuklu hükümdarı

⁴⁰² Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանահ*, s. 49 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 62 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*); Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, s. 148.

⁴⁰³ Günümüzde Malatya'nın bir ilçesi.

⁴⁰⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 237.

⁴⁰⁵ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara, 1985, s. 55.

⁴⁰⁶ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, s. 55.

⁴⁰⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yayınları, İstanbul, 1979, s. 153.

⁴⁰⁸ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 376.

Fahreddin Karaaslan (1144-1167) Gerger'e⁴⁰⁹ gelip buradaki halkın yaşanan çatışmalar nedeniyle manastıra sığınması üzerine: *"Elimize verilecek ahaliye gelince, onları köle olarak kullanacak değiliz. Onları köylerine yerleştireceğiz ve araziyi bizim için işlemlerini temin edeceğiz."*⁴¹⁰ diyerek ahalinin güvenliğini temin etmiş ve bu gayrimüslim halk üzerinden tarımsal faaliyetleri devam ettirmek istemiştir. Bir başka örnek Danişmend Emir Gazi'nin Malatya'yı fethetmesinden sonra dağılan halka aman verip çiftçilere tohumluk dağıtması ve koyun ve öküz sürüleri getirtmesidir.⁴¹¹

Tarımla uğraşan gayrimüslim köylü nüfus Anadolu'daki Türk devletleri için o kadar önemli olmuştur ki savaş zamanlarında düşmanın ekonomik gücünü kırmak için siyasi politikalara dâhil edilmişlerdir. Devletler rakiplerini zayıflatmak adına sınırları içerisinde yaşayan halkı çoğu zaman kendi topraklarına göç ettirirlerdi.⁴¹² Danişmendli Emiri Yağıbasan (1143-1164), Doğu Anadolu'da Artuklular üzerine yaptığı sefer sırasında Kızan, Karsen ve Tell-Patrik yerleşimlerini yağmalamış ve buralarda yaşayan 100 bin kişiyi Kemah'a yerleştirmiştir. Geçmiş olduğu köyleri ıssız ve harap bir halde bırakmıştır.⁴¹³ Yine Yağıbasan 1155-56 yıllarında Sultan II. Kılıç Arslan (1156-1192) ile giriştiği mücadelede Elbistan'a gelmiş ve buradaki 70 bin kişiyi alıp kendi ülkesindeki topraklara yerleştirmiştir.⁴¹⁴

Doğu Anadolu coğrafyası, dağlık bir yapıya sahip olduğu için her yerinde tarım yapılamamaktadır. Tarım daha çok Iğdır, Malatya, Elazığ ovaları gibi çukur yerlerde yapılır. İnsan hayatı ve ziraat için bu çukur bölgelerin daha müsait olması veya iklimin daha yumuşak olmasından ötürü, nüfus buralarda tarih boyunca, Doğu Anadolu'nun diğer

⁴⁰⁹ Günümüzde Adıyaman'ın bir ilçesi.

⁴¹⁰ Gregory Abû'l-Farac (Bar Habreus), *Abû'l-Farac Tarihi Cilt II*, s. 387; Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, s. 156.

⁴¹¹ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, s. 83; Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, s. 76.

⁴¹² M. Abduhaluk Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1984, s. 35.

⁴¹³ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, s. 194; Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri*, s. 124; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 176.

⁴¹⁴ Մատթէոս Ունհայեցի, *Ժամանակագրություն*, s. 278 (Matt'eos Urihayec'i, *Žamanakagrut'yun*); Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri*, s. 125.

dağlık yerlerine göre daha yoğun olmuştur.⁴¹⁵ Doğu Anadolu, çok yağış alan bir bölge olmadığı için ziraat sulama ile yapılır.⁴¹⁶ Ani ve Dvin’de yapılan kazılarda kilden imal edilmiş su taşıma sistemleri bulunmuştur.⁴¹⁷ Orta Çağ Ermeni toplumunda Doğu Anadolu’da özellikle bahçecilik yapmak için sulama kanalları oluşturuldu. Köyler sırayla su kaynaklarını kullanıyorlar ve bu durumu haçkarlar üzerine kazıdıkları yazılarla ilan ediyorlardı. Böyle bir durumu izah eden 1173 yılına tarihlenen bir haçkar günümüze kadar gelmiştir.⁴¹⁸

Doğu Anadolu’da tahıl en fazla ekilen üründür. Buğday başta olmak üzere arpa ve çavdar ekilmektedir.⁴¹⁹ Buğdayı kendi tüketimleri, arpayı da hayvanları için ekerlerdi.⁴²⁰ Hakkâri, Siirt ve Bitlis bölgelerinde darının üretimi daha fazlaydı.⁴²¹ Babken Arakelyan, 7. yüzyılda pamuğun sadece Paytakaran’da⁴²² yetiştiğini fakat 10.-13. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya’nın çoğu yerinde üretilmeye başladığını yazar.⁴²³ Erciş, Erzincan, Malatya ve Sivas’ta pamuk üretildiği bilinmektedir.⁴²⁴ Günümüzde de Doğu Anadolu’nun en çukur yeri olan Iğdır Ovası’nda pamuk yetiştirilmektedir.⁴²⁵ Keten ekimi kısıtlı bölgelerde yapılmakla birlikte, daha önce bahsedilen keten kumaşı üretiminin yapılabilmesi için bu bitki ticari bir önem arz etmekteydi.⁴²⁶ Bununla beraber yine Iğdır Ovası, Van Gölü çevresi, Erzincan Ovası, Kemaliye, Arapkir, Malatya ve Elazığ taraflarında üzüm yetiştirilebilmekteydi.⁴²⁷ Garni’de yapılan kazılarda 12.-13. yüzyıllardan kalma şarap yapmak amacıyla üzüm sıkma ve üzüm suyunu toplama yeri ortaya çıkarılmıştır.⁴²⁸ Kağızman, Kemaliye, Arapkir, Erzincan, Malatya, Elazığ,

⁴¹⁵ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953, s. 37.

⁴¹⁶ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 37-40.

⁴¹⁷ Բաբկէն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 198. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

⁴¹⁸ Հ. Վ. Բեգլարյան, “Այգեգործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտություններ*, Sayı: 11, 1989, s. 76. (H.V. Beglaryan, “Aygegorcut’yuni Miñnadaryan Hayastanum”, *Traber Hasarakakan Gitut’yunneri*).

⁴¹⁹ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 41; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Cilt 1*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s. 435.

⁴²⁰ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 65.

⁴²¹ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 41.

⁴²² Günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Beylegan ili ve çevresine denk gelen coğrafya.

⁴²³ Բաբկէն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 271. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

⁴²⁴ Carl Johan Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, s. 224-225.

⁴²⁵ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 41.

⁴²⁶ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, s. 66.

⁴²⁷ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Cilt 1*, s. 440.

⁴²⁸ Babken Arakelyan, “Excavations at Garni, 1949-50”, s. 51.

Darende ve Gürün’de dut tarımı yapılmaktaydı.⁴²⁹ Ermeni kültüründe önemli bir yer tutan kayısı Malatya merkezde olmak üzere çevre bölgelerde yetiştirilmekteydi.

Tarımla ilgili çizilmiş Ermeni minyatürlerde çift sürmek, hasat toplamak, ekin ekmek gibi faaliyetler resmedilmiştir. Bu minyatürlerden görüldüğü kadarıyla Ermenilerin tarım yaparken orak, kürek, tırpan, iki çatallı dirgen, balta, kazma gibi aletler kullandıkları anlaşılmaktadır. Öküz ve eşek gibi hayvanlardan yararlandıkları da görülmektedir.⁴³⁰

Bahçecilik, Doğu Anadolu’da yaygın bir şekilde uygulanmaktaydı. Coğrafyacı Sırrı Erinç, Van havzasında bahçeciliğin inkişaf ettiğini dile getirir.⁴³¹ Orta Çağ dönemine bakıldığında şehirlerin etrafının bahçelerle çevrili olduğu görülür. Bu bahçelerle çevrili alana yeşil kuşak adı verilmektedir.⁴³² Ermeni toplumunda şehirlerin yanı sıra köyler, manastırlar ve kalelerin etrafında da bahçecilik yapılmaktaydı.⁴³³ Orta Çağ’da bahçeler, bağlık, bostan ve çiçek bahçesi olarak çeşitlenmişti.⁴³⁴ Bu bahçelere genelde çiçekli meyve ağaçları ve kabuklu yemiş ağaçları dikilirdi. Badem, kayısı, armut, elma, kiraz gibi ağaçlar tercih edilmekteydi. Bu ağaçları rüzgârdan korumak amacıyla çevresine kavak, selvi ve buna benzer ağaçlar dikilirdi.⁴³⁵ Yukarıda daha önce bilgisi aktarıldığı gibi Tigran Honents’un yaptırmış olduğu Aziz Grigor Lusavoriç Kilisesi’ne vakfettiği mallar arasında bahçeler ve sebzelikler bulunmaktadır. Köylerde birbirlerine komşu olan evlerin bağları da genelde yan yana olurdu.⁴³⁶ 13. yüzyılda çizilen bir minyatürde iki bahçıvanın ağaçları budadığı, üçüncüsünün ise dalları düzelttiği görülür.⁴³⁷ Bu

⁴²⁹ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Cilt 1*, s. 441.

⁴³⁰ Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s. 31-33. (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc ‘alə Haykakan Manrankarnerum*).

⁴³¹ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 41.

⁴³² Scott Redford, “Just Landscape in Medieval Anatolia”, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, Sayı: 20, 2000, s. 317.

⁴³³ Հ. Վ. Բեգլարյան, “Այգեգործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, s. 77. (H.V. Beglaryan, “Aygegorcut’yuni Mijnadaryan Hayastanum”).

⁴³⁴ Հ. Վ. Բեգլարյան, “Այգեգործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, s. 72. (H.V. Beglaryan, “Aygegorcut’yuni Mijnadaryan Hayastanum”).

⁴³⁵ Scott Redford, “Just Landscape in Medieval Anatolia”, s. 317.

⁴³⁶ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, s. 66.

⁴³⁷ Հ. Վ. Բեգլարյան, “Այգեգործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, s. 76 (H.V. Beglaryan, “Aygegorcut’yuni Mijnadaryan Hayastanum”); Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը*

dönemlerde bahçeciliğin geliştiği ve bahçıvanlık mesleğinin önem kazandığı bu minyatürden anlaşılmaktadır.

Orta Çağ Ermeni toplumunda tarımın ne kadar gelişkin olduğunu anlayabilmek için elimizde bulunan en önemli kaynaklardan biri Mihitar Goş'un kanunnamesidir. Bu kanunnamede tarımı korumak amacıyla dört adet kanun bulunmaktadır. 76. madde tarlalarda hayvanların otlatılmasını engellemek için yazılmıştır. 85. maddede başkasına ait bitkileri ve ağaçları sırf zarar vermek için kesen kişilere verilecek cezalar anlatılır. 120. maddede başkasının hasadına giren kişinin, 121. maddede ise komşusunun bağına giren kişilerin durumlarının ne olacağı hakkında bilgi verilir.⁴³⁸

Doğu Anadolu coğrafyasında hayvancılık, tarih boyunca tarımdan daha fazla geçerliliği olan bir geçim şekli olarak karşımıza çıkar. Bölgenin geniş ve boş arazilere sahip olması, çayır ve meraların bolluğu, tarıma çok elverişli olmayan bir iklimin varlığı hayvan bakımını teşvik etmektedir.⁴³⁹ Doğu Anadolu'nun yüksek yerlerinde kar uzun süre yerde kaldığı ve toprağı suladığı için Erzurum, Kars, Ağrı, Van, Hakkâri ve Muş illerinde ot yoğun bir şekilde yetişir.⁴⁴⁰

Ermeni köylerinde hayvanların bakımı ve beslenmesi günlük hayatın önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Soğuk kış aylarında aileler evlerini hayvanlarıyla paylaşıyor, yazın ise hayvanlar taze ve bol ot bulunan yaylalara götürülüyorlardı.⁴⁴¹ Ermeni köylerinde hayvanların konulduğu ahırlar kışın evin diğer odalarına kıyasla daha sıcak oldukları için aile fertleri tarafından tuvalet ve banyo ihtiyacının karşılandığı yer olarak kullanılıyordu.

Հայկական Մանրանկարչություն, s. 35. (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc'alə Haykakan Manrankannerum*).

⁴³⁸ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 331, 335, 347-348 (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*) ; Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 78, 83, 98-99 (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*); Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, s. 167, 173, 197.

⁴³⁹ Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 42.

⁴⁴⁰ Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), *Doğu Anadolu Coğrafyası, Tabii, Ziraî, Beşerî, Baytarî Cilt 7*, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1938, s. 180; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Cilt 1*, s. 444.

⁴⁴¹ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, s. 68.

Ayrıca çamaşırlar da burada yıkanıyordu.⁴⁴² Köylüler bu hayvanların etinden ve sütünden faydalanıyorlardı. İhtiyaç duydukları protein, kalsiyum ve vitaminleri hayvanların sütünden ve ondan imal ettikleri tereyağı, peynir, yoğurt gibi süt ürünlerinden karşılıyorlardı.⁴⁴³

Doğu Anadolu’da Ermeniler, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığının yanında arıcılık ve ipekböcekçiliği de yapıyorlardı. 11. yüzyılda Bitlis’ten geçen ünlü seyyah Nâsır-ı Hüsrev, buradan bal satın aldığını söyler. Daha sonra bu şehirde bir adamın üç yüz, dört yüz tulum balının olduğundan bahseder.⁴⁴⁴ Mukaddesî, Doğu Anadolu dağlarının bal deposu olduğunu yazar.⁴⁴⁵ Bunun dışında tarihi kayıtlarda İspir, Van, Kars, Kağızman, Ardahan ve Oltu’da arıcılık yapıldığına dair veriler vardır.⁴⁴⁶ Yavuz Sultan Selim devrinde hazırlanan kanunnamelerden Arapgir, Çermik, Ergani ve Harput’ta arıcılık üzerinden vergi alındığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁷ Ayrıca Mihitar Goş’un yazdığı kanunnamede arı satışıyla ilgili bir maddenin bulunması Orta Çağ Ermeni toplumunda arıcılığın varlığına bir kanıttır.⁴⁴⁸

Daha önce Doğu Anadolu’da dut yetiştirilen yerlerin isimlerini sıralamıştık. Bu yerlerde eski zamanlardan beri ipekböcekçiliği de yapılıyordu.⁴⁴⁹ 10. yüzyılda Tabaristan, Cürcan ve Güney Kafkasya’da önemli ipekçilik merkezleri oluşmaya başlamıştır. Orta Çağ’da Dvin şehri önemli bir ipekçilik merkezi haline gelmişti.⁴⁵⁰

⁴⁴² Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, s. 83.

⁴⁴³ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, s. 68.

⁴⁴⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 19.

⁴⁴⁵ Muhammed B. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 380.

⁴⁴⁶ Արամայիս Գասպարյան, “Մեղվապահությունը Հայաստանում ըստ Օսար Արքյունիքի”, *Լրարէր Հասարակական Գիտություններ*, Sayı: 3, 1983, s. 81-82. (Aramayis Gasparyan., “Melvapahut’yunə Hayastanum əst Otar Ałbyurneri”, *Lraber Hasarakakan Gitut’yunneri*).

⁴⁴⁷ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, s. 233, 244, 248, 260.

⁴⁴⁸ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 339 (Mxit’ar Goš, *Girk’ Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 87 (Mxit’ar Goš, *Datastanagirk’*); Mxit’ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk’] of Mxit’ar Goš*, s. 178.

⁴⁴⁹ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Cilt I*, s. 441.

⁴⁵⁰ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 271. (Babken Aşak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

Orta Çağ Ermeni toplumunda hayvancılığın yerinin çok büyük olduğu Mihitar Goş'un kanunnamesinde hayvancılıkla ilgili on üç adet madde olmasından anlaşılmaktadır. Bu maddelerde boğa gibi güçlü bir hayvanın insanları yaralaması ya da öldürmesi, hayvanların birbirlerini yaralaması ve öldürmesi, sarnıç ve su kuyularına hayvanların düşüp ölmesi, yük hayvanlarının birbirlerine zarar vermesi ya da öldürmesi, yük hayvanlarının insanlara zarar vermesi ya da öldürmesi, öküz, koyun, eşek çalanlar, gereksiz yere hayvan öldürenler, hayvan satışı, öküz satışı, inek satışı, arı satışı gibi durumlar incelenmektedir.⁴⁵¹

Yukarıda aktarılan geçim yolları dışında Orta Çağ Ermeni toplumunda varlığını bulabildiğimiz bir diğer ekonomik faaliyet balıkçılıktır. Orta Çağ'da Doğu Anadolu ve yakın çevresinde yaşayan Ermeniler için önemli su kaynakları bulunmaktaydı. Fırat, Dicle, Aras ve Çoruh nehirleri ile Van, Sevan ve Urmiye Gölü gibi büyük göller bu önemli su kaynaklarının başlıcalarıdır.⁴⁵² Bunların dışında daha ufak çaplı çaylar, dereler, göller de vardır.

Göllerin çevresinde balıkçılık gelişkindir. Van Gölü çevresinde ve Sevan Gölü'nün güney ve güneybatısında balıkçılık yapılan yerler bulunmaktaydı.⁴⁵³ Günümüzde Sevan Gölü'nün kuzeybatında bulunan Lcaşen (Լճաշեն) adlı yerleşim yerinde yapılan

⁴⁵¹ Geniş bilgi için Mihitar Goş'un kanunnamesinin ilgili bölümlerine bakınız. Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, Աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի, Հայկական Սոց Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1975. (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*, Ašxatasirut'yamb Xosrov T'orosyani, Haykakan Ssč' Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).; Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, Աշխատասիրությամբ Մարտին Անդրանիկի Ոսկանյանի, Երևան, 2001. (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*, Ašxatasirut'yamb Mak'sim Andraniki Oskanyani, Erevan). ; Mxit'ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*, Çev. Robert W. Thomson, Rodopi, Amsterdam, 2000.

⁴⁵² Ա. Պետրոսյան, “Չկնորությունը Հայկական Լեռնաշխարհում Ըստ Պատմա-Հնագիտական Նյութերի”, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, Sayı: 60, 1986, s. 119. (A. Petrosyan, “Jknorsut'yuna Haykakan Lernaşarhum øst Patma-Hnagitakan Nyut'eri”, *Banber Erevani Hamalsarani*).

⁴⁵³ Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և Արևեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 206. (Babken Aşak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

incelemelerde 13. yüzyıldan kalma balıkçılık için kullanılan ahşaptan imal edilmiş salları, tekneler bulunmuştur.⁴⁵⁴

Dönemin Arap coğrafyacılarından İbn Havkal ve Ebü'l-Fidâ, Van Gölü'nde "tirrih" adı verilen bir balığın tutulduğunu ve bu balığın tuzlanarak Musul, el-Cezire, Irak ve Şam bölgelerine ihraç edildiğini yazarlar.⁴⁵⁵ "Tirrih" isimli balığın bu gölde bol bulunmasından ötürü 9. yüzyılda yaşamış olan el-Belâzurî, Van Gölü'nü "et-Tirrih" olarak adlandırmıştır. Doğu Anadolu'da Arap hâkimiyeti zamanında Muhammed b. Mervan b. el-Hakem adlı birinin bölgeye vali olarak atanmasından sonra göldeki balık avlanma hakkını tekeline aldığı ve bu hakkı para karşılığında satarak kazanç elde ettiğini belirtir.⁴⁵⁶ Arap kaynaklarında "tirrih" adıyla bilinen bu balık günümüz Türkçesinde Van balığı ya da inci kefali isimleriyle bilinir. Bu balık Van Gölü havzasına ait endemik bir balık türüdür.⁴⁵⁷

Sevan Gölü'nde Ermenicede Sevan'ın prensi, prens balığı⁴⁵⁸ olarak bilinen, Türkçede ise Sevan Gölü'nün Türkçe adlandırmasından gelen Gökçe alabalığı adıyla bilinen endemik bir balık türü de bulunmaktadır. Gökçe alabalığı, Sevan Gölü çevresinin geçim ihtiyacını karşılayan en önemli ürünlerden biriydi. Hem besin maddesi hem de ticari bir ürün olarak kullanılmaktaydı.

Göllerin dışında nehirler, çaylar ve dereler gibi su kaynaklarında da balıkçılık yapılmaktaydı. Adı verilen inci kefali ve gökçe alabalığı dışında sazan, sudak balığı,

⁴⁵⁴ Ա. Պետրոսյան, "Ձկնորսությանը Հայկական Լեռնաշխարհում Ըստ Պատմա-Հնագիտական Նյութերի", s. 121. (A. Petrosyan, "Jknorsut'yunə Haykakan Lernaşarhum əst Patma-Hnagitakan Nyut'eri").

⁴⁵⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 305; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 53.

⁴⁵⁶ El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 286.

⁴⁵⁷ Fazıl Şen, Ş. Şenol Paruğ ve Mahmut Elp, "İnci Kefali'nin (Alburnus Tarichi Guldenstädt, 1814) Dünü, Bugünü ve Geleceği Üzerine Projeksiyonlar," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, Sayı: 25, 2015, s.

⁴⁵⁸ Սևանի իշխան, իշխան ձուկ.

alabalık, yayın balığı gibi balıklar avlanmaktaydı.⁴⁵⁹ Horum höyüğünde⁴⁶⁰ yapılan kazılarda sazan ve tatlı su midyelerine, Gritille höyüğünde⁴⁶¹ ise tatlı su yengecine dair kalıntılar bulunmuştur.⁴⁶² Korucutepe höyüğünde⁴⁶³ yapılan incelemelerde tanımlanamayan balık ve midye türleri ele geçirilmiştir.⁴⁶⁴

Orta Çağ Ermeni toplumunda balıkçılığın nasıl yapıldığına dair o dönemden günümüze kalan minyatürlerden birtakım bilgiler elde edilebilmektedir. Balık avlayanları resmeden minyatürlerin hepsinin ortak özelliği bir kayık veya tekne ile suya açılmış olmalarıdır. Minyatürlerin biri haricinde hepsinin ağ kullanarak balık avladıkları görülür. Diğerinde ise balıkçı geniş bir tahta kürek yardımıyla deniz üzerindeki balıkları teknesine fırlatmaktadır.⁴⁶⁵

İçki yapımı ve satışı Orta Çağ Ermenilerinin bir başka gelir kapısıydı. Müslüman egemenliği altındaki şehirlerde içki ticareti ve meyhanelerin işletmesinin tekelleri gayrimüslimlerin elindeydi. Konya’da bulunan meyhane Ermeniler tarafından işletiliyordu.⁴⁶⁶ Selçuklu Anadolu’sunda içkiler gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerde bulunuyor ve satışı oralarda yapılıyordu.⁴⁶⁷ Osmanlı Devleti zamanında da bu durum geçerliliğini korumuştur.⁴⁶⁸ Bu durumun Türk hâkimiyeti sonrası Doğu Anadolu

⁴⁵⁹ Ա. Պետրոսյան, “Ջկնորսությունը Հայկական Լեռնաշխարհում Ըստ Պատմա-Հնագիտական Նյութերի”, s. 123. (A. Petrosyan, “Jknorsut’yunə Haykakan Lernaşarhum əst Patma-Hnagitakan Nyut’eri”)

⁴⁶⁰ Gaziantep’in Nizip ilçesinin 15 km. kuzeyinde Fırat’ın batı kıyısında yer alan bir höyük.

⁴⁶¹ Adıyaman’ın Samsat ilçesinin 7 km. kuzeydoğusunda bulunan bir höyük.

⁴⁶² İlkem Güngör ve İsmail Özer, “Balıkçılığın Eski Anadolu Toplumlarındaki Yeri”, *Antropoloji*, Sayı: 40, 2020, s. 64.

⁴⁶³ Elazığ İl merkezinin 30 km doğusunda yer alan bir höyüktür. Günümüzde Keban Baraj Gölü’nün altında kalmıştır.

⁴⁶⁴ İlkem Güngör ve İsmail Özer, “Balıkçılığın Eski Anadolu Toplumlarındaki Yeri”, s. 64; Joachim Boessneck ve Angela Von Den Driesch, “The Excavations at the Korucutepe, Turkey 1968-1970: Preliminary Report Part IX: The Animal Remains”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı: 33, 1974, s. 112.

⁴⁶⁵ Աստիկ Գևորգյան, *Արհեստների ու Կենցաղի Հայկական Մանրանկարներում*, s. 45. (Astik Gevorgyan, *Arhestern u Kenc’alə Haykakan Manrankarnerum*).

⁴⁶⁶ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkabeleri I*, s. 445; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 46.

⁴⁶⁷ Bertrandon De La Broquiere, *Bertrandon De La Broquiere’in Denizaşırı Seyahati*, s. 183; Mehmet Ersan, “Türkiye Selçuklularında Halkın Eğlence Hayatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 21, 2006, s. 84.

⁴⁶⁸ Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 29.

şehirlerinde de aynı olduğunu ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları şehirlerde meyhane işletmeciliği ve içki ticaretini ellerinde tuttuklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

3. BÖLÜM

ERMENİLER VE YENİ KOMŞULARI

Ermenilerin Türk hâkimiyeti altına girmeleri, Ermeni tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Her ne kadar Ermeniler daha önce başka devletlerin hâkimiyetlerine girmiş olsalar da ilk kez Türk hâkimiyetiyle beraber kendilerine yabancı bir halkla bir arada yaşamak durumunda kalmışlardır. Türk fetihleri beraberinde yoğun bir göç dalgasını da getirmiş, Doğu Anadolu şehirlerinin pek çoğunda Türk nüfus yoğunluğu artmıştı. İşte bu yeni durum bölgedeki Ermeni halk için de yeni bir tecrübeyi ifade ediyordu. Ermeniler bu sefer sadece yeni hâkim unsurla bir ilişkiyi değil, onun uzantısı olan ve artık komşuları haline gelen Türk/Müslüman halkla da bir ilişkiyi tecrübe ediyordu. Ermeniler bu yeni gelen halkı nasıl algılamışlar, onlarla nasıl bir ilişki içerisinde olmuşlardır? Bu ilişkinin zaman içerisinde nasıl sonuçları olmuştur? Aralarında bir etkileşimden bahsetmek mümkün müdür ya da nasıl bir etkileşim olmuştur? Aslında her iki toplum arasında ortak bir yaşama tecrübesinin geliştiği, Ermenilerin yeni yönetim ve yeni toplumsal yapı içerisinde aktif bir katılımcı unsur olarak yer aldıkları dikkat çekmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak da her iki toplumun kültürel etkileşimlerini hayatın hemen her alanında görmek sürpriz olmayacaktır.

3.1. İLİŞKİLER – ALGILAMALAR

Mithat Enç, hazırlamış olduğu sözlükte algıyı “*bir olay ya da bir nesnenin varlığı üzerinde duyular yoluyla edinilen yalın bilinç durumu*” olarak tasvir eder.⁴⁶⁹ Algı, insan psikolojisinde, iletişimde önemli bir yer tutar. Çünkü çok sınırlı bilgi ve ipucuna dayanarak başkaları üzerine izlenimler oluşturmak, insan doğasından gelen evrensel bir eğilimdir. İnsanlar çok kısa süre gördükleri, bir kişinin ya da bir nesnenin bulunan çok

⁴⁶⁹ Mithat Enç, “Algı”, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1980, s. 19.

sayıda özelliği hakkında yargılarda bulunmaya meyillidirler.⁴⁷⁰ Bu nedenlerle Doğu Anadolu’da Türklerin Ermenilerle kurdukları ilişkileri anlatmaya başlamadan önce Ermenilerin yeni komşuları olan Türkleri o dönemlerde nasıl algıladıklarını incelemek faydalı olacaktır.

Bu çalışmanın kapsadığı zaman olan 11.-15. yüzyıllar arasında Ermenilerin Türkleri nasıl algıladıklarına dair elimizde sözlü kültür ürünleri ile yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Sözlü kültür ürünleri halk hikâyeleri, şarkılar gibi örneklerken yazılı kaynaklar ise yoğunlukla el yazması kroniklerdir. Kronikler, genellikle yukarıdan aşağıya doğru bir bakış açısıyla yazılmış tanıklıklar oldukları için bu tip kaynaklarda sıradan halkın aksine devrin yöneticileriyle ilgili bilgiler daha çok bulunmaktadır. Ancak Doğu Anadolu’da birlikte yaşama tecrübesinin oluşumu sürecinde sultanların ve diğer yöneticilerin önemli rolleri bulunmaktadır. Bu sebeple kronikler Türk algısının incelenmesi için önemli kaynaklardandır.

Daha önce de bahsedildiği gibi Anadolu’da Türk varlığını ilk kez haber veren Ermeni kroniği, Aristakes Lastivertsi’nin kaleme aldığı *Tarih* adlı eserdir. Ermenilerin Türklerle toplu halde ilk karşılaşmaları olan, Çağrı Bey’in önderliğinde yapılan Türk akınına, Aristakes kaleme alırken Türkler yerine Persler (Պարսիկներ) kelimesini kullanmıştır.⁴⁷¹ Aristakes’in, Türkleri “Persler” diye adlandırmasının sebebi olarak Türklerle daha önce aşına olmaması ve onları geldiği coğrafyadan ötürü Persler adını uygun görmesi düşünülebilir. Ancak burada Bizans tarih yazımının Ermeni tarih yazımını etkilemiş olduğu üzerinde durmak daha doğru olacaktır. Bizans tarih yazıcıları, komşularını isimlendirirken onları, sahip oldukları hükümdarın veya hanedanın adı ile anmazlar, ulusal adlarına işaret ederlerdi.⁴⁷² Bizans tarih yazıcıları Türklerin etnik kimliklerini bilmelerine rağmen kayıtlarda Persler ifadesini kullanmışlardır. Bunun temelinde tarih yazıcılarının klasik tarih eserlerinde kullanılan kökleşmiş dil ve üslubu takip etmek

⁴⁷⁰ J.L. Freedman, D.O. Sears ve J.M. Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, Çev. Ali Dönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 96.

⁴⁷¹ Արիստակես Լաստիվերցի, *Պատմություն*, s. 12. (Aristakes Lastivertsi, *Patmut’yun*)

⁴⁷² Aleksandar Jovanovic, “Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks”, *Byzantina Symmeikta*, Sayı: 28, 2018, s. 241.

istemeleri yatmaktadır.⁴⁷³ Bunun yanı sıra Bizans tarih yazıcıları, imparatorları övmek amacıyla onların Türklerle yaptıkları mücadelenin anlatımını yüceltmek için yeni bir unsur olan Türkler yerine daha fazla etki verecek kadim düşmanları olan Persler ifadesini kullanmayı tercih etmişlerdir.⁴⁷⁴ Aristakes Lastivertsi'nin Yunanca bildiği ve Bizans tarih eserlerine aşina olduğu bilinmektedir.⁴⁷⁵ Bu bilgiler üzerinden onun Bizans tarih yazımından etkilenecek Türkler yerine Persler ifadesini kullandığı düşünülebilir.

Kroniğin 15. bölümünde Aristakes, Kars şehrine düşmanların saldırısını anlatır. Bu kısımda “düşman” olarak tabir edilen topluluğun kimler olduğu ile alakalı bir bilgi vermez.⁴⁷⁶ Burada düşmanların kimliğinin açıklanmaması yazarın kendi tercihidir. Ancak bu kroniğin sonra yapılan çevirilerinde bu düşmana bir ad verilerek “Selçuklu” ibaresi eklenmiştir. Böylece çevirmenler tarafından okuru yönlendirmek amacıyla müdahale edilmiştir.⁴⁷⁷

Aristakes Lastivertsi'nin kroniği savaş döneminde kaleme alındığı için olumlu bir imgeye rastlanmaz. Kroniğin 11. bölümünde Basen⁴⁷⁸ bölgesinde yaşanan çatışmalar anlatılmıştır. Aristakes Lastivertsi, bu olayı şu sözlerle aktarır:

“Bu yıllarda cennetin hiddet kapısı topraklarımızın üzerine açıldı. Türkistan'dan sayısız askeri birlik geldi. Onların safkan atları kartallar gibi süratliydi, atlarının tırnakları taş gibi sağlamdı. Onların yayları gergin, okları keskindi. Onlar fevkalade hazırlanmışlardı. Ayakkabılarının bağlarını asla çözmek istemezlerdi.

⁴⁷³ Aleksandar Jovanovic, “Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks”, s. 248.

⁴⁷⁴ Aleksandar Jovanovic, “Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks”, s. 247.

⁴⁷⁵ Գորգին Մանուկյան, “Առաջարկ”, *Արիստակես Լաստիվերցի Պատմություն*, Թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1971, s. viii. (Gurgen Manukyan, “Araġaban”, *Aristakes Lastiverc'i Patmut'yun*, T'argmanut'yanə V.A. Gevorgyani, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

⁴⁷⁶ Արիստակես Լաստիվերցի, *Պատմություն*, s. 55 (Aristakes Lastiverc'i, *Patmut'yun*) ; Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2019, s. 38.

⁴⁷⁷ Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, s. 38.

⁴⁷⁸ Günümüzde Erzurum'un Pasinler ilçesi ve çevresini kapsamaktadır.

Vasporakan'a gelerek aç kurtlar gibi Hristiyanların üzerlerine saldırdılar ve Basen bölgesine gelene kadar Vağarşavan isimli büyük toprakta yirmi dört bölgeye kılıçlarla saldırıp yakıp halkını esir ederek harabe haline getirdiler. Anlatılan bu olaylar daha fazla ağıtları ve gözyaşlarını hak eder. Onlar aslanlar ve aslan yavruları gibi geldiler ve çoğu cesetleri acımasızca canavarlara ve kuşlara, onları beslemek için attılar ve aynı işleri görmek için Karin şehrine gelmek istediler.”⁴⁷⁹

Bu anlatıya bakıldığında Aristakes'in Türkistan coğrafyasından haberdar olduğu görülür. Anlatıda savaş ortamından bahsedildiği için olumsuz bir algı mevcuttur. Fakat savaş sırasında Türk atlılarının fiziksel yapısını aktarması açısından iyi bir örnektir.

Aristakes Lastiverts'i, "Sultan'ın Gelişi" olarak adlandırdığı 16. bölümde sadece "sultan" kelimesini kullanmış, sultanın ismini zikretmemiştir. Aristakes'in eserini çeviren kişiler bu sultanın "Tuğrul Bey" olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. 16. bölümde Aristakes, Sultan'ı "ölüm getiren, kan içen, insanları katleden, canavar" gibi olumsuz sıfatlarla anmıştır.⁴⁸⁰

Aristakes'in kroniğinden sonra 12. yüzyılda Urfalı Matteos'un kaleme aldığı eserinde Türk imgesi ile ilgili hem olumlu hem de olumsuz örnekler bulmak mümkündür. Urfalı Matteos'un eserinde Türk imgesini gösteren örnekleri incelemeye başlamadan önce, Matteos'un Türkleri tanımlamak için kullandığı sıfatlardan biri olan "Tacik" kelimesini açıklamakta fayda vardır. Ermeniler "Tacik" kelimesini olumsuz bir manada kullanarak Türkleri ötekileştirirler. Bu kelime Ermeni tarihinde çok eski zamanlardan beri kullanılmaktadır. Eski Ermenice metinlerde "Tacik" kelimesi bütün göçebe kabileleri, Arap fetihlerinden sonra Arapları tanımlamak için kullanılmıştır. Türklerin Doğu

⁴⁷⁹ Արիստակէս Լաստիվերցի, Հայոց Պատմությունը, Թարգմանեց Մինաս Քահանայ Տէր-Պետրոսեանց, Տպարան Արրահամ Մ. Մալխասեանցի, Աղէքսանդրապոլ, 1893, s. 64. (Aristakes Lasdiverts'i, *Hayots' Badmut' iwnē*, T'arkmanets' Minas K'ahanats' Der-Bedroseants', Dbaran Apraham M. Malkhaseants'i, Aghēk'santrabol).

⁴⁸⁰ Արիստակէս Լաստիվերցի, Հայոց Պատմությունը, s. 93 (Aristakes Lastiverc'i, *Hayoc' Patmut' iwnə*); Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, s. 39.

Anadolu'ya girmesiyle beraber Türkleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁸¹ Acaryan, bu kelimenin Selçukluların Anadolu'ya gelmesinden sonra konar-göçer Türkmenlerin yaptıkları yağmalar nedeniyle “*sorun getiren, ıstırap çektiren*” anlamlarına da gelmeye başladığını belirtir.⁴⁸²

Urfalı Matteos, Tacik kelimesiyle beraber Türk kelimesini de kullanmıştır. Türk kelimesinin ilk geçtiği yer 1018-1019 yılları olaylarının anlatıldığı, Çağrı Bey'in Vaspurakan'a yaptığı akının aktarıldığı kısımdır. Urfalı Matteos şu cümleleri kurar: “*O günlerde Türk olarak adlandırılan barbar, kâfir halk, toplanıp Ermenilerin dünyası Vaspurakan bölgesine girerek acımasızca Hristiyanları kılıçtan geçirdiler.*”⁴⁸³ Savaş dönemlerinde ortaya çıkan olumsuz algı bu örnekte de karşımıza çıkmaktadır.

Urfalı Matteos'un kroniğinde Türklerle ilgili olumlu algılamalar genelde Türklerin başka milletlerle yaptığı savaşlarda ortaya çıkmaktadır.⁴⁸⁴ Urfalı Matteos, Büyük Selçuklu Devleti adına Suriye ve Filistin'i fetheden ve Mısır'a sefer yapan Emir Atsız (ö. 1078)⁴⁸⁵ ile ilgili şu sözleri söylemektedir: “*Ahsis (Atsız) Türktü. Cesur ve savaşçıydı. O Mısır'ı yendi ve oranın kralı Aziz'e şiddetli bir darbe vurarak onu bu ülkeden çıkardı.*”⁴⁸⁶ Bu anlatıda Emir Atsız tarif edilirken cesur ve savaşçı gibi olumlu sıfatlar kullanılmıştır.

Urfalı Matteos ve ondan sonra gelen Ermeni kronik yazarları incelendiğinde Türk yöneticilerle ilgili olumlu ve olumsuz görüşlerin o dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Bu siyasi ortam değişimlerinde görülen yöneticilere karşı olumlu

⁴⁸¹ Հրաչյա Աճառյան, “Տաճիկ”, Հայկերեն Արևատական Բարբարան Գ Հատոր, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1977, s. 365. (Hraç'ya Açaryan, “Tačik”, *Hayeren Armatakan Bařaran G Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).; Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, s. 40.

⁴⁸² Հրաչյա Աճառյան, “Տաճիկ”, s. 366. (Hraç'ya Açaryan, “Tačik”).

⁴⁸³ Մատթեոս Ուռհայեցի, *Մատանակագրություն*, s. 31. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

⁴⁸⁴ Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, s. 41.

⁴⁸⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 34-42.

⁴⁸⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, *Մատանակագրություն*, s. 152. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

ve olumsuz algılamının ilginç bir örneği Urfalı Matteos'un kroniğinde Sultan Alp Arslan ve onun oğlu Sultan Melikşah'ın tasvirlerinde ortaya çıkmaktadır. Urfalı Matteos, Alp Arslan'ın Urfa şehrine yaptığı saldırıyı anlatırken Alp Arslan'ı ve emrindeki ordusunu şu şekilde anlatır: “*Şehir o kötü ejderha, o vahşi canavar tarafından sarsıldı ve o (Sultan) kan dökücü bir insandı.*”⁴⁸⁷ Sultan Melikşah vefat ettikten sonra Urfalı Matteos şu sözlerle onu anar: “*Bu yılda büyük ve kâinatın sultanı Melikşah öldü, o dünyadaki herkesin babasıydı ve herkese karşı iyilikle doluydu. İnançlı ve mütevazı bir insandı. ... Onun ölümü bütün dünyayı büyük bir mateme içine sokmuştur.*”⁴⁸⁸

Bir başka 12. yüzyıl kroniği olan Anili Samuel'in eserinde Urfalı Matteos'un kroniğinde olduğu gibi Sultan Melikşah ile ilgili olumlu ifadeler yer almaktadır. Anili Samuel, Sultan Melikşah'ın Ermenilerle kurduğu ilişkileri anlatırken “*milletimizi o kadar seviyordu ki dualarımızı ve takdislerimizi rica ediyordu*”⁴⁸⁹ cümlesini kurmuştur.

Benzer yaklaşımı 13. yüzyıl kronikçisi Genceli Kirakos'da da görürüz. Genceli Kirakos, Sultan Melikşah hakkında “*Ve ondan sonra (Alp Arslan) Melikşah olarak adlandırılan onun bahtiyar oğlu yönetti. O (Melikşah) babasının kötülüklerine uymadı, aksine iyi şeyler düşündü, o kendisine itaat eden herkese ve özellikle Ermeni milletine karşı iyilikler yaptı.*”⁴⁹⁰ sözlerini sarfetmektedir. Bir diğer 13. yüzyıl kronikçisi Tarihçi Vardan'ın eserinde ise “*Barışçı ve Hristiyanları seven bir karaktere sahip olan Sultan Melikşah, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar 12 krallığa hükmediyordu.*”⁴⁹¹ sözleri yer alır. Bütün bunlar Alp Arslan dönemindeki fetih savaşlarından sonra Sultan Melikşah döneminde yaşanan istikrarın Ermenilerin zihnindeki Türk yönetici algısının nasıl değiştirdiğine örneklik teşkil etmektedir.

⁴⁸⁷ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Ժամանակագրություն*, s. 129. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

⁴⁸⁸ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Ժամանակագրություն*, s. 159. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

⁴⁸⁹ Սամուէլ Անեցի և Շարունակողներ, *Ժամանակագրություն*, Աշխատասիրությունը Կարեն Սաթևոսյանի, «ՆԱԻՐԻ», Երևան, 2014, s. 199 (Samuel Anec'i ev Şarunakolner, *Žamanakagrut'wn*, Aşxatasirut'yamb Karen Mat'evosyani, “NAİRİ”, Erevan.); Mehmet Ersan, “Orta Çağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 1, 2010, s. 152.

⁴⁹⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, s. 105 (Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'yun Hayoc'*); Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, s. 41-42.

⁴⁹¹ Վարդան Արևելցի, *Դիվերբալսն Պատմություն*, s. 150. (Vardan Arevelc'i, *Diezerakan Patmut'yun*).

14. yüzyıl ile beraber Doğu Anadolu’da Moğol istilası ve hâkimiyeti süreci başlamıştır. Bu sebeplerle bu dönemde kaleme alınan kroniklerde Türk yöneticilerinin nasıl algılandığını izleyebileceğimiz bir kronik bulunmamaktadır.⁴⁹²

15. yüzyıla gelindiğinde Tovma Metzobetsi’nin Timur dönemini anlattığı kroniğinde Türk yönetici algısına dair bilgiler bulunmaktadır. Tovma Metzobetsi, Timur’un yaptığı yıkıcı seferleri gördüğü için Timur’un hayli olumsuz bir şekilde bahseder. Tovma Metzobetsi, Timur’un ortaya çıkışını şu şekilde kayda almıştır: “*Doğuda, Semerkant şehrinde, İsa’ya karşı gelen hatalı bir dinin önderi olan Mahmet’in (Muhammed’in) dinine inanan, düzenbaz şeytanın bütün kötülük ve pisliğini özünde toplamış, gaddar, acımasız ve zalim Tamur-Lank adında biri ortaya çıktı.*”⁴⁹³ Timur Doğu Anadolu seferi sırasında Sivas’ta 4 bin Ermeni’yi canlı canlı toprağa gömdürmüş olması,⁴⁹⁴ şehirleri fethederken geçtiği çoğu yeri harabe haline getirmesi gibi nedenlerden ötürü bu şekilde diğer Türk yöneticilerinden daha olumsuz bir şekilde kaynaklarda anılmıştır.

Timur’un Anadolu coğrafyasındaki bu korkutucu ilerleyişi Ermeni kültüründe derin izler bırakmıştır. Timur’la ilgili Ermeni sözlü kültüründe bir halk hikâyesi ortaya çıkmıştır. Bu halk hikâyesi, Tovma Metzobetsi’nin kroniğinde olduğu gibi Timur’a olumsuz bir gözle bakmakta ve onu kötülemektedir. Bahsi geçen Ermeni halk hikâyesi şu şekildedir:

“Timurlenk birçok ülkeyi fethettikten sonra Avrupa’ya gitmiş. Avrupa’da hayatında ilk kez ayna ile karşılaşmış. Aynada kendi çirkin yüzünün yansımını gördüğünde gözyaşlarına boğulmuş. Bütün gün boyunca ağlamış. Ertesi sabah vezirinin de ağladığını fark etmiş. Timur vezirine kendisinin neden ağladığını sormuş. Vezir hiçbir cevap vermemiş ve bütün hafta boyunca ağlamaya devam etmiş. Timur tekrar vezirine sormuş “Beni dinle! Neden bu kadar uzun zamandır ağlıyorsun? Ne oldu?””

⁴⁹² Ercan Cihan Ulupınar, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, s. 43-44.

⁴⁹³ Թովմա Վարդապետի Մեծնբեցիոյ, *Լսնկ-Թսնկոյս և Յաջողոյս Իրոց*, s. 9. (T’ovma Vartabedi Medzobets’ioy, *Lang-T’amuray ew Hajordats’ Khrots’*).

⁴⁹⁴ Jean-Paul Roux, *Aksak Timur İslam’ın Kutsal Savaşçısı*, Çev. Ali Rıza Yalt, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s. 135.

“Ben neden ağlamayayım?” demiş vezir, “Sen aynada yüzünü sadece bir kez gördün ve gözyaşlarına boğuldun. Ama ben o yüzü her gün görüyorum.” demiş.⁴⁹⁵

Tovma Metzobetsi, kroniğinde Erzincan’ın hâkimi Emir Taharten’den de kısa bir şekilde bahseder. Metzobetsi, Timur, Erzincan’a geldiğinde Taharten’in kendisine vermiş olduğu iftira niteliğinde bilgilerden ötürü Aziz Sargis Katedrali ve diğer kiliselerin yıkıma uğradığını yazar.⁴⁹⁶

3.1.1. Birlikte Var Olma Anlayışının İnşa Süreci

Patricia Blessing, Anadolu’yu doldurulmayı bekleyen boş bir alan değil, fetih yapmak ve sığınmak için gelenlerle yerli ahalinin siyaset, din ve kültür bağlamında birbirleriyle müzakere halinde ikamet ettiği bir coğrafya olarak betimler.⁴⁹⁷ Bu ortamın sağlanmasında, ya da Türklerle Ermeniler arasında birlikte var olma anlayışının geliştirilmesinde ve Ermenilerin yeni yöneticilere ısındırılmasında sultanların tutumlarının ve izledikleri siyasetin büyük rolü olduğu görülür. Sultanlar, topraklarında asayiş sağlamaya, düzenli vergi toplayabilmek ve üretimi arttırabilmek için iki taraf arasında dengeyi sağlamaya çalışmışlar ve bir tarafın diğerine baskın gelmesine engel olmaya çalışmışlardır. Doğu Anadolu coğrafyası özelinde bakıldığında Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan zamanlarında bu bölgenin bir savaş alanı olduğu görülür. Sultan Melikşah döneminde ise yeni alınan yerlerde yavaş yavaş Selçuklu nizamı kurulmaya başlanmıştır. 1090-91 yılında Doğu Anadolu’daki Ermeni toplumu temsilen Katolikos Barseğ, kendi geleneklerine aykırı olarak Türklerin din adamları ve dini kurumlardan vergi istemeleri üzerine bu durumu şikâyet etmek için Sultan Melikşah’ın yanına gitmiştir. Sultan Melikşah, Katolikos’un bu şikâyetine karşılık bütün kilise, manastır ve

⁴⁹⁵ *The Flower of Paradise and Other Armenian Tales*, İngilizceye Çev. Bonnie C. Marshall, Libraries Unlimited, Westport, 2007, s. 43.

⁴⁹⁶ Թովմա Վարդապետի Մեծորդիոյ, *Lulül-İstıfınıruş u Zıvırdıruş İvıruş*, s. 45. (T’ovma Vartabedi Metzobets’ioy, *Lang-T’amuray ew Hajordats’ Khrots’*).

⁴⁹⁷ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, Çev. Merve Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 24.

din adamlarının vergiden muaf tutulmasını buyurmuştur. Urfalı Matteos, Sultan'ın bu kararının Ermeniler arasında sevinç yarattığını belirtir.⁴⁹⁸

Doğu Anadolu'ya göç eden Türkler arasında yerleşik olanlar olsa da büyük bir kısmı konargöçerdi.⁴⁹⁹ Konargöçerler geçimlerini hayvancılıktan sağlıyorlardı. Az da olsa tarım ürünleri de sofralarında bulunuyordu. Konargöçerler benimsemiş oldukları hareketli yaşam tarzından ötürü tarımla yeterince uğraşamıyorlardı. Bu yüzden kendi üretmedikleri ürünleri şehir ve köylerden temin etmeyi tercih ediyorlardı. Ürünleri ya yağma ya da ticaret yoluyla sağlıyorlardı.⁵⁰⁰ Merkezi otoritenin tesirinden uzak yerlerde yağmayı tercih ettikleri söylenebilir. Konargöçerlerin hareketlilikleri onları kontrol edilmesi zor bir topluluk haline getiriyordu. Ayrıca konargöçerler sultanların yönetimi altındaki yerlere yağma akınları yaptıklarında, yerleşik halktan sultana pek çok şikâyet gidiyor ve yönetim şehirliler üzerindeki siyasi nüfuzunu kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabiliyordu. Bu sebeple sultanlar yerleşik ahaliyi korumaya çalışmışlardır. Mesela, Melikşah'ın halefi Sultan Berkyaruk'un (1081-1104) Doğu Anadolu'da Ermenilerin de yaşadıkları yerlerin idaresine atadığı Kutbeddin İsmail adlı emirin, Ermenileri konargöçer Türklerin tacizlerine karşı korumak için sarfettiği çaba oldukça dikkat çekicidir. Kaynağın ifadesiyle, adı geçen emir toprakları imar etmiş, rahipleri himayesine almış, onun yönetimi altında Ermeniler mesut bir şekilde yaşamıştır.⁵⁰¹

Bu tarz örnekleri çoğaltmak mümkündür. 1128 yılında konargöçer Türkler Malatya'yı yağmalayıp gayrimüslim halkı esir aldığıında, Artuklu Emiri Davud (1109-1144) onların imdadına yetişir ve esirleri serbest bırakır.⁵⁰² Mardin Artuklu Emiri Timurtaş (1122-

⁴⁹⁸ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Տաճարաբանականություն*, s. 157. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

⁴⁹⁹ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, Cilt: XXIV, Sayı: 96, Ekim 1960, s. 574-575.

⁵⁰⁰ Anatoly M. Khazanov, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, Edt. Anatoly M. Khazanov ve Andre Wink, Curzon Press, Richmond, 2001, s. 1; Wolfram Eberhard, "Nomads and Farmers in Southern Turkey Problem of Settlement", *Oriens*, Sayı: 6, 1953, s. 33; Keith Hopwood, "Nomads or Bandits? The Pastoralist/Sedentary Interface in Anatolia", *Manzikert to Lepanto The Byzantine World and the Turks 1071-1571*, Edt. Anthony Bryer ve Michael Ursinus, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1991., s. 187-188.

⁵⁰¹ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Տաճարաբանականություն*, s. 162. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*).

⁵⁰² Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, s. 89.

1154) ve halefi Necmeddin Alpi (1154-1176) zamanlarında topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin refah içinde buldukları kaynaklarda belirtilir.⁵⁰³ Ayrıca konargöçer Türkler, Artuklu Emiri Fahreddin Karaaslan'ın yönetiminde bulunan Gerger'de yağma faaliyetinde bulunup büyük ganimetler kazanmışlardır, bunun üzerine rahipler Harput Kalesi'ne giderek hükümdardan ricacı olmuşlardır. Fahreddin Karaaslan, konargöçer Türklerin yağmada ele geçirdikleri ganimeti kurtararak sahiplerine iade ettirmiştir.⁵⁰⁴ Vardan Areveltsi, eserinde Şahiermen, İzzeddin Saltuk ve İldeniz Atabeyi'nin Ermenilere çok iyi davrandıklarını ve onların zamanında Ermenilerin refaha kavuştuğunu yazarak bu üç hükümdarı över.⁵⁰⁵

Anadolu'da yerli gayrimüslim halkların Bizans yönetimine kıyasla Türk yönetimi altında daha özgür olduklarına dair hem dönemin kaynaklarında hem de literatürde yaygın bir kanaat vardır. Bizans İmparatorluğu, kendi topraklarında Ortodoks inancından başka bir inanın barınmasına izin vermek istememiş ve Süryani, Ermeni gibi Ortodoks inanişından farklı bir Hristiyanlığı benimseyen halkları dini açıdan baskılamıştır. Bu durum baskıya uğrayan halkların nezdinde Bizans yönetimine karşı ciddi tepkilere de sebep olmuştur. Kendilerinden tamamen farklı bir dine mensup olan Türkler Anadolu'ya gelip yönetimlerini tesis ettiklerinde Hristiyanların mezhepsel çatışmalarını bilmedikleri ve ilgilenmedikleri için İslâmî şartlara uygun olarak onların kendi dinlerini yaşamalarına engel olmamışlardır. Dönemin kaynağı Süryani Mihail bu durumu eserinde şu sözlerle açıklar:

⁵⁰³ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, s. 245; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habreus), *Abûl-Farac Tarihi Cilt II*, s. 422; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 362.

⁵⁰⁴ Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği, İstanbul, 1964, s. 44.

⁵⁰⁵ Վարդան Արևելցի, *Գիւղեպատմական Պատմություն*, s. 169-170 (Vardan Areveltsi, *Diezerakan Patmut'yun*); Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara, 2015, s. 44.

“Türkler Hıristiyanlığı bir hata saydıkları için dini akideler hakkında bilgi edinmek lüzumunu duymuyor; şerir ve Rafizi Rumların yaptığığının aksine kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; hiçbir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı.”⁵⁰⁶

Türk yönetimlerinin genelde, ahaliyi isyana teşvik etmemek, onlar arasında huzursuzluk çıkarmamak koşuluyla, idareleri altındaki gayrimüslimlerin dini inanışlarını yaşamalarına izin verdikleri ve onlara karşı yapılan muhtelif aşağılayıcı hareketleri de cezalandırdıkları dönemin eserlerinde kendine yer bulmuştur.

Malatya’da bir Türk’ün bir Hıristiyan’ın elindeki haçı alarak onu aşağılamak amacıyla karnının altına bağlaması büyük bir infialin yaşanmasına neden olmuştur. Şehrin gayrimüslim ahali hemen valiye giderek durumu şikâyet etmiştir. Vali bu hakareti yapan kişiyi istedikleri gibi cezalandırmaları için Hıristiyanlara teslim etmiştir. Bu olay şehrin hâkimi Emir Gazi’nin (ö. 1134) kulağına geldiğinde ise suçu işleyen kişiye dayak attırıp kendi sınırlarının dışına sürmüştür.⁵⁰⁷

Doğu Anadolu coğrafyasında gerçekleştirilen Türk fetihleri ve sonrasında meydana gelen Türk göçleri ile beraber Ermeniler, Türklerle iletişim kurmak durumunda kalmışlardır. Bu Türk göçleri esnasında çoğunlukla konar-göçer Türklerin geldiği bilinmekle birlikte özellikle 13. yüzyıl başlarından itibaren Moğol tehlikesinden kaçıp gelen yerleşik halk da vardı. Onları şehirlere yerleşmişler veya köyler kurmuşlardı. Türklerle aynı şehirlerde ve birbirlerine yakın köylerde yaşamaya başlayan Ermeniler, bu yeni gelen halkla yaşamlarını devam ettirebilmek ve ihtiyaçlarını giderebilmek için ilişkiler kurmuşlardı. Kurulan bu ilişkiler tek taraflı değildi. Türkler de yeni geldikleri ve yerleştikleri bu coğrafyada tutunabilmek için bölgenin yerli ahali ile iletişime geçmek zorundaydılar.

⁵⁰⁶ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail’in Vakainamesi Birinci Kısım 632-1042*, Çev. Hrant Andreasyan, TTK Kütüphanesinde basılmamış tercüme eser, s. 38.

⁵⁰⁷ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail’in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, s. 100; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Valiliği Yayınları, Malatya, 2013. s. 118.

Türkler ve Ermeniler arasında Doğu Anadolu’da birlikte var olma sürecinin daha derinine inmeden önce, bu coğrafyanın Türk ve gayrimüslim nüfuslarına bakmak, en azından coğrafyanın bir panoramasını çıkarabilmek, çalışmanın devamı için faydalı olacaktır. Bu çalışmanın zamansal sınırları olan 11.-15. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu’nun nüfusunu belirlemek, o dönemlerden günümüze kalan nüfusa dair herhangi bir belge olmadığı için neredeyse imkânsızdır. Fakat yine de bazı fikir verici belgelere ulaşmak mümkündür. Orta Çağ’da Anadolu’nun nüfusu üzerine çalışan araştırmacılar, inceledikleri bölgenin ibadet yerlerinin kapasitesini ölçerler. İbadet yerlerinin kaç kişi alabildiği ve bu kişilerin ailelerinin olduğu varsayılarak (genellikle bir eş ve iki çocuk) tahminde bulunurlar. Bu durum elbette kesin bir yargı olamaz ancak yaklaşık sayılara ulaşmamıza ve o dönemin nüfusuna dair bazı ipuçlarına sahip olmamıza olanak sağlar.

Orta Çağ Anadolu şehirlerinin nüfusları üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında bazı şehirlerle ilgili yaklaşık nüfus sayılarına ulaşılmaktadır. Tuncer Baykara, Selçuklu döneminde Konya şehri üzerine yazdığı eserinde Konya’nın 13. yüzyılda yaklaşık 60.000 nüfusunun olduğunu ve bunun en iyimser tahminle altı bininin gayrimüslim olabileceğini aktarır.⁵⁰⁸ Ahmet Akşit, Selçuklu döneminde Kayseri şehrinin nüfusu üzerine yaptığı incelemesinde şehrin nüfusunun 30.000-40.000 arasında olabileceğini yazarken, şehirde gayrimüslim mahallelerin varlığından söz eder ancak nüfuslarıyla ilgili herhangi bir bilgi vermez.⁵⁰⁹ Akşit, Anadolu’da görece daha küçük bir şehir olan Niğde üzerinde yaptığı çalışmasında 13. yüzyılda şehirde 4000-4500 kadar Müslümanın yaşadığını söyler. Şehirde az sayıda gayrimüslimlerin de olabileceğini dile getiren Akşit, gayrimüslimlerin nüfuslarıyla ilgili herhangi bir veriye rastlayamadığı için sayı vermez.⁵¹⁰ Yunus Koç, genel olarak Selçuklu dönemi Anadolu’sunun nüfusu üzerinde yayımladığı makalesinde

⁵⁰⁸ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*, s. 142.

⁵⁰⁹ Ahmet Akşit, “Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiriler (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, 1997, s. 12.

⁵¹⁰ Ahmet Akşit, *Selçuklular Devrinde Niğde Şehri*, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 29-30.

13. yüzyıl sonunda tüm Anadolu'da nüfusun 5 milyon olabileceğini tahmin eder ve bu nüfusun %70'nin konar-göçer olup %30'nun şehirlerde yaşadığını yazar.⁵¹¹

Doğu Anadolu'da yer alan şehirlerin 11-15. yüzyıllar arasındaki nüfuslarıyla ilgili sayısal bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak tarihi kaynaklardan bazı ipucu olabilecek bilgilere ulaşabilmekteyiz. Çalışmamızda daha önce Doğu Anadolu'da Türk fetihlerinden bahsederken Ani şehrinin fethi sonrasında nakibü'n-nükebâ el-Kamil Ebu'l Fevâris'in Abbasi Halifesi'ne fethi haber verdiği mektubunda, şehirde 700 bin ev ve 1000 kilise olduğunu söylediğinden bahsetmiştik.⁵¹² 2 Şubat 1255 tarihinde Ani şehrinden geçen Ruysbroeckli Willem, şehirde 1000 Ermeni kilisesi ve sadece iki tane caminin olduğunu yazar.⁵¹³ 1245 yılında Papa tarafından Moğol Hanı'na gitmek için görevlendirilen keşiş grubunun içinde bulunan Simon de Saint Quentin, şehirde 100 bin ailenin yaşadığını söyler.⁵¹⁴ 1280 yılında şehre uğrayan Rabban Savma, manastırların ve kiliselerin azametlerini hayranlıkla seyretmiştir.⁵¹⁵ 5 Eylül 1405 tarihinde Ani'ye gelen Ruy Gonzalez de Clavijo, diğerlerinden farklı olarak kiliselerin çokluğundan bahsetmez, Ani Kalesi'nin oldukça müstahkem bir yapıya sahip olduğunu belirtmekle yetinir.⁵¹⁶ Ani şehri ile ilgili verilen bu bilgilerden 11. yüzyılda Sultan Alp Arslan'ın Ani'yi ele geçirmesi sırasında şehrin oldukça büyük ve önemli bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Elbette el-Kâmil Ebû'l Fevâris'in mektupta verdiği bilgiler oldukça mübalağalıdır. Çünkü Ani şehrinin 700 bin eve sahip olduğunu gerçek kabul edecek olursak ve her evde bir karı koca olduğunu ve onların da iki çocuğa sahip olduklarını varsayarsak karşımıza 2 milyon 800 bin gibi bir nüfus çıkmaktadır ki bu durum 11. yüzyıl Doğu Anadolu'sunun gerçekliğinin oldukça uzağındadır. Ancak yine de Ani şehrinin önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğuna işaret etmektedir. Ermeni tarihçi Tadevos Hakobyan Ani

⁵¹¹ Yunus Koç, "Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Edt. Ahmet Yaşar Ocak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2006, s. 247.

⁵¹² Bkz. s. 12.

⁵¹³ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 279.

⁵¹⁴ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya, 2006, s. 41.

⁵¹⁵ Rabban Sawma, *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, İngilizceye çev. E.A. Wallis Budge, The Religious Tract Society, Londra, 1928, s. 46; Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, Çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 70-71.

⁵¹⁶ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 248.

şehrinin nüfusunun Türkler Anadolu'ya gelmeden önce Bagratuni krallıkları döneminde tahmini olarak 100 bin civarında olduğunu belirtir.⁵¹⁷ Hakobyan, daha sonra şehir nüfusunun Türkler ve sonrasında da Moğollarla yapılan savaşlarla giderek azaldığını yazar.⁵¹⁸ Yukarıda bahsedilen 13. yüzyılda yazılmış seyahatnamelerin aktardığı verilere bakıldığında bu yüzyılda da Ani şehrinin önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğu görülür. Ancak 15. yüzyılın başında şehre gelen Clavijo'nun sadece şehrin kalesinden bahsetmesi, Timur döneminin yıkıcı savaşlarıyla beraber şehrin eski nüfus yoğunluğunu kaybettiğini ve bir kale şehir hüviyetine büründüğünü göstermektedir.

14. yüzyıl seyyahlarından İbn Battûta, Erzincan'a gerçekleştirdiği seyahatte şehrin büyük olduğunu ve halkının çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu yazar.⁵¹⁹ Erzincan, Erzurum, Sivas ve Van gibi ticaretin aktif olduğu büyük şehirlerde nüfusun dönemin Kayseri şehrinde tahmin edildiği gibi 30.000 civarında olduğunu düşünmek çok yanlış olmayacaktır. Doğu Anadolu şehirlerinde Orta Anadolu şehirlerine kıyasla gayrimüslimlerin nüfuslarının daha yoğun olduğu görülür. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu şehirlerini ele geçirmesinden sonra hazırladığı tahrir defterlerinden birtakım verilere ulaşılabilmektedir. Erzincan'ın yanı sıra Bayburt şehrinde 1516 yılında hazırlanan tapu-tahrir defterine göre nüfusun 2477 kişi olduğu, bunun 1611'nin gayrimüslim olduğu kaydedilmiştir.⁵²⁰ 16. yüzyılda Sivas'ın bütün köyleriyle beraber 25.314 nüfusa sahip olduğu ve bu nüfusun 13.663'nün gayrimüslim olduğu tespit edilmektedir.⁵²¹ 16. yüzyılda tutulan kayıtlara göre Doğu Anadolu'da Adilcevaz, Bargiri, Eleşkirt, Erciş, Erzincan, Erzurum, Kağızman ve Kemah gibi yerler Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerdir.⁵²² Doğu Anadolu şehirlerinde gayrimüslim nüfusun daha yoğun olmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki Moğol

⁵¹⁷ Թ.Իւ. Հալոբյան, *Անի Մայրաքաղաք*, s. 236. (T'. X. Hakobyan, *Ani Mayrak'alak'*).

⁵¹⁸ Թ.Իւ. Հալոբյան, *Անի Մայրաքաղաք*, s. 236-237. (T'. X. Hakobyan, *Ani Mayrak'alak'*).

⁵¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 418.

⁵²⁰ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul, 1975, s. 123; Ahmet Yaşar Ocak, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat", *Kenite Birlikte Yaşamak Üstüne...*, Edt. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 81.

⁵²¹ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı*, haz. Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1995, s. 43.

⁵²² Seyran Aktaş Batar, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2020, s. 632.

istilasıdır. Moğollardan korkarak kaçan Müslüman nüfus Anadolu'nun en batı uçlarına kadar gitmiş ve o coğrafyanın Türkleşmesine neden olmuştur. Diğer bir sebep ise İlhancılıkların yıkılmasıyla beraber Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu topraklarını ele geçirmesine kadar olan süreçte pek çok kısa süreli siyasi yapıların teşekkül etmesi, coğrafyanın bir savaş alanına dönmesidir. Müslüman nüfus Anadolu'nun daha batısına gitmeyi kendisine çare olarak görmüştür. Gayrimüslimler ise genellikle savaşların bir tarafı değil daha çok bu savaşlara maruz kalanlar oldukları için kaçmaktan ziyade topraklarında bulunmayı ve her yeni gelen yabancı yönetime karşı tabiliklerini sunarak varlıklarını devam ettirme yolunu tercih etmişlerdir.

Doğu Anadolu şehirleri Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra bir İslam şehri kimliğine bürünmüşlerdir. İslam şehrinin en önemli özelliklerinden biri mahallelere bölünmüş olmasıdır.⁵²³ Neden mahallelere bölünmüş olduğunu araştıranlar sorunun cevabını Arapların kabileci yaşamlarında aramışlardır. Araplar fethettikleri şehirlerde her Arap kabilesini birbirinden ayrı ve mahalle oluşturacak şekilde yerleştirmişlerdir. Fetihlerle beraber başka milletlere ve dinlere mensup halklar da İslam şehirlerinde yaşamaya başlamışlar ve zamanla kabile ayrımından, farklı din ve milletlere mensup halkların oturduğu mahalleler ortaya çıkmıştır.⁵²⁴

Mahalleler İslam şehir yapısının ana unsurlarındandır. Bu mahallelerde yaşayan insanlar birbirlerini tanıyordu. Mahallede herkes çevresindekilerin davranışlarından da sorumluydu. Bu yapısıyla mahalleler bir sosyal dayanışma içinde insanların beraber yaşadığı bir yer olarak ortaya çıkmıştır.⁵²⁵ Mahallelerin yöneticisi genellikle imam, papaz, haham gibi toplumun önde gelen, saygı duyulan kişileri oluyordu. İslam

⁵²³ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 7, 1968, s. 54; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı: 4, 1984, s. 69.

⁵²⁴ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 134-135.

⁵²⁵ Özer Ergenç, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", s. 69; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkisi", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Edt. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 1980, s. 104.

şehirlerinde asayişin sağlanabilmesi ve korunabilmesi için aynı mahallede yaşayan kişiler, birbirlerinin yaptıklarından sorumlu tutulmuştur. Eğer bir suç işlenirse ve suçlu bulunamazsa suç işlenen mahalledeki herkes cezalandırılıyordu. Bu yönüyle mahaller muhafazakâr yapılardır ve eğer biri mahalleliyi rahatsız ediyorsa o kişiyi mahalleden kovabiliyorlardı.⁵²⁶

Farabî, insanlar arasındaki bağı ortak bir yerde oturmakla oluştuğu üzerinde durur.⁵²⁷ Sokaklar ve mahalleler, şehirleri meydana getiren en küçük birimlerdir. Farabî, insanın toplumsallaşma ve yardımlaşma ihtiyacının bir karşılığı olarak bir arada yaşamaya başladıklarını belirtir. En üsttün iyilik ve mükemmelliğe şehirlerle ulaşılabileceğini yazan Farabî, bunun da insanların birbirlerine yardım ettiği bir toplumla gerçekleşebileceğini aktarır. Şehri organik bir yapıya benzeterek en mükemmel şehrin organlarının yani mahallelerin düzenli bir şekilde işlemesi ve yardımlaşan bir toplumla elde edilebileceği fikrini ortaya koyar.⁵²⁸

Selçuklu dönemi Anadolu şehirlerine bakıldığında Konya,⁵²⁹ Antalya⁵³⁰ ve Uluborlu⁵³¹ gibi bazı şehirlerde Müslüman ve gayrimüslim mahallelerinin birbirlerinden duvarlarla ayrıldığı görülür. Ancak bu örneklerden bir genelleme yapmak yanlış olacaktır. Örneğin Kayseri gibi döneminin görece büyük bir şehrinde duvarlarla birbirinden ayrılmış mahalleler bulunmamaktadır.⁵³² Mimarlık tarihçisi Uğur Tanyeli, Selçuklu dönemi Anadolu şehirlerinde mahallelerin duvarlarla birbirinden ayrıldığı bir sistemin varlığını yeterli arkeolojik bilgi elde edilemediği için desteklemez.⁵³³

⁵²⁶ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, s. 75.

⁵²⁷ Farabî, *İdeal Devlet*, Çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 98; Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağda Türk Şehri*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 16.

⁵²⁸ Farabî, *İdeal Devlet*, s. 97-98.

⁵²⁹ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 45.

⁵³⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 403.

⁵³¹ Abdullah Bakır, “Orta Çağda Bir Türkiye Selçuklu Kenti Uluborlu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 30, Aralık 2013, s. 58.

⁵³² Ahmet Akşit, “Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu”, s. 11.

⁵³³ Uğur Tanyeli, *Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy.)*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987, s. 43.

Dönemin Doğu Anadolu şehirlerinin fiziksel yapısına bakıldığında Müslüman ve gayrimüslim mahallerinin birbirlerinden duvarlarla ayrıldıklarına dair bir veri bulunamamıştır. Şehirlerde genellikle Müslümanlar ve gayrimüslimlerin ayrı mahalleleri vardır. Sivas'ta bulunan Gökmedrese'nin vakfiyesinden Selçuklu dönemi Sivası'nda Kamnatyan adında muhtemelen Ermenilerle meskûn bir mahallenin varlığına ulaşılmaktadır.⁵³⁴ Bununla beraber Müslüman ve gayrimüslim ahalinin ortak yaşadıkları mahalleler de mevcuttu. Yine Sivas'tan Subaşı adlı mahalle bu duruma örnek gösterilebilir.⁵³⁵ Bu mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim ahali yan yana yaşayıp komşuluk yapmış olabilecekleri gibi 16. yüzyıl Erzincan'ın da olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslimler aynı mahallenin içerisinde farklı yerlerde kümelenmiş bir halde yaşamış da olabilirler.⁵³⁶

İkamet edilen yerlerde bir kümelenmenin varlığı görülse de çarşılarda ve pazarlarda Müslüman ve gayrimüslimlerin dükkânları yan yanaydı.⁵³⁷ Çarşılar ve pazarlar halkların iletişim kurdukları önemli yerlerden biridir. Buralarda Müslüman ve gayrimüslim esnaf yan yana çalışıyor ve birbirlerine komşuluk ediyorlardı. Kayseri'de Kasaplar Çarşısı'nda Müslümanların yanında gayrimüslimlerin de dükkânları vardı.⁵³⁸ Yine Kayseri'de bulunan Bezzazlar Çarşısı'nda mülk sahiplerinin arasında Hristiyan Yanıl'in adı geçmektedir.⁵³⁹ Sivas şehrinde Fart (Vart) isminde Ermeni bir dokumacının var olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁰ Ahmet Eflakî'nin, yazdığı menakıbnâmeden Konya şehrinde Tanil adında Ermeni bir kasabın olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴¹ Verilen bu örnekler Müslüman ve gayrimüslim esnafların beraber çalıştıklarını göstermektedir. Birbirleriyle aynı mesleği yapıp aynı zamanda komşuluk da yapan bu kişiler arasında herhangi bir iletişim kurulmamış olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Tarihçi Tuncer Baykara, şehirli

⁵³⁴ Sadi Bayram ve Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 13, 1981, s. 54.

⁵³⁵ Ahmet Akşit, "Selçuklu Devrinde Kent İskânı ve Mahalleler", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, 2014, s. 76.

⁵³⁶ Abdulkadir Gül, "Erzincan Kazasının Yerleşme Özellikleri (XVI-XX Yüzyıllar Arası)", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, 2014, s. 67.

⁵³⁷ Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağda Türk Şehri*, s. 48.

⁵³⁸ Ahmet Akşit, "Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu", s. 12.

⁵³⁹ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 14.

⁵⁴⁰ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 18.

⁵⁴¹ Ahmet Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, s. 208.

gayrimüslim ahalinin Türkçe öğrenmesinde çarşılarda yapılan bu ticaretin büyük bir öneminin olduğunu söyler.⁵⁴²

Her şeyden önce şunun bilinmesi gerekir ki kültürlerarası iletişim sürecinde iletişimi gerçekleştirenler ülkeler, toplumlar ya da zümreler değildir. Kültürlerarası iletişimi sağlayan her zaman için bireylerdir.⁵⁴³ Bu nedenle bahsi geçen komşuluk ve kurulan bireysel iletişimler, birlikte var olmanın inşasında oldukça önemli yapı taşlarıdır. Doğu Anadolu'da savaş yıllarının bitip istikrarlı dönemlerin yaşanmaya başladığı zamanlarda Türklerin yerli gayrimüslim halklarla bir arada yaşamaya başlamalarından itibaren birlikte var olma anlayışı da oluşma sürecine girmiştir. İnsanlar aynı yerde yaşadıkları ve birbirleriyle bir bağ oluşturdukları için zamanla ortak hareket etmeye, başlarına gelen olaylara ortak tepkiler vermeye başlamışlardır.

Kroniklere yansıyan bir vakada Malatya'da bir papaz, Hıristiyan bir kıza tecavüz etmek istemiş ve sonucunda kızı öldürmüştür. Bu olayın duyulması üzerine şehirde bulunan Türk, Ermeni ve Süryaniler beraber matem tutmuşlardır. Olayın sonucunda papaz idam cezasına çarptırılmıştır.⁵⁴⁴

Malatya'da yaşanan bir başka olayda bu sefer Moğol tehlikesinden korkarak vali şehirden kaçmıştır. Bu haberin yayılmasıyla şehrin zenginleri de kaçmak istemişler ancak daha sonra şehir kapısında kaçan zenginlerin eşyalarının yağmalandığı duyulunca bundan vazgeçmişlerdir. Bu yaşananlar üzerine bütün Malatya halkı millet ve din fark etmeksizin şehrin Süryani papazı Dinosyos'un önderliğinde şehri Moğollara karşı korumak için birleşmişlerdir. Birbirlerine hainlik yapmayacaklarına dair söz vermişlerdir.⁵⁴⁵

⁵⁴² Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 133.

⁵⁴³ Michel Brouse, *Mezliğe Övgü*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 197-198.

⁵⁴⁴ Gregory Abû'l-Farac (Bar Habreus), *Abû'l-Farac Tarihi Cilt II*, s. 396.

⁵⁴⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK, Ankara, 2011, s. 20.

Malatya ortak yaşama kültürünün oluştuğu şehirlerden biridir. 17. yüzyılın başında Polonya’da ikamet eden Ermeni Simeon, Anadolu’ya yaptığı gezisinde Malatya’ya da uğramış ve burada Müslümanlarla gayrimüslimler arasında dostane bağların kurulmuş olduğunu görmüştür. Simeon, Malatya’da Türklerin Ermenilerle kurduğu yakın ilişkileri şu sözlerle anlatır: “*Buradaki Türkler*⁵⁴⁶ çok tatlı, insan sever ve iyiler, diğer Türkler gibi yılan değiller. Bize asla gâvur demezler, İsevî ve İsa-kuli derler. Bizim milletimize çok itibar eder ve severler.”⁵⁴⁷ Günümüzde şehrin Hekimhan ilçesinde bulunan Selçuklu döneminde inşa edilmiş Taşhan’da Süryanice, Ermenice ve Arapça üç dilli bir kitabe bulunmaktadır ki bu durum halkların ortak yaşamını göstermesi açısından iyi bir örnektir.⁵⁴⁸ Bunun yanı sıra 19. yüzyılın ortalarında kaleme alınmış olan Şebinkarahisarlı Abdi, yazdığı *Lehce-i Erzurum* adlı eserde Erzurum ve Ahlat’taki Türklerin komşu ve dost Ermenilerin yaşlı kadınlarına “keyvani”,⁵⁴⁹ erkeklerine ise “kirve” diye seslendiklerini not etmiştir.⁵⁵⁰ Bu durum yüzyıllar içerisinde Türk-Ermeni yakınlaşmasının nasıl seyrettiğini göstermektedir.

Doğu Anadolu’da Türklerle Ermenilerin kurdukları yakın ilişkiler sonucunda evlilikler gerçekleştirdikleri dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. İslam anlayışında Müslüman bir erkek gayrimüslim bir kadınla evlenebilir. Kadının ihtida etme zorunluluğu yoktur. Ancak Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesinin tek yolu erkeğin ihtida etmesidir. Bu nedenle Orta Çağ’da Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan evliliklerin genellikle Ermenilerden gelin almak yönünde olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Ancak günümüzde ulaşılabilen en eski Ermeni harfli Türkçe şiirin yazarı Hovhannes Yerznkatsi (1230-1293), bir şiirinde Müslüman bir kızın bir Ermeni’ye olan aşkını konu edinmiştir. Bu kısa şiir şudur:

⁵⁴⁶ Polonyalı Simeon orijinal metinde Tacik kelimesini kullanmıştır. Bu kelime daha önce de açıklandığı üzere Ermeni kaynaklarında Türkler için de kullanılıyordu.

⁵⁴⁷ Միմեոն Գարի Լեհացիոյ, *Ուղեգրոյթիւն Տարեգրոյթիւն և Հիշատակարանք*, Ուսումնասիրեց Հ. Ներսէս վ. Ալիւնեան, Միւլիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1936, s. 190. (Simeon Dpri Lehac’ioy, *Ulegrut’iwn Taregrut’iwn yev Hišatakarank’*, Usumnasirec’ H. Nersēs V. Akinean, Mxit’arean Tparan, Vienna).

⁵⁴⁸ Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 119.

⁵⁴⁹ Farsça, evin yaşlı kadını, büyüğü.

⁵⁵⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözleri”, *Belleten*, Sayı, 10, 1962, s. 220.

Եորի, Եորի կհաւուր օղի	Yori, yori khavur oğli
Կեօթիր բիզդեն մուհալ սոզի	Kötir bizden muhal sozi
Պեն մասուրման մոլլա դզի	Ben masurman molla ğzi
Սեն Հօվհաննես քեշիզ օղի	Sen Hovhannes keşiş oğli
Զիրար սիրենք խոշկուլինի: ⁵⁵¹	Zirar sirenk hoşkulini. ⁵⁵²

Türkler Doğu Anadolu'ya geldikten sonra Ermenilerle gerçekleştirdikleri evlilikler, o dönem için özellikle Ermeni din adamları tarafından hiç hoş karşılanmamıştır. Bunun nedeni Ermeni halkının ve dininin benliğinin korunmak istenmesinden başka bir şey değildir. 12. yüzyılda kaleme alınan iki Ermeni kanunnamesinde bu tarz evliliklerin önüne geçilmek için yazılmış kanun maddeleri bulunmaktadır.

Kanunnamelerden ilki Davit Alakavordi'nin (ö. 1040) 1130 yıllarına kaleme aldığı düşünülen kilise kanunnamesidir. Bu kanunname toplam 97 maddeden oluşmaktadır.⁵⁵³ Bu maddelerde kilise kanunları dışında sivillerle ilgili, kriminolojik, evlilikler ve yabancılarla kurulan temaslar gibi pek çok alanda kanun maddeleri bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Kanunnamenin 16. maddesinde eğer bir Ermeni kadın bir Kürt⁵⁵⁵ ile evlenirse ne olacağı hakkında bilgi verilir. Bu maddede Ermeni kadın bir Kürtle evlendiği takdirde ona

⁵⁵¹ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, Haz. Telli Akhun Korkmaz ve Mehmet Kutalmış, Berikan Yayinevi, Ankara, 2017, s. 133.

⁵⁵² Ermenice son mısranın Türkçe çevirisi “Birbirimizi sevsek hoş olur.” şeklindedir.

⁵⁵³ Գ. Հ. Սաֆարյան, “Դավիթ Ալավկատրոյու Իրավաբանական Հայացքները”, *Պատմա-բանասիրական Հանդես*, Sayı: 4, 1988, s. 113. (G.H. Safaryan, “Davit‘ Alakavordu İravak‘atak‘akan Hayac‘k‘nerə”, *Patma-banasirakan Handes*).

⁵⁵⁴ Գ. Հ. Սաֆարյան, “Դավիթ Ալավկատրոյու Իրավաբանական Հայացքները”, s. 113. (G.H. Safaryan, “Davit‘ Alakavordu İravak‘atak‘akan Hayac‘k‘nerə”).

⁵⁵⁵ Davit Alakavordi'nin “Kürt” kelimesini kullanmasının nedeni Şeddadi yönetimi altında yaşamasıdır. Kanunnameyi İngilizceye çeviren C.J.F. Dowsett, bunun Türkleri de kapsadığı yönünde dipnot düşmüştür. Davit Alakavordi aşına olduğu “Kürt” tanımlamasıyla Ermeni olmayan bütün Müslüman halkları kastetmektedir. David of Ganjak, *The Penitential of David of Ganjak*, İngilizceye Çev. C.J.F. Dowsett, Louvain, 1961, s. 16.

komünyon verilmeyeceği, günah çıkartmasına izin verilmeyeceği, çocuklarının vaftiz edilmeyeceği ve öldüğü zaman onun için bir ayın yapılmayacağı belirtilmektedir.⁵⁵⁶

Kanunnamenin 19. maddesi kendi isteğiyle kızını bir yabancıya verenlerin sonunun ne olacağı ile alakalıdır. Bu suçu işleyenler bu maddeye göre hem hayatlarında hem de ölümlerinde lanetlenmişlerdir.⁵⁵⁷

İkinci kanunnamenin yazarı ise Mihitar Goş'tur. 251 adet kanun maddesinden oluşan bu kanunname, Ermeni tarihinin ilk milli kanunnamesi olarak kabul edilmektedir.⁵⁵⁸ 1184 yılında eserin tamamlandığı düşünülmektedir.⁵⁵⁹ Kanunlar sosyal hayatın hemen her alanıyla ilgilidir. Kral ve prenslerin konumu ve görevleri, din adamlarının konumu ve görevleri, evlilikler ve boşanmalar, ticari ilişkiler, kriminolojik olaylar, hayvan alım-satımı ve miras paylaşımı gibi çok çeşitli alanlar kanun maddelerinin konusu olmuşlardır.

Mihitar Goş, neden bir kanunname yazma ihtiyacı duyduğunu, eserinin girişinde anlatır. Mihitar Goş, kendi zamanına kadar yazılmış herhangi bir Ermeni kanunnamesinin bulunmadığını ve bu sebeple hem başka dinlere inananların hem de çevresindeki Hıristiyan milletlerin kendilerini yadırgadıklarını söyler.⁵⁶⁰ Bunun yanı sıra Mihitar Goş, Ermenilerin adalet bulmak amacıyla Müslümanların mahkemelerine gittiklerini ve

⁵⁵⁶ Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Աննայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Cilt: 10, Sayı: 11-12, 1952, s. 57 (A. Abrahamyan, “David’ Alaka ordu Kanonnerə”, *Ējmiacin: Paštōnakan Amsagir Amenayn Hayoc’ Kat’olikosut’e an Mayr At’o’roy Srboy Ējmiacini*) ; David of Ganjak, *The Penitential of David of Ganjak*, s. 16.

⁵⁵⁷ Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, s. 57 (A. Abrahamyan, “David’ Alaka ordu Kanonnerə”); David of Ganjak, *The Penitential of David of Ganjak*, s. 17.

⁵⁵⁸ Գրիգոր Առաքելյան, “Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ստեղծման իրավականնախորհրդյալները”, *Կանթեղ. Գիտական հոդվածների ժողովածու*, Sayı: 3, 2011, s. 236. (Grigor Arak’elyan, “Mxit’ar Goši <Datastanagirk’i> Stelcman İravakannaxadryalnerə”, *Kant’eğ: Gitakan Horvacneri Žogovacu*).

⁵⁵⁹ Mxit’ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk’] of Mxit’ar Goš*, s. 20.

⁵⁶⁰ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 2 (Mxit’ar Goš, *Girk’ Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 13 (Mxit’ar Goš, *Datastanagirk’*) ; Mxit’ar Goš, *The Law Code [Datastanagirk’] of Mxit’ar Goš*, s. 71.

kendisinin bunu engellemek amacıyla kanunnamesini yazdığını belirtir.⁵⁶¹ Bu ilginç bilgi Ermenilerin Türk yönetimine ve adalet sistemine güvendiğine işaret etmektedir. Türkler ve Ermenilerin birlikte var olma anlayışını geliştirdiklerini göstermektedir.

Mihitar Goş da Ermenilerin Müslümanlarla evlenmesi hususuna olumsuz bir gözle bakmıştır. Kanunnamenin 163. maddesinde kızlarını yabancılarla (Hıristiyan olmayanlarla) evlendirenlerin komünüyondan ve dolayısıyla da kiliseden men edileceği yazmaktadır.⁵⁶² Hıristiyan birinin bir Müslümanla evlenebilmesi için kişinin vaftiz ettirilmesi ve bütün eski alışkanlıklarının ve hayatının değiştirilmesi gerektiği kanunnamenin 110. maddesinde anlatılmaktadır.⁵⁶³ Kanunnamenin 17. maddesinde evli çiftlerden birinin dinini değiştirmesi boşanma sebebi olarak gösterilmektedir. Mihitar Goş böyle bir durum vaki olduğu zaman çiftlerin bir arada yaşayamayacağını yazar.⁵⁶⁴

Kanunname yazarlığının dışında Ermeni kültüründeki fablları da derleyen Mihitar Goş, bir fablında da yabancılarla evlilik meselesine değinmiştir. Mihitar Goş'un hazırlamış olduğu fabllar, kıssadan hisse şeklindedir. İlk paragrafta fabl anlatılır, ikinci paragrafta ise anlatılan bu fabldan hangi dersin çıkarılması gerektiği üzerinde durulur. Mihitar Goş'un bahsi geçen fablı şu şekildedir:

“Baykuş, kartalın yanına bir elçi göndermiş, “Sen gündüzleri cesur bir savaşçısın ben ise akşamları, bizim akraba olmamız iyi olur.” diyerek onun kızıyla evlenmek istemiş. Çok yalvarışlardan sonra kartal, kızını vermiş. Düğün gündüz vaktinde yapıldığı için damat, ışıktan dolayı göremiyormuş, bundan dolayı misafirler damatla eğlenmeye (dalga geçmeye) başlamışlar. Bu sebeple düğün dağılmış.

⁵⁶¹ Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, s. 3 (Mxit'ar Goş, *Girk' Datastani*); Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 14 (Mxit'ar Goş, *Datastanagirk'*) ; Mxit'ar Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, s. 72.

⁵⁶² Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 120. (Mxit'ar Goş, *Datastanagirk'*).

⁵⁶³ Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 97-98. (Mxit'ar Goş, *Datastanagirk'*).

⁵⁶⁴ Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, s. 54. (Mxit'ar Goş, *Datastanagirk'*).

*Bu fabl şu anlama gelir, inançlı (Hristiyan) krallar ve prensler kendi kızlarını bir sebeple yabancılarla (Müslümanlar) evlendirirse inançlarının ışığı söner.*⁵⁶⁵

Bu evlilikleri engellemek ve benliklerini korumak isteyen Ermeni din adamları yukarıda görüldüğü üzere bazı kanun maddeleri hazırlamışlar ve fabllar sayesinde bu evlilikleri kötüleyerek toplumu eğitmek istemişlerdir. Bütün bu uğraşlar Orta Çağ'da Türkler ve Ermeniler arasında evliliklerin yaşanmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

3.1.2. Ortak Yaşama Doğru: Toplumsal Hayatta, Siyasette ve Mimaride Ermeniler

Doğu Anadolu'da özellikle Türk hâkimiyetinin ilk zamanlarında Türk nüfus yerli gayrimüslim ahaliye kıyasla çok daha az olduğu için Türk idareleri ihtiyaçları olan vergiyi toplayabilmek amacıyla şehirlerde süregelmekte olan ekonomik düzeni devam ettirmeyi uygun görmüşlerdir. Bu nedenle ekonomik açıdan gayrimüslim ahalinin icra ettikleri meslekleri Türk hâkimiyeti zamanında da devam ettirdiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır. Türkler şehirlere yerleşmeye başladıktan sonra bile gayrimüslimlerin, Doğu Anadolu özelinde ise Ermenilerin tekeline bulunan ticaret ve sanayi ile çok fazla ilgilenmemişlerdir. Elbette çeşitli mesleklere sahip olan Türkler bulunsa da ekseriyetle han, hamam ve dükkân gibi gayrimenkullerin alımına özen gösteriyorlardı.⁵⁶⁶

Çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde anlatılan Ermenilerin icra ettikleri mesleklerin yanı sıra Türk hâkimiyetiyle beraber Ermenilerin hizmet sektöründe de çalıştığı görülmektedir. Orta Çağ şartları göz önüne alındığında bu işi yapan kişilerin köle olabileceği akla gelmektedir. Bu düşüncenin doğruluk payı olsa da bir genelleme yapmak yanlış olacaktır. Çünkü hizmet sektöründe para karşılığı çalışan hür gayrimüslim ve Müslümanlar da bulunmaktaydı. Hizmet sektörü içerisinde yer alan ve İslam

⁵⁶⁵ Գոշ Մխիթարի, *Ընդիր Առաջնություն*, Տարաբան Հայոց Մարդասիրական ընկերություն, Բագու, 1878, s. 64 (Goş Mxit'ari, *Entir Araknerə*, Tparan Hayoc' Mardasirakan Enkerut'ean, Bagu). .

⁵⁶⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi C1 (1243 – 1453)*, s. 552.

kaynaklarında “hâdim” olarak adlandırılan hizmetçilik mesleği bulunmaktadır. Bu mesleği icra edenler saraylarda, zenginlerin evlerinde, tekke ve türbelerde çalışıyorlardı.⁵⁶⁷ Bir Haçlı dönemi kaynağı olan Üsâme İbn Munkız’ın eserinde sarayda çalışan bir Ermeni uşağın varlığından bahsedilmektedir.⁵⁶⁸ Yine hizmet etmek amacıyla sarayda bulunan görevlilerden biri ferrâştır. Ferrâşın görevi sultanın yatak ve halılarını sermek ve gerektiği zaman çadırını kurmaktır.⁵⁶⁹ Tarihi kaynaklardan Sultan Alp Arslan’ı yaralayıp daha sonra ölümüne sebep olan Yûsuf el-Hârizm’i öldüren kişinin Ermeni bir ferrâş olduğu görülmektedir.⁵⁷⁰

Bunun yanı sıra tarihi kaynaklarda “muşak” adı verilen, şehirlerde yeni evlerin yapılabilmesi ya da hâlihazırda var olan evlerin tamiratlarının gerçekleştirilebilmesi için çalışan işçiler bulunmaktaydı. Bu muşakların içerisinde çokça gayrimüslim bulunmaktaydı. Ermeni özelinde baktığımızda onların çok iyi taş işçileri ve duvar ustaları oldukları için genellikle inşaat ile ilgili işlerde çalıştıklarını görüyoruz. Orta Çağ Ermeni toplumunda taş oymacılarının ve duvar ustalarının gruplar halinde şehirden şehre giderek çalıştıkları bilinmektedir.⁵⁷¹ Kervansaray, han, sur gibi yapıların inşasında bu Ermeni ustalar çalışmışlardır.⁵⁷² Selçuklu dönemi Konyası’nda karşılaşılan sur içinde bulunan Ermen-han adlı konaklama yeri, Ermenilerin dönemin başkenti olan, Konya’ya gelerek burada çalıştıklarını göstermektedir.⁵⁷³ Ermen-han’da kalan her Ermeninin inşaat işçisi olduğu söylenemese de çok yüksek gelirli işlerde çalışmadıkları aşikârdır. *Menâkıbü’l-*

⁵⁶⁷ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 75-76.

⁵⁶⁸ Üsâme İbn Munkız, *Üsâme İbn Munkız Haçlılara Karşı -Kitâbü’l-İ’tibâr-*, Çev. Selahattin Hacıoğlu, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2006, s. 43.

⁵⁶⁹ Tahsin Yazıcı ve Mehmet İpşirli, “Ferrâş”, *DİA*, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s. 408.

⁵⁷⁰ İmad ad-dîn al-Bondârî, *Zubdat al-Nuşra va Nuşbat al ‘Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara, 2016, s. 45; Sıbt İbnu’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fi Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular*, s. 188; Şadrüddîn Ebu’l-Hasan ‘Ali İbn Nâsır İbn ‘Ali el-Hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1999, s. 37. Bu konuyla ilgili kaynaklarda farklı bilgilerde bulunmaktadır. Bir kısım kaynak ferrâşın adını Câmi-i Nişâbü’rî olarak aktarır. Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ fi Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülük ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, s. 113; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 2020, s. 119; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018, s. 347; Reşidü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 124.

⁵⁷¹ Քարվղին Առաքելյան, *Քաղաքները և Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, s. 188. (Babken Arak’elyan, *K’alak’nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).

⁵⁷² Ethel Sara Wolper, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, s. 78.

⁵⁷³ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, s. 136.

Ârifin'de anlatılan bir olayda Konya'da Ermeni bir rünud (ayaktakımı) topluluğun olduğu görülmektedir.⁵⁷⁴ Burada bahsedilen Ermeni rünudun Ermen-hanlarda kalıp kalmadığı ve herhangi bir işle uğraşmış ve uğraşmadıkları bilinmese de onların dönemin önemli siyasi merkezlerine iş bulma, para kazanma ya da yeni bir hayat kurma amacıyla göç ettikleri söylenebilir.

Doğu Anadolu'da Ermenilerin zanaatkârlık ve ticarete önemli rol oynadıklarından daha önce bahsedilmişti. Ermeniler bu alanlarda her ne kadar aktif ve nüfus olarak yoğunlukta bulunsalar da bu mesleklerle uğraşan Türkler de zamanla çoğalmıştır. Türkler Doğu Anadolu'ya geldikten sonra buradaki mesleki ortamı ve mesleki mirası reddetmemişler, ona uyum sağlamaya ve bir parçası olmaya çalışmışlardır. Bu çıkarıma Ermeniceden Türkçeye geçen birtakım zanaatkârlık terimlerinden ulaşılmaktadır. Örnek verilecek olursa tahta işçiliğinde kullanılan hızar⁵⁷⁵, çeşitli işlerde kullanılan murç⁵⁷⁶, dokumacılıkta kullanılan mitit⁵⁷⁷, taş işçiliğinde büyük kayaları kırmak için kullanılan zomp⁵⁷⁸ gibi zanaatkârlık terimleri Ermeniceden Türkçeye geçmiştir. Ayrıca kilden yapılmış çanak çömleğe ve onu yapan zanaatkâra ilişkin purut⁵⁷⁹ kelimesi de Ermeniceden Türkçeye geçen bir başka sözcüktür.

Doğu Anadolu şehirlerinde Türk ve Ermeni tüccarların ve zanaatkârların bir arada, birbirlerine komşu olarak mesleklerini icra etmeleri, birtakım etkileşimlerin yaşanmasına

⁵⁷⁴ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, s. 445.

⁵⁷⁵ Բարկին Առարկյան, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII դարերում*, s. 201 (Babken Arak'elyan, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*).; Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, «Ասորիկ» Հրատարակչություն, Երևան, 2007, s. 261. (Nerses Mkrtč'yan, *Hayerenic' P'okharyal Baer T'urk'ereni Barbarnerum*, "Asohik" Hratarakč'ut'yun, Erevan).

⁵⁷⁶ Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 285 (Nerses Mkrtč'yan, *Hayerenic' P'okharyal Baer T'urk'ereni Barbarnerum*).; Astrid Menz, "Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı: 19, 2009, s. 103.

⁵⁷⁷ Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 284. (Nerses Mkrtč'yan, *Hayerenic' P'okharyal Baer T'urk'ereni Barbarnerum*).

⁵⁷⁸ Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 253. (Nerses Mkrtč'yan, *Hayerenic' P'okharyal Baer T'urk'ereni Barbarnerum*).

⁵⁷⁹ Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 248 (Nerses Mkrtč'yan, *Hayerenic' P'okharyal Baer T'urk'ereni Barbarnerum*).; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Manzum "Lehce-i Erzurum" Yazmasındaki Halk Sözlere", s. 229; Astrid Menz, "Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler", s. 104.

neden olmuştur. Bunun en ilginç örneklerinden biri 1280 yılında Erzincan’da ortaya çıkan ahilik tarzı Ermeni kardeşlik örgütleridir. Abbasi Halifesi Nâsır li-Dînillâh (1181-1223) tarafından teşkilatlı bir yapıya kavuşturulan fütüvvet anlayışı ahilik adı altında 13.-14. yüzyıl Anadoluşunda da hızlı bir yayılma göstermişti. Genç ve bekâr erkeklerden oluşan ve merkezi yönetim gücünü kaybettiğinde siyasi otoriteye ve toplumsal düzene karşı çıkan gençlik birlikleri bu örgütlenmeyle devlete muti gruplar haline dönüştürülmüşlerdi.⁵⁸⁰ Ortaya çıktığı ilk zamanlarda günümüzde sanılanın aksine dini ve tasavvufi bir anlayışı temsil etmiyordu. Franz Taeschner’in iddiasına göre o dönem için maddiyatçı ve dünyevi bir görüşe sahipti.⁵⁸¹ Taeschner, bu gençlik birliklerinin sadece güzel yiyip-içmek, dans etmek, hatta serbest cinsel hayat peşinde koşmak gibi gayeler güttüklerini, bu yüzden de gayet gevşek bir ahlak seviyesine sahip olduklarını söyler.⁵⁸² Zamanla bu birliklerin içerisine şehirdeki işsizler, topraksız köylüler ve askerden kaçanlar dâhil olmaya başlamış ve silahlanarak toplumsal yaşamı tehdit eden bir konuma gelmişlerdir. Birliğin bu silahlı koluna bazı tarihi kaynaklar “ayyâr” adını vermişlerdir.⁵⁸³

Sufilerin fütüvvetle nasıl ve ne zaman temasa geçtikleri sorularına kesin bir yanıt verilememektedir. Ahmet Yaşar Ocak, 9. yüzyılda artık toplumda önemli bir görünürlüğe sahip olan sufilerin, toplumda önemli bir nüfuzu olan fütüvvet birliklerine ilgi duymuş olabileceklerini yazar.⁵⁸⁴ Sufilerin fütüvvet birlikleriyle bu yüzyılda kurdukları temaslar neticesinde 11. yüzyıla gelindiğinde sufiliğin kurumlaşmaya başlamasıyla beraber fütüvvet birliklerinin içerisinde de tasavvufun etkisinin arttığını dile getirir.⁵⁸⁵ Süleyman Uludağ, fütüvvet birliklerinde yer alan her genç için kullanılan ve Arapça’da “genç, yiğit, cömert” anlamına gelen “fetâ” kelimesinin önemi üzerinde durmuştur. Kur’an’da fetâ kelimesinin çeşitli ayetlerde put kıran, gördükleri baskıya rağmen inançlarını koruyan ve bu uğurda gerekirse ülkesini terkeden anlamında kullanılmasının, bu kelimeye bir

⁵⁸⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet (Tarih)”, *DİA*, Cilt: 13, 1996, s. 261.

⁵⁸¹ Alireza Moghaddam, *13-15. Yüzyıllarda Anadolu’da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2017, s. 42.

⁵⁸² Franz Taeschner, “İslâm Orta Çağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, Sayı: 1-4, 1953, s. 3.

⁵⁸³ İsmail Pırlanta, *Orta Çağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, Ankara, 2015, s. 66.

⁵⁸⁴ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet (Tarih)”, s. 262.

⁵⁸⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet (Tarih)”, s. 262.

çekicilik kazandırdığını belirtir. Fetâ kelimesinin Kur'an'da bu şekilde kullanılmasından dolayı sufiler, fütüvvet birliğinde kullanılan ve o zaman için sadece dünyevi bir yiğitliği simgeleyen bu kelimeyi tasavvufî bir anlamda kavramsallaştırmakta ve içselleştirmekte bir beis görmemişlerdir.⁵⁸⁶ Sufilere göre mert, cesur ve cömert bir kişide bulunan vasıflar, bir sufide de bulunuyordu. Bu nedenle sufiler, fetâyı sufi, fütüvveti de tasavvuf olarak almakta bir çekince hissetmemişlerdir.⁵⁸⁷

11. yüzyılda yazılmış çeşitli kaynaklarda bu görüşü onaylayan bilgilere rastlanılır. Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî yazmış olduğu *Kitâbü'l-Fütüvve* adlı eserde fütüvveti, "Allah'ın emirlerine uyma, güzel ibadet, her kötülüğü bırakma, zahiren ve batınen, gizli ve açık ahlakın en güzeline sarılma" olarak tanımlar.⁵⁸⁸ 1045-46 yılında *er-Risâle* adlı bir eser yazan Kuşeyrî, fütüvvetin ne olduğunu şu şekilde aktarır:

*"Fütüvvet, eziyet etmekten uzak durmak ve cömert olmaktır. Fütüvvet, sünnete tabii olmaktır. Fütüvvet, vefakârlık ve sözünde durmaktır. Fütüvvet, kendi nefesine paye vermediğin halde yaptığın faziletli harekettir. Fütüvvet, isteyen geldiğinde kaçmamandır. Fütüvvet, arayanlardan gizlenmemendir. Fütüvvet, mal edinmemen ve bir istek sahibi geldiğinde ona mazeret söylememendir. Fütüvvet, nimetin açıklanıp, mihnetin gizlenmesidir. Fütüvvet, senin on nefsi çağırdığın halde dokuzunun ya da on birinin geldiğinde bozulmamandır. Fütüvvet, ayırt etmeyi terk etmektir."*⁵⁸⁹

11. yüzyılda fütüvvetin yukarıda bahsedildiği şekilde tanımlanması fütüvvet birliklerinde tasavvufun etkisinin ne derece yoğun olduğunu göstermektedir. Öyle ki Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, dünyada fütüvvet davetine ilk koşan kişinin Âdem peygamber

⁵⁸⁶ Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *DİA*, Cilt: 13, 1996, s. 260.

⁵⁸⁷ Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *DİA*, Cilt: 13, 1996, s. 260.

⁵⁸⁸ Ebu Abdi'r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyin es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 24.

⁵⁸⁹ Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Risale-i Kuşeyri*, Çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 275; Dilaver Selvi, "Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2016, s. 23.

olduğunu belirtir.⁵⁹⁰ Eserinin devamında fütüvveti her peygamberin kendine has ahlaki ile açıklar.⁵⁹¹ Bu açıklamalar ışığında 11. yüzyılla beraber fütüvveti sadece gençlerin oluşturduğu ve dünyevi amaçlar peşinde koştukları bir birlik olarak anmak yanlış olacaktır.

Halife Nâsır li-Dînillâh, başa geldiğinde halifenin konumu İslam dünyasında tartışılır bir konumdaydı. Abbasilerin siyasi nüfuzlarının etki alanı oldukça daralmıştı. Bunun üzerine halifenin dini bir lider olması ve dünyevi liderliği sultanlara bırakması gerektiği dile getiriliyordu.⁵⁹² Halife Nâsır li-Dînillâh, bu tartışmalara son vermek ve kendi siyasi gücünü tekrar sağlayabilmek için uğraşmıştır. Halife, kendisini sultanların üzerinde gördüğü, onların siyasi otoritelerinin kaynağının kendisi olduğunu düşündüğü için doğal olarak kendisini onların üzerinde bir konuma yerleştirmeye çalışmıştır.⁵⁹³ Bu amaçla halife, fütüvvet birliklerini yeniden teşkilatlandırmıştır. Kendisini fütüvvetin başı yapmış ve dönemin bütün sultanlarını ve beylerini fütüvvete katılmaları için davet etmiştir. Halife Nâsır li-Dînillâh, izlemiş olduğu bu politika sayesinde İslam dünyasını kendisi önderliğinde birleştirmeye çalışmıştır.⁵⁹⁴ Halifenin örgütlediği bu yeni yapı kısa sürede Sultan Celaleddin Harezşah, Nureddin Arslanşah b. İmameddin Zengi, Şam Arapları Emiri Ebu-Ali b. Ganam, Gazne hükümdarı Şihabüddin Güri, Şiraz hükümdarı Atabey Sa'd, Halep hükümdarı el-Meliku'z Zâhir bin Selahaddin Eyyubi ve Anadolu Selçuklu sultanları I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubat gibi İslam dünyasının önemli liderlerini bünyesine katmıştı.⁵⁹⁵

Anadolu Selçuklu sultanlarının fütüvvete girmesiyle Anadolu'da fütüvvet yayılmaya başlamıştır. Önemli idareciler, beyler ve şehirlerin nüfuzlu sakinleri fütüvvete dâhil

⁵⁹⁰ Ebu Abdi'r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyn es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, s. 22.

⁵⁹¹ Dilaver Selvi, "Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü", s. 17.

⁵⁹² Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012, s. 60.

⁵⁹³ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, s. 61.

⁵⁹⁴ İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nasır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyruktusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, 1981, s. 221.

⁵⁹⁵ Alireza Moghaddam, *13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji*, s. 60.

olmaya başlamışlardı. Özellikle Moğol istilasası ile beraber Anadolu'ya pek çok fütüvvet ehli kişinin gelmesiyle fütüvvetin Anadolu'daki yayılması gittikçe artmıştır.⁵⁹⁶ Ahîlik teşkilatı, fütüvvetin içinden doğmuştur. Ahî kelimesi sufilerin birbirlerine seslenirken kullandıkları bir hitap şekliydi.⁵⁹⁷ Fütüvvet teşkilatının zamanla tasavvufi bir yön kazanmasıyla beraber bu kelimenin fütüvvetin içine girdiği düşünülmektedir. Fütüvvet birliklerinin yapısına bakıldığında ağabey-kardeş, usta-çırak ilişkisinin olduğu görülmektedir. Halife Nâsır li-Dînillâh'ın yazdırdığı fütüvvet buyrultusunda geçen "*kâtîli koruyan, gizleyen, öldürme işinde ona yardım edip evinde saklayan her fetâyı, kebiri (büyüğü) terk eder*"⁵⁹⁸ cümlesi böyle bir yapının varlığını kanıtlamaktadır. Zengin ve iş sahibi olanlar ki onlar aynı zamanda usta ve ağabeydir, fütüvvet şeyhliğini yani ahiliği de uhdelerine alacaklardır. Zamanla tekkelerde iş sahipleri arasında kurulan ilişkiler, kendi iş hayatlarına da yansımaktaydı. Bu durum zamanla büyüyerek ahîliğin bir esnaf ve zanaatkârlar teşkilatı hüviyetini almasına neden olmuştur.⁵⁹⁹ Anadolu'da ilk ahîlik teşkilatı Ahlat'ta ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁰

Ermenilerde ahîlik tarzı kardeşliklerin ortaya çıkışında benzer bir tarihi arka planın varlığı göze çarpmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde 9. yüzyılın sonlarında Ermenilerin yaşadıkları şehirlerde yeğbayranots (ղղբայրանոց) adında kardeşlik evlerinin varlığına rastlanmaktadır.⁶⁰¹ Ermeni tarihçi Seta Dadoyan, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki döneminde gençlerin yarı-askeri, sportif birlikler kurduklarını yazar.⁶⁰² 13. yüzyılda kurulan Ermeni kardeşliklerinin bu gençlik birlikleriyle bir bağının olup olmadığına dair çeşitli araştırmacılar fikirlerini beyan etseler de herhangi bir somut kanıt bulunmamaktadır.

⁵⁹⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınları, İstanbul, 2011, s. 65.

⁵⁹⁷ Alireza Moghaddam, *13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji*, s. 63.

⁵⁹⁸ İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nasır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu", s. 225.

⁵⁹⁹ Alireza Moghaddam, *13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji*, s. 77.

⁶⁰⁰ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 73.

⁶⁰¹ Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World Volume Three Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam Thirteenth to Fourteenth Centuries*, Transaction Publishers, New Jersey, 2014, s. 74.

⁶⁰² Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World Volume Three Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam Thirteenth to Fourteenth Centuries*, s. 75-76.

Bahsi geçen Ermeni gençlik birliklerini tasavvufun etki etmesinden önceki fütüvvet yapısıyla benzeştirmek mümkündür. Bu birliklere dâhil olan gençler aynı fütüvvet birliklerinde olduğu gibi işsiz, bekâr, toplumun bir parçası olamamış kişilerdi. Ermenilerin yaşadıkları şehirlerde hemen her gün toplanan bu gençler, “sayran” adını verdikleri gece eğlenceleri düzenliyorlardı. Bu eğlencelerde uçarı ve küstahça davranışlarda bulunuyorlar, müstehcenlik konusunda aşırılıklar sergiliyorlardı. Gençlik birliklerinin bu yaptıklarından ötürü şehir ahali onlara iyi gözle bakmıyordu. Bu görüşü Ermeni Kilisesi de paylaşıyordu. Kilise, bu gençlik birliklerine dâhil olan gençler arasında eğlenceye düşkünlüğün ve sapkınlığın arttığını düşünüyordu.⁶⁰³

Halife Nâsır li-Dînillâh’ın fütüvveti örgütlemesinden, Ermeni Kilisesi de etkilenmiştir. Ermeni Kilisesi, Halife Nâsır li-Dînillâh’ın yaptığı gibi gençlik birliklerini örgütleyerek bir çatı altında toplamak istemiştir.⁶⁰⁴ Yukarıda da bahsedildiği üzere ahîlik tarzı ilk Ermeni kardeşliği 1280 yılında Erzincan’da kurulmuştur.⁶⁰⁵ Kardeşliğin nizamnâmesini ise Hovhannes Yerznkatsi kaleme almıştır. Nizamnamenin girişinde Grigor Sanahnetsi adlı yaşlı bir vardapetin de nizamname için bir bölüm yazmış olduğundan bahsedilir.⁶⁰⁶ Hovhannes Yeznkatsi, döneminin dışa dönük, komşu coğrafyaların diline hâkim bir âlimidir. Daha önce bahsedildiği üzere günümüze ulaşan ilk Ermeni harfli Türkçe şiiri kendisi kaleme almıştır. Bunun yanısıra henüz genç yaşlarındayken Arapçadan Ermeniceye *İhvânu’s-Safâ Risaleleri* adlı eseri tercüme ettiği bilinmektedir.⁶⁰⁷ Bu dilleri

⁶⁰³ Seta B. Dadoyan, “A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century: The Nâsiri Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erzankac’i Text and Context”, *Redefining Christian Identity Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Bergve T.M. Van Lint, Peeters Publishers, Leuven, 2005, s. 248.

⁶⁰⁴ Rachel Goshgarian, *Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2007, s. 235.

⁶⁰⁵ Լևոն Իսախլյան, “1280 թվականին Երզնկայում Կազմակերպված ‘Երբայրությունը’”. *Տիղկյազիկ*, Sayı: 12, 1951, s. 81. (Levon Xaç’ikyan, “1290 T’vakanin Erzncayum Kazmakerpvac’ ‘Elbayrut’yunə”, *Telekagir*).

⁶⁰⁶ Լևոն Իսախլյան, “Երզնկա Քաղաքի Երբայրց Միաբանության Կանոնադրությունը (1280 թ.), *Բանբեր Մատենադարանի*, Sayı: 6, 1962, s. 371. (Levon Xaç’ikyan, “Erznka K’afak’i Eǧbayrc’ Miabanut’ean Kanonadrut’yunə (1280 t’.)” *Banber Matenadarani*).

⁶⁰⁷ Rachel Goshgarian, “Futuwwa in Thirteenth Century Rûm and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Allegiances on the Seljuk Periphery”, *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, I.B. Tauris, New York, 2013, s. 236.

bilen Hovhannes Yerznkatsi'nin Suhreverdi'nin yazmış olduğu fütüvvetnameyi okumuş olduğunu düşünmek hatalı olmayacaktır.⁶⁰⁸ Çünkü kendisinin yazmış olduğu kural kitabına bakıldığında eserinin fütüvvetnamelerle büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bütün bunların yanı sıra kural kitabında yazdığı “*Kardeşlerimiz bu dünyada barışsever olsun; her milletten insanla konuşmaktan ve onları dinlemekten zevk alsınlar ki, her milletten bilge olsunlar, büyüsünler ve bilgelik kazansınlar*”⁶⁰⁹ cümlesiyle kendisinin diğer halkları ötekileştirmedeği hatta birlikte yaşama olgusunu desteklediği görülmektedir. Hovhannes, Ermeni kardeşliğinin amaçlarını kötü insanlara ve zulüm yapanlara karşı koymak, ekonomik olarak zor durumda olanlara yardım etmek, hem iktisadi hem de sosyal yaşamın her alanında birbirlerini korumak ve desteklemek olarak açıklar.⁶¹⁰

Levon Haçikyan, Türklerin ahîlik teşkilatı ile Ermeni kardeşliklerinin arasında yakın bağlar oluşunu yazar.⁶¹¹ Ermeni kardeşliklerinin ve Türklerin ahîlik teşkilatının yapısı incelendiğinde benzer yanlarının oluşu görülmektedir. Öncelikle bu kardeşliklere dâhil olanlar ahîlik teşkilatında olduğu gibi genç erkekler, zanaatkârlar ve tüccarlardı. Ast-üst ilişkisi Ermeni kardeşliklerinde de çok önemliydi. Büyükler kardeşlik içerisinde kendinden küçükleri eğitmekle sorumluydu. Kardeşliğin kural kitabında gençlerin her zaman büyüklerine itaat etmeleri gerektiği, büyüklerin ise kendinden küçüklere tatlılıkla davranması ve öğüt vermesi gerektiği yazar.⁶¹² Hovhannes Yerznkatsi'nin yazdığı kardeşliğin kurallarında aynı fütüvvetnamelerde olduğu gibi dini öğeler ön plandadır. Fütüvvetnamelerde Müslüman olmayanlar teşkilata giremezken, Ermeni kardeşliğine girmek için de Hıristiyan olma şartı vardır.⁶¹³ Ancak bu şartların teoride kaldığı ve pratiğe

⁶⁰⁸ Seta B. Dadoyan, “A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century: The Nâsiri Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erzankac’i Text and Context”, s. 245.

⁶⁰⁹ Լևոն Խաչիկյան, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանության Կանոնադրությունը (1280 թ.), s. 375. (Levon Xaç’ikyan, “Erznka K’alak’i Eǧbayrc’ Miabanut’e an Kanonadrut’yunə (1280 t’.)”).

⁶¹⁰ Լևոն Խաչիկյան, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանության Կանոնադրությունը (1280 թ.), s. 365. (Levon Xaç’ikyan, “Erznka K’alak’i Eǧbayrc’ Miabanut’e an Kanonadrut’yunə (1280 t’.)”).

⁶¹¹ Լևոն Խաչիկյան, “1280 Թվականին Երզնկայում Կազմակերպված ‘Եղբայրությունը’”, s. 78. . (Levon Xaç’ikyan, “1290 T’vakanin Erznkayum Kazmakerpvac’ ‘Eǧbayrut’yunə’”).

⁶¹² Լևոն Խաչիկյան, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանության Կանոնադրությունը (1280 թ.), s. 376. (Levon Xaç’ikyan, “Erznka K’alak’i Eǧbayrc’ Miabanut’e an Kanonadrut’yunə (1280 t’.)”).

⁶¹³ Լևոն Խաչիկյան, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանության Կանոնադրությունը (1280 թ.), s. 371 (Levon Xaç’ikyan, “Erznka K’alak’i Eǧbayrc’ Miabanut’e an Kanonadrut’yunə (1280 t’.)”).; Dickran K. Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzinjan”, *Actes du*

dökülürken istisnaların yapıldığı görülmektedir. Ermeni kardeşliklerinde bir Müslümanın varlığıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanamasa da Ahilik teşkilatı içerisinde gayrimüslimlerin yer aldığına dair çıkarım yapılabilecek birkaç veri günümüze ulaşmıştır. Konya’da bulunan Rumca bir yazıtta Ahi Pangalos adında Rum bir ahiden bahsedilmektedir.⁶¹⁴ Doğu Anadolu’da ise Ermeni kaynaklarında 1462 yılında Ahi Karapet adlı bir Ermeni’ye rastlanmaktadır.⁶¹⁵ Bu bilgilerden dini ahlaki bir öğreti olan fütüvvetin bir lonca teşkilatına dönüşmüş olduğu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Fütüvvete giriş töreninde kişiye şalvar giydirilmesi, beline kuşak bağlanması ve tuzlu su içirilmesi ritüeli,⁶¹⁶ Ermeni kardeşliklerinde sadece bele kuşak bağlanması şeklinde uygulanıyordu. Hovhannes Yerznkatsi, bele kuşak bağlanmasının simgesel anlamını, ölçülü olmak ve arzunun, isteğin kontrol altına alınması olarak betimler.⁶¹⁷ Burgazi, fütüvvetnamesinde bele kuşak bağlanmasının zinadan kaçınmak manasına geldiğini belirtir.⁶¹⁸ Her iki gelenekte ritüeller üzerinden görülen bu benzerlikleri diğer alanlarda da görmek mümkündür. Mesela, her iki gelenekte de silahlı bir kol vardır. Ahiler şehirlerine bir saldırı olduğunda şehir savunmasında orduya destek oluyorlardı. Bunun yanı sıra merkezi otoritenin gücünü kaybettiği dönemlerde buldukları şehrin güvenliğini kendileri sağlıyorlardı. Selçuklu otoritesinin çöktüğü ve Anadolu’da çok sayıda küçük ölçekli devletlerin kurulduğu dönemde Ankara ve kısmen Kırşehir bir süre bu adı geçen ahiler tarafından yönetilmişti.⁶¹⁹ Ermeni kardeşliklerinde ticaret amacıyla bir kervan yola çıktığında güvenliği sağlamak için silahlı kardeşlik üyeleri kervana eşlik ediyorlardı. Bunun yanı sıra aynı ahilik teşkilatlarında olduğu gibi şehirlerine bir saldırı

XXIXe Congres International des Orientalistes Etudes Arabes et Islamiques I. Historie et Civilisation Vol. 2, Edt. Claude Cahen, L’Asiatheque, Paris, 1975, s. 109.

⁶¹⁴ Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, s. 580; Franz Taeschner, “Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14.-15. Jht.): auf Grund neuer Quellen”, *Islamica*, Sayı: 4, 1929, s. 20.

⁶¹⁵ Առնո Խաչիկյան, “1280 Թվականին Երզնկայում Կազմակերպված ‘Էթայրությունը’”, s. 78. . (Levon Xaç’ikyan, “1290 T’vakanin Erznkayum Kazmakerpvac’ ‘Etbayrut’yunə’”).

⁶¹⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, s. 40.

⁶¹⁷ Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World Volume Three Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam Thirteenth to Fourteenth Centuries*, s. 99; Rachel Goshgarian, *Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia*, s. 122.

⁶¹⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, “Burgâzi ve Fütüvvet-Nâme’si”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, 1953-1954, s. 147.

⁶¹⁹ Resul Ay, “XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 32, 2002, s. 43.

olduğunda şehirlerini savunuyorlardı. Timur'un Koğb⁶²⁰ şehrine gelmesi üzerine şehri bu birlikler savunmuştu.⁶²¹

Bu şekilde ortaya çıkan ve gelişen Ermeni kardeşliklerinin Erzincan dışında Erzurum, Van ve Ani gibi şehirlerde de varlığına rastlanılmaktaydı.⁶²² Bunun yanı sıra Ermenilerin ticaret amacıyla gidip koloniler kurdukları Kırım, Ukrayna, Polonya, İran, Moldova ve Macaristan gibi yerlerde de Ermeni kardeşlikleri kurulmuştur.⁶²³

Doğu Anadolu'da kurulan ahî tarzı Ermeni kardeşliklerine dönemin Ermeni şairi Kostandin Yerznkatsi'nin (1250-1314) şiirlerinde de rastlanmaktadır. Kostandin Yerznkatsi kardeşlik üyelerinin kendisinden Şahnâme gibi bir şiir yazmasını istediklerini söyleyerek bir şiir kaleme almıştır.⁶²⁴ Bundan başka olarak Amir Bey (Պարոն Ամիր) adında şiirden kardeşlik üyesi olduğu anlaşılan bir kişiye onu metheden bir şiir yazmıştır.⁶²⁵ Yazmış olduğu dinî içerikli şiirlerden farklı olarak dünyevî aşk üzerine yazdığı bir şiirde kardeşlik üyelerinin kendisinden bu şiiri yazmasını istediklerini söyler.⁶²⁶

Toplumsal hayatta sadece şehirde değil köylerde de ortak yaşama tecrübesinin geliştiği görülmektedir. Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Türkler genellikle aynı köyde yaşamıyorlardı. Ancak aynı köy içinde beraber yaşamasalar da birbirlerine yakın komşu

⁶²⁰ Günümüzde İğdir'ın Tuzluca ilçesi.

⁶²¹ Թովմա Վարդապետի Մեծորեցիոյ, *Լանկ-Թանուրայ և Յաջորդաց Խորոյ*, s. 18 (T'ovma Vartabedi Medzobets'ioy, *Lang-T'amuray ew Hajordats' Khrots'*); Rachel Goshgarian, *Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia*, s. 253-254.

⁶²² Լևոն Խաչիկյան, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանութեան Կանոնադրութիւնը (1280 թ.), s. 366 (Levon Xaç'ikyan, “Erznka K'alak'i Eğbayrc' Miabanut'ean Kanonadrut'yunə (1280 t'.)”; Dickran K. Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzincan”, s. 112.

⁶²³ Լևոն Խաչիկյան, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանութեան Կանոնադրութիւնը (1280 թ.), s. 367. (Levon Xaç'ikyan, “Erznka K'alak'i Eğbayrc' Miabanut'ean Kanonadrut'yunə (1280 t'.)”).

⁶²⁴ Theo Maarten van Lint, *Kostandin of Erzinka an Armenian Religious Poet of the XIIIth-XIVth Century*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Leiden Üniversitesi, Leiden, 1996, s. 257.

⁶²⁵ Theo Maarten van Lint, *Kostandin of Erzinka an Armenian Religious Poet of the XIIIth-XIVth Century*, s. 324-325.

⁶²⁶ Theo Maarten van Lint, *Kostandin of Erzinka an Armenian Religious Poet of the XIIIth-XIVth Century*, s. 339.

köylerde yaşıyorlardı. Anadolu'ya göç eden Türklerin bilhassa ilk zamanlarda konar-göçer olduklarından bahsedilmişti. Fakat daha sonra Moğol tehlikesinden kaçarak Anadolu'ya gelen yerleşik yaşam tarzına alışkın Türkler de vardı. Hem bu yeni gelen yerleşik Türkler hem de zamanla parça parça yerleşik yaşama geçen konar-göçerler köyler kurmaya başlamışlardı. Bu yeni geldikleri coğrafyada Türklerin burada yerel kültürle temas etmesi oldukça doğaldı. Mustafa Akdağ, yeni yerleşik yaşama geçerek köylere yerleşen Türklerin ziraat usulleri ve mahsul çeşitlerini öğrenmek için yerli Hıristiyan ahaliye bir müddet “çıraklık” yaptıklarını dile getirir.⁶²⁷ Köy hayatında yaşanan ortak tecrübe o dönemde köylülerin toplumsal hayatıyla alakalı herhangi bir kayıt tutulmadığı için ancak dil üzerinden incelenebilmektedir. Ermeniceden Türkçeye geçen, özellikle Doğu Anadolu ağzında var olan kelimelere bakıldığında köy hayatı ve tarım alanıyla ilgili pek çok kelimenin varlığı tespit edilir. Burada hepsini vermek çok zor olacağından konunun anlaşılabilmesi için belli başlı birkaç örnek vermek yeterli olacaktır. Tarım alanında Ermeniceden Türkçeye geçen kelimeler için şu örnekleri

⁶²⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi Cilt I (1243-1453)*, s. 11.

verebiliriz: Ahbun⁶²⁸, anık⁶²⁹, god⁶³⁰, herk⁶³¹, horum⁶³², hedik⁶³³ ve pancar⁶³⁴. Hayvancılık alanında Türkçeye geçen kelimelere de şu örnekler gösterilebilir: Nahir⁶³⁵, pin⁶³⁶, pingel⁶³⁷, petek⁶³⁸, kom.⁶³⁹

⁶²⁸ Hayvan dışkısı, gübre. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 242 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 99; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 198; Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları III. Cilt*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1978, s. 20.

⁶²⁹ Nane, çorba için kurutulmuş otlar. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 242 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 99; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 199.

⁶³⁰ Bir tahıl ölçüsü, kile. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 271 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 100; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 212; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s. 83.

⁶³¹ Tarlayı sürüp nadasa bırakmak. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 276 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 101; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 214; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, s. 84; Kadir Yılmaz, “Sivas Yöresi Ağzında Yaşayan Ermenice Kelimeler”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 46, 2022, s. 162.

⁶³² Koltuk altına sığabilecek ot destesi. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 263; Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 101; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 216; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, s. 88.

⁶³³ Haşlanmış buğday. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 274 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 101; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, s. 84; Kadir Yılmaz, “Sivas Yöresi Ağzında Yaşayan Ermenice Kelimeler”, s. 163.

⁶³⁴ Sebze, cümle sebzevat. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 245 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 103; Kadir Yılmaz, “Sivas Yöresi Ağzında Yaşayan Ermenice Kelimeler”, s. 162.

⁶³⁵ Hayvan sürüsü. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 287 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 103; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 225; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, s. 86.

⁶³⁶ Tavuk barınağı. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 247 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 104; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 228; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, s. 87; Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları III. Cilt*, s. 259.

⁶³⁷ Folluk. Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 247 (Nerses Mkrč‘yan, *Hayerenic’ P‘okharyal Baer T‘urk‘ereni Barbarnerum*); Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 104; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözləri”, s. 228; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, *Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, s. 87; Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları III. Cilt*, s. 259.

Tarım alanında yukarıda aktarılan bu etkileşimler Doğu Anadolu’da Türklerin yerleşik yaşama geçişte bölgedeki Ermenilerin var olan tecrübesinden faydalandıklarını göstermektedir. Ancak bu durum tek taraflı değildir. Daha önce de bahsedildiği gibi Anadolu’ya yerleşik Türkler de göç etmişti. Anadolu’ya göç eden yerleşik Türkler, bu coğrafya ahalisinin aşına olmadığı kavun, karpuz, ipek ve ayçiçeği gibi tarım ürünlerini beraberinde getirmişlerdir.⁶⁴⁰

Doğu Anadolu’da Türk hâkimiyeti tesis edildikten sonra bölgenin yerli ahalisi olan Ermenilerin yönetimde de yer aldıkları görülmektedir. Türkler, Anadolu’da fethettikleri yerleri ellerinde tutabilmek için öncelikle şehirlere muhafız askerler yerleştiriyorlardı.⁶⁴¹ Türk üst idaresi yeni fethettikleri şehirlerde asayişini sağlayabilmek ve vergi toplayabilmek amacıyla bölgenin eski nüfuzlu gayrimüslim kişilerini yönetimde kullanıyordu.⁶⁴² Maraş, Urfa ve Malatya gibi şehirlerde de ilk başlarda Türk hâkimiyeti bu şekilde tesis edilmişti.⁶⁴³ Zamanla şehirlere gelen Türk göçleri ve yerli gayrimüslim halkla yapılan evlilikler sonucunda şehirde Türk nüfusu artıyordu.

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde devlet mekanizması içerisinde bulunan Ermenilerle ilgili bilgilerimiz kaynak yetersizliğinden dolayı kısıtlıdır. Ancak yine de birkaç örneğe ulaşılabilir. I. İzzeddin Keykavus döneminden kalma bir vakfiyede Hacib Esed üd-Devle Arslan bin Simbat bin Yuri adında bir emirin adına rastlanılmaktadır.⁶⁴⁴ Bu emirin

⁶³⁸ Arıların yumurtalarını bırakmak ve bal depo etmek için yaptığı, düzgün altıgen ağızlı bal mumu yuvacıklar topluluğu. Արիւնքի Մկրտչաւի, Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբարերում, s. 306 (Nerses Mkrtç’yan, *Hayerenic’ P’okharjal Baer T’urk’ereni Barbarnerum*).; Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 104.

⁶³⁹ Ağıl, davar ağılı. Astrid Menz, “Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler”, s. 102; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözlere”, s. 222; M. Sıtkı Aras ve Adem Yavuz Sönmez, Erzurum’da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri, s. 85.

⁶⁴⁰ Mustafa Kafalı, *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 11.

⁶⁴¹ Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağda Türk Şehri*, s. 27

⁶⁴² Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 156; Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağda Türk Şehri*, s. 27

⁶⁴³ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 156.

⁶⁴⁴ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, s. 254.

isminden kendisinin Ermeni kökenli olduğu düşünülmektedir. Moğolların kuşatmasına karşı Kayseri'nin savunulmasında ön plana çıkan iğdişbaşı Hacuk oğlu Hüsam bu duruma bir başka örnektir.⁶⁴⁵ Anadolu Selçuklu Devleti zamanında iğdişler, şehrin önde gelenlerindendi. Bu kişiler şehirlerarası hatta bazen uluslararası ticaret yaptıkları için zengindiler ve şehirlerde sözlerinin geçmesi de bu sayede oluyordu.⁶⁴⁶ İbn Bibi, padişahla konuşabilen ve ona fikirlerini sunabilen ayrıcalıklı gruplar arasında iğdişlerin de adını verir. Günümüze Anadolu Selçuklularından kalan isimleri bilinen iğdişlerin sayısı fazla değildir. Ancak iğdişlerin ticaret ve esnaflık yaparak zengin olmaları, bu sayede toplum içerisinde ayrıcalık kazanmaları ve daha önce de bahsedildiği üzere Ermenilerin ticarete aktif rol oynuyor olmaları nedeniyle Ermeni kökenli başka iğdişlerin de var olduğu düşünülebilir. Yine Anadolu Selçuklu devleti hizmetinde bulunmuş ve devletin Karadeniz'deki donanmasına kaptanlık yapmış Hayton adında bir Ermeni bir denizcinin de varlığı bilinmektedir.⁶⁴⁷

Doğu Anadolu'da nüfuzlu Ermenilerin Osmanlı Devleti döneminde dahi yerel yönetimlerde kullanıldığı vakidir. Osmanlı Devleti, yeni ele geçirdiği bölgedeki sosyal nizamı sağlayabilmek amacıyla kendinden önce bölgede var olan durumu sürdürmeye gayret etmiştir. Oradaki nüfuzlu aileleri, kişileri kendi siyasi bünyesine dâhil ederek zamanla bu ailelerin Osmanlılaşmasını sağlamış ve topraklar üzerindeki egemenliğini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bu yöntemlerden biri yeni ele geçirilen topraklarda coğrafyanın yerli nüfuzlu ailelerine tımar dağıtmaktır. Osmanlı yönetimi altında Müslümanların yanı sıra gayrimüslim tımar sahiplerine de rastlanmaktadır.⁶⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin, Doğu Anadolu'da yeni ele geçirdiği şehirlerde tımar dağıtırken Ermenilere de tımar vermiş olduğu görülmektedir. 1516 senesinde Bayburt'ta 191 adet bulunan tımarın 63'ü Hristiyan sipahilere aitti.⁶⁴⁹ Bu Hristiyan sipahilerin bazılarınının

⁶⁴⁵ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, s. 503.

⁶⁴⁶ Tuncer Baykara, "Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *Bellekten*, Sayı: LX, 1996, s. 690.

⁶⁴⁷ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 254.

⁶⁴⁸ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, s. 1.

⁶⁴⁹ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, s. 145.

isimleri incelendiğinde içerisinde Ermenilerin de bulunduğu görülmektedir.⁶⁵⁰ Bunun dışında Pasin Sancağı'nda, Kemah'ta,⁶⁵¹ Kelkit'de, Koğans'ta,⁶⁵² Ermeni tımarlı sipahileri bulunmaktaydı.⁶⁵³ Ermeni tımar sahiplerinin oğulları dinlerini değiştirmeden tımarı devam ettirebiliyorlardı.⁶⁵⁴ Timur'un Sivas'a saldırısında şehri savunan Osmanlı Devleti'ne hizmet eden 4000 Ermeni sipahiye öldürmesi,⁶⁵⁵ Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin ilk zamanlarında Ermenilerden asker olarak faydalandığını da göstermektedir.⁶⁵⁶

Ermenilerden Türk-Moğol saraylarında tercüman olarak da faydalanılmaktaydı. Değişen siyasi şartlara uyum sağlamak zorunda kalan Ermeniler kendi dillerinin yanında Türkçe, Farsça, Moğolca, Gürcüce ve Uygurca gibi dilleri öğrenmişlerdir.⁶⁵⁷ Bu şekilde hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kaldıkları güçlerle iletişim kurmuşlar ve sosyal yaşantılarını devam ettirebilmişlerdir.

Türkler ve Ermeniler birbirleriyle temas kurmaya başladıktan sonra siyasi alanda da birtakım etkileşimler yaşamışlardır. Bunlardan ilki Ermeni siyasi literatürüne giren atabey unvanıdır. Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında şehzadeler devlet işlerinde yetiştirilmeleri ve iyi bir eğitim almaları için atabeylere teslim edilirdi.⁶⁵⁸ Atabey unvanı Ermeni siyasi literatürüne Gürcistan Krallığı aracılığıyla geçmiştir. Daha önceki bölümlerde bahsedildiği üzere Gürcistan Krallığı'na hizmet eden Zakaryanlardan biri olan İvane Zakaryan, atabey unvanını kullanan ilk kişidir. Dönemin kaynaklarında anlatılanlara göre Gürcistan Kraliçesi Tamara, ordularına başkomutanlık eden Zakare Zakaryan'ın vefatından sonra onun kardeşi İvane'ye başkomutanlık payesi vermek istemiştir. İvane, Kraliçe'den başkomutanlık yerine kendisine atabey unvanını vermesini

⁶⁵⁰ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, s. 145.

⁶⁵¹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK, Ankara, 2014, s. 213.

⁶⁵² Günümüzde Gümüşhane sınırları içerisinde yer alan Kale köyü.

⁶⁵³ Seyran Aktaş Batar, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, s. 52-53.

⁶⁵⁴ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s. 214.

⁶⁵⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987, s. 262.

⁶⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, Haz. Recep Toparlı, TTK, Ankara, 2020, s. 146.

⁶⁵⁷ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 126.

⁶⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 78-79.

rica etmiştir. İvane kendisine bu unvanı isterken daha önce kimsenin Gürcistan Krallığı'nda bu unvana sahip olmadığını biliyordu. İvane, Kraliçe Tamara'ya atabey unvanının diğer tüm unvanlardan daha yüce olduğunu, sultan ve kralların “süt babası” anlamına geldiğini söylemiştir. Kraliçe, İvane'nin bu isteğini kırmamış ve daha önce Gürcistan tarihinde hiç bulunmayan atabey unvanını ona vermiştir.⁶⁵⁹ İvane Zakaryan 1212 yılından 1227 yılına kadar bu unvanı taşımıştır. Daha sonra atabeylik unvanı oğlu Avak'a geçmiştir. 1250 yılındaki ölümüne kadar bu unvanı taşıyan Avak'ın geride mirasını devam ettirecek bir erkek oğul bırakmaması üzerine bu ailedeki atabeylik unvanı son bulmuştur.⁶⁶⁰

Ermeni siyasi kültüründen Türk siyasi kültürüne geçen bir unvan ise tekfurdur. Tekfur kelimesi Ermenice tagavor (թագավոր) kelimesinin bozulmuş halidir. Tagavor Ermenicede kral anlamına gelmektedir. Doğu Anadolu'da Türk fetihleri öncesi bulunan Ermeni siyasi teşekküllerinde “tagavor” unvanının artık şehirleri yöneten beyler tarafından bile kullanılmış olması, Türkçeye “tekfur” olarak geçen bu kelimenin “şehir yöneticisi, vali” anlamlarında kullanılmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁶¹ Türkler tekfur kelimesini kendileri için değil, Ermeni ya da Rum beyleri veya valileri işaret etmek için kullanmışlardır. Bu kelime sadece Türkçeye değil, Süryanice, Arapça ve Farsça dillerine de geçmiştir.⁶⁶² Kelimenin Selçuklu-Ermeni ilişkileri sırasında Türkçeye geçtiği düşünülmektedir. 13. yüzyılın sonunda yazıldığı düşünülen ve 14. yüzyılın ortalarında başka bir müellif tarafından başına bir giriş ve sonuna iki sayfalık bir kronoloji eklendiği öne sürülen anonim *Selçuknâme (Tarih-i Âl-i Selçuk)*⁶⁶³ adlı eserde yazar, Kilikya Ermeni Krallığı'ndan bahsederken bölgeyi “tekfur vilayeti” olarak adlandırmaktadır.⁶⁶⁴ Bu

⁶⁵⁹ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 420.

⁶⁶⁰ Ömer Subaşı, “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: 'Atabeglik Müessesesi ve Atabegler'”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017, s. 534.

⁶⁶¹ Gagik Danielyan, “The Title T'agavor/Takfur in the Medieval Muslim Historiography”, *Revue Des Études Arméniennes*, Sayı: 36, 2014-2015, s. 63.

⁶⁶² Gagik Danielyan, “The Title T'agavor/Takfur in the Medieval Muslim Historiography”, s. 62.

⁶⁶³ Osman G. Özgüdenli, “XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Edt. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta ve Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 270.

⁶⁶⁴ Anonim, *Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, s. 52.

kelimenin *Dede Korkut Hikâyeleri* gibi 15. yüzyılda yazıya döküldüğü ileri sürülen bir eserde de geçiyor olması bu düşüncenin doğru olabileceği göstermektedir.⁶⁶⁵

Yüksek sosyal konuma sahip Ermeniler arasında Türkçe isimler kullanma bu dönemde ortaya çıkar. 12-14. yüzyıllar arasında yazılmış kolofonlarda geçen, *Aslan*, *Aslan Bey*, *Kutlu Bey*, *Ulu Bey*, *Aziz Bey* ve *Türk* gibi isimler buna örnektir. Türklerle siyasi ve idari alanda yaşanan etkileşimin bir sonucu olarak Ermenilerde Türkçe isimlerin kullanılmaya başlamış olduğu düşünülmektedir.⁶⁶⁶ Ermeniler, o dönemki hâkim kültüre yakınlaşabilmek, siyasi ya da ekonomik güç elde edebilmek amacıyla bu isimleri kullanmış olabilirler.

Maxime K. Yevaddian, Ermenilerin Selçuklu kültürüne yaptığı katkıların en somut ve görünür olanlarının mimari alanında olduğunu belirtir.⁶⁶⁷ Doğu Anadolu coğrafyası taşlık bir coğrafyadır ve burada yaşayan Ermeniler tarih boyunca taş ustaları olarak ün salmışlardır. Türkler, Doğu Anadolu'da siyasi teşekküller kurmaya başladıktan sonra ihtiyaç duydukları inşa işlerinin yapımında Ermenilerin taş üzerindeki bu tecrübelerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Selçuklular gayrimüslim mimarlardan faydalandıkları gibi daha sonra çevre Müslüman ülkelerden ve kendi topraklarında yetişen Müslüman mimarlardan da yararlanmışlardır.

Selçuklu döneminin en ünlü mimarlarından biri Kelük bin Abdullah'tır. İsminden kendisinin ihtida etmiş biri olduğu anlaşılmaktadır. Kelük bin Abdullah'ın günümüzde bilinen eserleri şunlardır: Konya Felekabad Köşkü, Konya Nizamiye Medresesi, Konya Sahip Ata Camii ve İnce Minareli Medrese.⁶⁶⁸ Bu büyük mimarın hangi milletten

⁶⁶⁵ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 135.

⁶⁶⁶ J.J.S. Weitenberg, "Cultural Interaction in the Middle East as Reflected in the Anthroponomy of Armenian 12th-14th Century Colophons", *Redefining Christian Identity Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Berg ve T.M. Van Lint, Peeters Publishers, Leuven, 2005, s. 272.

⁶⁶⁷ Maxime K. Yevaddian, "Selçuklular ve Ermeni Mimarlar", *Sadık Tebaa Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler*, Çev. Tomas Terziyan, Kalust Gülbenkian Vakfı, İstanbul, 2011, s. 28.

⁶⁶⁸ Orhan Cezmi Tuncer, "Mimar Kölük ve Kalûyan", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 19, 1985, s. 109.

olduğuna dair tartışmalar bulunmaktadır. Orhan Cezmi Tuncer, “kölük” kelimesini ve benzerlerini *Divānu Lugāti't-Türk*'te tarayarak Kelük bin Abdullah'ın Türk olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁶⁹ Maxime K. Yevaddian, bu mimarın kesinlikle Ermeni olduğunu söyler ve mimarın adını bir Ermeni erkek ismi olan “Kalust” olarak ifade eder.⁶⁷⁰ Türk ya da Ermeni olmayan başka tarihçilerin yazdıkları incelendiğinde, Kelük bin Abdullah'ın büyük ihtimalle Ermeni kökenli olabileceğini yazarlar ancak kesin bir yargıda bulunmaktan çekinirler.⁶⁷¹

Memlukluların Malatya Emiri Şahabeddin Hızır tarafından 14. yüzyılın ortalarında Malatya'da inşa ettirilen Şahabiyye-i Kübra ve Suğra Medresesi'nin mimarı, adından Ermeni olduğu anlaşılan Takvor bin Stepan'dır.⁶⁷² Yine adından hareketle Ermeni olduğu anlaşılan bir başka örnek de Zor Kervansarayı'nı⁶⁷³ inşa eden Aşot'tur.⁶⁷⁴

Yukarıda bahsedilen, ismi günümüze kadar ulaşabilmiş Ermeni mimarların dışında inşaat sürecinin pek çok aşamasında çalışan başka Ermeni ustalar da bulunmaktaydı. Buna örnek olarak 18 Ekim 1306 yılında Gazan Han Kümbeti'nin sütunlarının çökmesiyle 50 kadar Müslüman, Gürcü ve Ermeni işçinin ölmesi olayı gösterilebilir.⁶⁷⁵ Bunun yanı sıra Orta Çağ Doğu Anadolu'sunda gerçekteşirilmiş olan inşa faaliyetleri üzerinden de Ermeni ustaların çalıştığına ulaşılmaktadır.⁶⁷⁶ Doğu Anadolu'da bulunan çoğu yapıda Ermeni mimarisinin izine rastlanmaktadır. Bu benzerlikler elbette plan düzenlerinden

⁶⁶⁹ Orhan Cezmi Tuncer, “Mimar Kölük ve Kalüyan”, s. 110.

⁶⁷⁰ Maxime K. Yevaddian, “Selçuklular ve Ermeni Mimarlar”, s. 29.

⁶⁷¹ Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, s. 236; Barbara Brend, “The Patronage of Fahr Ad-Din ‘Ali Ibn Al Husain and the Work of Kaluk Ibn ‘Abd Allah in the Development of the Decorations of Portals in Thirteenth Century Anatolia”, *Kunts Des Orients*, Sayı: 10, 1975, s. 160.

⁶⁷² Maxime K. Yevaddian, “Selçuklular ve Ermeni Mimarlar”, s. 29; Ramazan Sever, “Battalgazi (Eski Malatya) İlçesinin Kültürel Peyzajında Tarih ve İnanç Turizmi”, *International Journal of Human Sciences*, Sayı: 13, 2016, s. 2150.

⁶⁷³ Günümüzde İğdır şehri sınırları içerisinde bulunmaktadır.

⁶⁷⁴ Patrick Donabédian, “Armenia-Georgia-Islam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture”, *L'arte armena. Storia critica e nuove prospettive Studies in Armenian and Eastern Christian Art 2020 Eurasiatica Volume 16*, Edt. Aldo Ferrari, Stefano Riccioni, Marco Ruffilli ve Beatrice Spampinato, Edizioni Ca'Foscari, Venezia, 2020, s. 81.

⁶⁷⁵ Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1992, s. 92.

⁶⁷⁶ Richard Piran McClary, “Craftsmen in Medieval Anatolia: Methods and Mobility”, s. 3.

daha fazla yapı ayrıntılarında görülmektedir.⁶⁷⁷ Ermeni mimarlığında taş tonoz ve kubbe inşaatı çok gelişmiştir. Daha Türkler Anadolu'ya gelmeden önce taş yontma hususunda uzmanlaşmışlardı.⁶⁷⁸ Ermeni mimarlar, ustalar, işçiler Doğu Anadolu'da Türk hâkimiyeti kurulduktan sonra yeni işverenlerin isteklerine göre inşa faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu mimarlar, ustalar ve işçiler kendi kültürlerine yabancı olan işverenlerin istedikleri yapıyı gerçekleştirebilmek için kendi bildikleri yapı tiplerinden işverenlerinin istediğine en yakın olan tipi seçip uyguluyorlardı. Örneğin Müslüman işverenleri onlardan bir cami yapmalarını istediğinde, cami yapı tipine aşina olmayan mimarlar kendi bildikleri camiye en uygun olan yapı tipini kullanıyorlardı. Divriği Kale Camii, Amasya Gökmedrese Camii gibi camiler bu tip yapılara örnek olarak gösterilebilir. Bu camilerin yapılarında üç açıklıklı kilise planlarından esinlenmeler görülür.⁶⁷⁹

Ermeni mimarisinin etkisinin görüldüğü bir diğer yapı tipi kümbetlerdir. Selime Sultan Kümbeti, Yarım Kümbet, Kureyş Baba Kümbeti, Ulaş Baba Kümbeti ve Esirüddin Ebheri Kümbeti'nin yapı planları haç şeklindedir. Yapılarda kullanılan haç planı Roma devrinde ortaya çıkmış, daha sonra diğer Hristiyan milletler tarafından da kullanılmıştır. Bu kümbetlerde haç planının uygulanması yapıların inşa edilme sürecinde gayrimüslim ustaların görev aldığını göstermektedir.⁶⁸⁰ Türklerin kümbet mimarisine İran coğrafyasından aşinalıkları bulunmaktaydı. Ancak İran coğrafyasındaki kümbetlerin yapı malzemesi çevresel faktörlerden ötürü tuğlaydı. Doğu Anadolu'ya gelindiğinde ise yapı malzemesi olarak taş ile karşılaşan Türklerin bu konuda uzman olan ve kendi egemenlikleri altında yaşayan Ermeni ustalardan faydalanmak istemeleri olağandır. Bu nedenle Doğu Anadolu'da yer alan çeşitli kümbetlerin Ermeni mimarisini andırmaları oldukça doğaldır.⁶⁸¹ Özellikle Doğu Anadolu'da Türklerin gelmesinden sonra inşa edilen

⁶⁷⁷ Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 232.

⁶⁷⁸ Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, s. 233.

⁶⁷⁹ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 73; M. Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu Mimarlığında Tipoloji Üzerine Düşünceler", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler I*, Haz. Osman Eravşar, Selçuk Üniversitesi Selçuk Araştırmaları Merkezi, Konya, 2001, s. 37.

⁶⁸⁰ Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri -I- Selçuklu Dönemi*, Güven Matbaası, Ankara, 1986, s. 321-322; Hakkı Önal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 88,107,153.

⁶⁸¹ Patrick Donabédian, "Armenia-Georgia-Islam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture", s. 85-86.

ilk yapılardan biri olan ve Erzurum’da bulunan Emir Satuk Kümbeti’nin Ermeni ve Roma mimarisine oldukça benzemesi, onun yapımında Ermeni ustaların çalıştırıldığını göstermektedir.⁶⁸²

Ermeni mimarisi Türklerin Anadolu’ya gelmesinden önce komşu İslam mimarisiyle etkileşim yaşamıştır. Bunun en görünen örneği mukarnastır. Mukarnas, mimari alanında “*kademeli çıkıntılı olan, basamaklı çatma tavan, kubbe, bir başlık türü, rengârenk alacalı işleme*” olarak bilinmektedir.⁶⁸³ Ermeni ustalar mukarnası kubbesel tonozlara uygulamışlardır.⁶⁸⁴ Bu süslü kubbelerin genel olarak ortaları açıktı. Bu şekilde yapılmış mukarnaslı kubbeler, Erzurum Ulu Camii ve yine Erzurum’da bulunan Yakutiye Medresesi’nde kullanılmıştır.⁶⁸⁵ Günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Geğard Manastırı’nda bulunan, biri 1215-25, diğeri 1283 yılında inşa edilen iki kubbe bu şekilde mukarnaslı ve açıklıklıdır.⁶⁸⁶ Erzurum Ulu Camii 1179 yılında, Yakutiye Medresesi ise 1316 yılında inşa edilmiştir.⁶⁸⁷ 12. yüzyılın sonundan 14. yüzyılın başına kadar inşa edilmiş bu iki Müslüman ve iki Ermeni Hıristiyan yapısında benzer mukarnaslı kubbe yapısının kullanılmış olması, Ermeni ustaların bu yapıların inşaatında çalışmış olduklarını kanıtlamaktadır. Doğan Kuban, mukarnasın Türklere İslam mimarisinden direkt olarak değil, Ermeni ustalar aracılığıyla geçmiş olduğunu belirtir.⁶⁸⁸

Haçkarlar, Ermeni mimarisinden Türklere geçen bir diğer yapı unsurudur. Haçkarlar daha önce de üzerinde durulduğu gibi Ermeni kültürünün en önemli sembollerinden biridir. Üzerine haç ve çeşitli semboller kazınan taşlar, Tanrıyla aralarında kurdukları bağı

⁶⁸² Ernst Diez ve Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1955, s. 78; Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, s. 218.

⁶⁸³ Selçuk Mülayim, “Mukarnas”, *DİA*, Cilt: 31, 2006, s. 126.

⁶⁸⁴ Armen Ghazarian ve Robert Ousterhout, “A Muqarnas Drawing From Thirteenth-Century Armenia and the Use of Architectural Drawings During the Middle Ages”, *Muqarnas*, Sayı: 18, 2001, s. 150.

⁶⁸⁵ Doğan Kuban, *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*, s. 233.

⁶⁸⁶ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, s. 196.

⁶⁸⁷ Hüseyin Yurttaş, “Erzurum Ulu Camii’ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, 2001, s. 191; İlhan Akçay, “Yakutiye Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, 1965, s. 151.

⁶⁸⁸ Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1965, s. 72.

simgeliyordu. Haçkarları diktirenler kendilerinin ve ailelerinin Tanrı tarafından korunmasını ve bağışlanmasını amaçlıyordu. Haçkarların sahip oldukları bu özellikler Türk kültürüne geçerken değişikliklere uğramıştır. Türk kültüründe Ermeni kültüründe olduğu gibi bir haçkar kültüründen söz edilemese de Ahlat'ta bulunan ünlü Selçuklu mezarlığında bulunan mezar taşları haçkarların etkisiyle yapılmıştır. Bu mezar taşları, haçkarların İslam mimarisinden gelen geometrik motiflerle süslenmiş halleridir.⁶⁸⁹

Ermeni mimarisinin Doğu Anadolu'daki Türk-İslam mimarisine etkilerini özellikle binaların süslemelerinde gözlemlemek mümkündür. Ermeni mimarisinde hayvan ve insan betimlemeleri biçimindeki hafif kabartmalı süslemeler oldukça yaygındı. Örnek verilecek olursa, Akdamar Adası'nda bulunan 10. yüzyılda yapılmış Kutsal Haç Kilisesi gösterilebilir. Erzurum'da bulunan Yakutiye Medresesi ve Çifte Minareli Medrese'nin sahip olduğu figüratif motifler, Ermeni mimarisindeki bu süsleme alışkanlığı ile bağlantı içindedir.⁶⁹⁰

3.2. KÜLTÜREL ETKİLEŞİM

Kültürel etkileşim türlerinden biri, insanın başka kültürlerden öğrendikleri veya bir toplumun diğerinden aldığı, edindiği öğeler ve farklı toplumların karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesi olarak alandırılan kültürleşmedir. Kültürleşme sürecinde, iki ya da daha çok kültür, karşılıklı etkileşim sonucu değişikliğe uğrar ve yeni sentezler ortaya çıkarırlar Bozkurt Güvenç, bütün çağdaş kültürlerin kültürleşme sürecinin ürünleri olduklarını belirtir.⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Oya Pancaroğlu, "The House of Mengüjek in Divriği: Constructions of Dynastic Identity in the Late Twelfth Century", *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock, Sara Nur Yıldız, I.B. Tauris, New York, 2013, s. 55; Patrick Donabédian, "Armenia-Georgia-Islam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture", s. 103.

⁶⁹⁰ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, s. 204.

⁶⁹¹ Bozkurt Güvenç, "Süreçler: Kültürleme, Kültürlenme ve Kültürleşme", *Kültürün ABC'si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 87; Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 126.

Kültürel psikolojinin öncülerinden sayılan Frederic Bartlett, kültürler arasında etkileşimin yaşanabilmesini sağlayan durumlardan birinin bir toplumun yaşadığı bölgeden göç edip yeni bir bölgeye yerleşmesi olduğunu yazar. Göç ederek gelen toplum yanında getirdiği kültür ve gelenekleriyle yerleştikleri bölgenin ahalisini etkiler.⁶⁹² Bartlett'in bu açıklaması Türklerin Anadolu coğrafyasına göç ederek buradaki yerli ahali ile etkileşimlere girmesini kavramsallaştırmaktadır. Toplumların birbirlerine karşı takındıkları tavırlar, birbirlerinin kültürlerini anlamalarında, birbirleriyle iletişim kurmalarında önemli bir rol oynar.⁶⁹³ Eğer iki toplum arasındaki ilişkiler barışçıl ise toplumlar birlikte yaşama tecrübesi geliştirirler ve kültürleşme süreci yaşanır. Ama eğer bu iki toplumun bakış açıları ve tutumları birbirlerine karşı düşmanca ve bir toplum diğerine karşı daha baskın ise zamanla baskın kültürün karşısındaki toplum asimile olmaya başlar, kendi kültürünü unutarak baskın kültürü benimser.⁶⁹⁴ Çalışmanın zaman ve mekânı olan 11-15. yüzyıllar arası Doğu Anadolu coğrafyasına bakıldığında bu etkileşimin daha çok barışçıl bir yön olan kültürleşme ve birlikte yaşama tecrübesiyle gerçekleştiği görülür. Bu yargıya Doğu Anadolu'da Ermenilerin varlıklarını ve kültürlerini 15. yüzyıldan sonra da yüzyıllarca devam ettirmiş olmaları nedeniyle ulaşılmaktadır.

Doğu Anadolu coğrafyası tarihin hemen her dönemi için önemli ve stratejik bir coğrafya olmuştur. Bir kavşak noktası olması, ticaret yolları üzerinde bulunması ve yine tarihte neredeyse her zaman için farklı kültürlerin bir karşılaşma alanı olması Doğu Anadolu'nun önemini ortaya koymaktadır. Doğu Anadolu coğrafyası Türk fetihleri öncesinde Arap ve Bizans sınırı olarak karşımıza çıkar. Coğrafya zaman zaman Arap ve Bizans kuvvetleri arasında el değiştirmiş, Arap siyasi anlayışının sınır, uç bölgesi manasına gelen “*sugûr*” ve o bölgelerdeki askeri yapılanmayı anlatan “*avâsım*” geleneğine sahip olmuştur.⁶⁹⁵ Türk fetihlerinden sonra da Doğu Anadolu'nun bu özel konumunu koruduğu görülür. Doğu Anadolu'da Türk siyasi teşekkülleri kurulmuş olmakla beraber yine Gürcistan

⁶⁹² F.C. Bartlett, *Psychology and Primitive Culture*, Cambridge At The University Press, Cambridge, 1923, s. 133.

⁶⁹³ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018, s. 159.

⁶⁹⁴ F.C. Bartlett, *Psychology and Primitive Culture*, s. 144.

⁶⁹⁵ Feridun Emecen, “Uç Beyi”, *DİA*, Cilt: 42, 2012, s. 38.

Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu gibi Hristiyan ve Suriye, Irak gibi coğrafyalarda kurulan Müslüman devletlerle bir sınır bölgesi olma özelliğini sürdürüyordu.

Sınırlar, tarih biliminde değeri sonradan anlaşılan bölgelerdir. Daha önce sınırlar tarihçiler tarafından günümüzde aklımızda var olan sınır anlayışı gibi ülkelerin birbirlerinden keskin hatlarla ayrıldığı “engel bölgeleri” olarak anılmıştır. Daha sonra ise sınırların, halkların birbirleriyle temas geçtiği bölgeler olduğunun farkına varıldı.⁶⁹⁶ Peter Burke bu nedenle sınır boylarını çoğu zaman kendilerine has melez bir kültüre sahip olan yerler olarak görür.⁶⁹⁷ Sınırların temas bölgeleri olmasından ve kendilerine has melez bir kültüre sahip olmalarından yola çıkarak ünlü antropolog Nestor Garcia Canclini kültür alanında “melezlik” teorisini ortaya koymuştur. Günümüzde var olan bütün kültürlerin aslında sınır kültürleri olduklarını dile getiren Canclini, buna gerekçe olarak da bütün sanatların birbirleriyle temas ederek gelişmelerini, bir halkın hikâyelerini anlatan filmlerin, müziklerin başka halklarınkiyle çok rahat değiş-tokuş edilebilmesini gösterir. Böylece kültürlerin de kendi bölgeleri ile olan ilişkilerle sınırlı kalmayıp iletişim yeteneği kazanarak, birbirleriyle temas edip melezleştiklerini ortaya koyar.⁶⁹⁸

Çalışmanın konu aldığı döneme baktığımızda sınırlarda bu tarz etkileşimlerin yaşandığı görülür. Orta Çağ sınırları günümüz sınır anlayışından daha farklıdır. Bir kere sınırlar çok hızlı bir değişim halindedir. Günümüz ulus devletleri arasındaki gibi kesin bir hatla çizilmiş lineer sınır mefhumu da mevcut değildi. Bu yüzden sınırlar çoğunlukla insanlar için bir engel teşkil etmemekte, ihtiyaçlar için rahat bir şekilde geçilebilmekteydi. Böyle bir sınır algısının olduğu bir zamanda sınırlar arasındaki etkileşimin de günümüze kıyasla daha yoğun olduğu şüphe götürmez. Orta Çağ sınırları savaş dönemleri haricinde iki dillilik, halklar arası evlilik, ticaret, sosyal uzlaşma ve kültürel benzeşmeler gibi olguların

⁶⁹⁶ Peter Burke, *Kültür Tarihi*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 166.

⁶⁹⁷ Peter Burke, *Kültür Tarihi*, s. 167; Peter Burke, *Kültürel Melezlik*, Çev. Mustafa Topal, Asur Yayınları, İstanbul, 2011, s. 114.

⁶⁹⁸ Nestor Garcia Canclini, *Hybrid Cultures Strategies for Entering and Leaving Modernity*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, s. 261.

tecrübe edildiği yerler olarak karşımıza çıkar.⁶⁹⁹ Günümüze Bizans döneminden kalan tek destan olan “*Digenes Akrites Destanı*” da böyle bir ortamda ortaya çıkmıştır. Digenes Akrites’in babası Hristiyanlığı kabul etmiş bir Arap emiridir. Destanın kahramanının adı “çift soylu” anlamına gelen digenes ve “uç beyi, uç askeri” anlamına gelen akrites kelimesinden oluşmaktadır. Kahraman Bizans İmparatorluğu’nun Kapadokya, Güneydoğu Anadolu ve Suriye gibi uç bölgelerinde yaşar.⁷⁰⁰ Bu bilgiler Orta Çağ sınırlarının yapısı hakkında önemli veriler sağlamaktadır.

Kültürlerarası iletişimi sağlayan yukarıda daha önce bahsedildiği gibi bireylerdir. Farklı kültürlerle sahip bireyler arasında başlayan iletişim zamanla toplumların kültürel etkileşim yaşamasına neden olur. Gündelik yaşamlarında farklı kültürlerle sahip bireyler birbirleriyle temas kurdukça kendi kültürlerinde var olan alışlagelmişlikleri zamanla törpülenerek iki tarafın yeni alışlagelmişliklerinin oluşmasını sağlar.⁷⁰¹ Bu durum zamanla toplumlara sirayet eder. Bu ortak kültürleşmenin yaşanabilmesi bakımından bireyler, yakınlaşabilmek, birbirlerinin kültürleri arasında benzerlikler bulabilmek için birbirlerinin geleneklerinden miras alınmış, benimsenmiş öğelere ihtiyaç duyarlar.⁷⁰² Bu yüzden toplumlar arasında gerçekleşen kültürleşmenin içerisinde iki tarafa ait unsurlar bulunur. Çalışmanın bu bölümünde Doğu Anadolu’da yaşanmış olan kültürel etkileşimin örnekleri, sosyal hayatın çeşitli alanlarında incelenecektir.

3.2.1. Dini Etkileşim

Doğu Anadolu’da gerçekleşen dini etkileşime bakmadan önce Ermenilerin dini yapılarının nasıl olduğuna bakmak faydalı olacaktır. Ermeniler için dinleri, kimliklerini

⁶⁹⁹ Charles J. Halperin, “The Ideology of Silence: Prejudice and Pragmatism on the Medieval Religious Frontier”, *Comparative Studies in Society and History*, Sayı: 26, Haziran 1984, s. 464.

⁷⁰⁰ *Digenes Akrites Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı*, Haz. Richard C. Dietrich, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1.

⁷⁰¹ Asker Kartarı, *Kültür, Farklılık ve İletişim Kültürlerarası İletişimin Kavramsal Dayanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 50.

⁷⁰² Jerry H. Bentley, “Cultural Exchanges in World History”, *The Oxford Handbook of World History*, Edt. Jerry H. Bentley, Oxford University Press, New York, 2011, s. 345.

oluşturan en önemli öğelerden biridir. Toplumunu bir arada tutan, uzun yüzyıllar boyunca dünyanın çeşitli yerlerinde farklı devletler altında yaşamalarına rağmen benliklerini korumalarını sağlayan bir olgudur. Bu dini temsil eden Ermeni Kilisesi tarihin her döneminde topluma yön veren, koruyan bir rol üstlenmiştir.

Ermenilerin 301 yılında Grigor Lusavoriç önderliğinde Hıristiyanlığı kabul ettiklerinden ve ulusal geleneklerinde havari Thaddeus ve Bartholomew tarafından İncil'in Ermenilerin yaşadığı yerlerde vaaz edildiğini kabul ederek kiliselerini "apostalik" yani havari kilisesi olarak adlandırdıklarından söz edilmişti. Ermeni Kilisesi, ilk üç ekümenik konsilde alınan kararlara bağlı kalmıştır. Ancak 451 yılında toplanan Kadıköy (Kalkedon) Konsili'nde Ermeni Kilisesi temsil edilmemiştir.⁷⁰³ Bu konsilde "dogmatik formül" yeniden düzenlenmiştir. Konsilde İsa Peygamber'in iki tabiata sahip olduğu şu sözlerle kabul edilmiştir: "*Hepimiz, ittifakla bir tek ve biricik oğul İsa'yı kabul ediyoruz ve yine onun, bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz.*"⁷⁰⁴ Kadıköy Konsili'nde temsil edilmeyen Ermeni Kilisesi bu karara karşı çıkmıştır. Ermeni Kilisesi bu konuda İskenderiyeli Aziz Cyril'in "Vücut Bulmuş Kelamın Tek Tabiatı" görüşünü savunur. Bu öğretiye göre İsa Peygamber'in vücuda bürünmesi sırasında onun tanrısal tabiatıyla insan tabiatı birbirinden ayrılmaz. Bu iki tabiat birleşerek tek tabiat, yani tek bir kişi olmuştur.⁷⁰⁵ Ermeni Kilisesi bu nedenle Kadıköy Konsili'nde alınan kararlara uymayarak İstanbul Kilisesi'nden ayrılmıştır.

Türkler gelmeden önce Ermenilerin Hıristiyanlık mezhebi içerisinde "Tondraki" adında bir hareket ortaya çıkmıştır. Tondraki hareketi, araştırmacılar tarafından Pavlikan hareketinin bir devamı olarak görülür, 11. yüzyılda yaşamış devlet adamı Grigor Magistros'un onları Pavlikanlar olarak da ifade etmiş olması bu durumun doğru olabileceğini göstermektedir.⁷⁰⁶ Kısaca değinilecek olursa Pavlikanlar Anadolu'da 7.

⁷⁰³ Frederick W. Norris, "Greek Christianites", *The Cambridge History of Christianity Constantine to c. 600*, Edt. Augustine Casiday ve Frederick W. Norris, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 90.

⁷⁰⁴ Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Çev. Mehmet Aydın, TTK, Ankara, 1990, s. 16.

⁷⁰⁵ Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi Kısa Bir Giriş*, s. 23.

⁷⁰⁶ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement*, Kahn & Averil, Londra, 1987, s. 47.

yüzyılda ortaya çıkmış, kilisenin kurumsal yapısına, anlayışına, işleyişine ve ritüellerine karşı çıkarak alternatif bir öğreti geliştirmiş heterodoks bir hareketti. Bu yüzden kilise tarafından heretik (sapkın) ilan edilmişlerdi. Pavlikanlar ilk olarak Bizans İmparatorluğu'nun Armenikon Teması'nda ortaya çıkmışlardı ve ilk önderleri bir Ermeni olan Konstantin Silvanus'tu (ö. 684).⁷⁰⁷ Ermeni toplumu içerisinde doğan Pavlikan hareketi diğer milletlerden de takipçiler bulmuştu. Zamanla bu dini hareket bir siyasi yapıya bürünmüştür. Tephrike (Divriği) şehrinde bir siyasi otorite de oluşturmuşlardı. Öyle ki bu şehir dönemin kaynakları tarafından "Pavlikan şehri" olarak adlandırılıyordu.⁷⁰⁸ Pavlikanlar, Bizans'a karşı Arapların da desteğini alarak Marmara ve Ege Denizi'ne değin seferler yapmışlardır.⁷⁰⁹ Pavlikanlar en güçlü dönemlerinde Doğu Anadolu'da Tohma Çayı'na kadar bütün dağlık bölgeleri hâkimiyetleri altında tutuyorlardı.⁷¹⁰ Pavlikanların, Bizans İmparatorluğu'nu rahatsız edecek kadar büyümeleri İmparator I. Basileios'un (867-886) tepkisini çekmiş ve onlar üzerine büyük bir askeri sefere çıkmıştır. Seferin sonucunda Pavlikanların askeri gücü kırılmış ve pek çoğu Balkanlara göç ettirilmiştir.⁷¹¹

Yukarıda anlatıldığı şekilde Doğu Anadolu'da gücü kırılan Pavlikan hareketinin tamamen coğrafyadan silindiğini söylemek yanlış olacaktır. Doğu Anadolu'da sayıları azalsa da Pavlikanların mevcudiyeti bulunmaktaydı. Bu Pavlikanlar Smbat Zarehavantsi'yle beraber yeniden bir oluşum içine girmişlerdir. Bu oluşum, yaşadıkları yer olan Tondrak köyü ve hemen yakınında bulunan Tendürek Dağı'nın⁷¹² Ermenice

⁷⁰⁷ Sakin Özışık, *Orta Çağ Hristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2007, s. 44.

⁷⁰⁸ Janet Hamilton ve Bernard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, Çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2010, s. 42; Ahmet Gökbek, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 67; Nina G. Garsoian, *The Paulician Heresy*, Mouton & CO. The Hague, Paris, 1967, s. 128; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Çev. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 93.

⁷⁰⁹ Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri (610-847)*, TTK, Ankara, 2015, s. 160-161; Ahmet Gökbek, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, s. 67; Leon Arpee, "Armenian Paulicianism and The Key of Truth", *The American Journal of Theology*, Sayı: 10, 1906, s. 268; Mehmet Çoğ, "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında 'Pavlikanlar' Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, 2008, s. 82.

⁷¹⁰ J.G.C. Anderson, "The Campaign of Basil I Against the Paulicians in 872 A.D.", *The Classical Review*, Sayı: 10, No. 3, 1893, s. 137.

⁷¹¹ Leon Arpee, "Armenian Paulicianism and The Key of Truth", s. 268.

⁷¹² Ermenice adlandırması Tondrak (Թոնդրակ).

adlandırmasından ötürü Tondrakiler (Tondrakyan) olarak bilinmişlerdir.⁷¹³ Tondrakiler hakkında dönemin kaynaklarından Pavlikanlar gibi bir siyasi yapıya sahip olmadıkları görülür. Pavlikanların oldukça şiddetli bir şekilde dağıtılması ve Tondrakilerin nüfuslarının Pavlikanlara göre azlığı gibi nedenlerle bu gibi girişimlerde bulunmadıkları ve daha gizli bir hayat sürdürdükleri düşünülebilir. Tondrakiler zamanla yeni takipçiler kazanmışlardır. 11. yüzyılın ikinci çeyreğinde Ahlat ve çevresinde yeni Tondraki toplulukları oluşmuştu.⁷¹⁴ Hınıs, neredeyse ikinci merkezleri haline gelmişti, Ağrı Ovası ve Muş bölgelerinde de nüfus yoğunlukları bulunmaktaydı.⁷¹⁵ Bununla beraber Tondrakilerin aynı Pavlikanlar gibi Ermeni Kilisesi tarafından sapkın olarak görüldüğünün unutulmaması gerekir. Tondrakiler de aynı Pavlikanlar gibi takibata uğruyorlardı. Özellikle 11. yüzyılın ilk yarısında Tondraki hareketi Ermenilerin yaşadığı şehirlerde büyük karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. O dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nun bir valisi olarak görev yapan Grigor Magistros (990-1058), Tondrakiler üzerine askeri seferler yapmıştır. Tondrakiler hakkında bir eser kaleme alan Poğosyan, 11. yüzyılda Tondrakilere karşı girişilen bu hareketlerin ve çatışmaların Türklerin Doğu Anadolu'ya gelmesi öncesinde bölgeyi askeri açıdan zayıflatmış olduğunu söyler.⁷¹⁶ Tondrakilerin uğradığı takibat ve kovuşturma hareketlerinden sonra güçleri oldukça zayıflamıştır. Ancak yine de 12. yüzyılın sonuna kadar Doğu Anadolu'da ve çevre coğrafyalarda varlıkları görülebilmekteydi.⁷¹⁷

Tondrakilerin 19. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirdikleri 1828-1829 Osmanlı Rus savaşı sonucunda Rus Çarlığı'nın elindeki topraklara yerleştirilen Ermeni aileler vasıtasıyla öğrenilmektedir. Şubat 1837 tarihinde bir piskopos, Ortodoks rahipler meclisine Arkhweli'ye yerleştirilen Ermeni göçmenler arasında 25 ailenin Tondraki

⁷¹³ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s. 37; Vahan Kurkjian, *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, New York, 2012, s. 281.

⁷¹⁴ Ս.Պ. Պողոսյան, *Թոնդրակյան Շարժումը Հայաստանում 9-12-րդ դարերում*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1955, s. 83. (S.P. Połosyan, *T'ondrakyan Šaržumə Hayastanum 9-12-rd Darerum*, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

⁷¹⁵ Nazaret Dağavaryan, *Hristiyan Protestanlar ve Kızılbaş Mezhebinin Doğuşu*, Çev. Nubar Ozanyan, Nisan Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 27.

⁷¹⁶ Ս.Պ. Պողոսյան, *Թոնդրակյան Շարժումը Հայաստանում 9-12-րդ դարերում*, s. 83. (S.P. Połosyan, *T'ondrakyan Šaržumə Hayastanum 9-12-rd Darerum*).

⁷¹⁷ Ս.Պ. Պողոսյան, *Թոնդրակյան Շարժումը Հայաստանում 9-12-րդ դարերում*, s. 84. (S.P. Połosyan, *T'ondrakyan Šaržumə Hayastanum 9-12-rd Darerum*).

olduğunu söyleyen bir şikâyetinde bulunmuştur.⁷¹⁸ Bu mektubunda “*Nerede bir Müslüman bir Tondraki’yi görse arkadaşını görmüş gibi olur.*” ifadesi yer almaktadır.⁷¹⁹ Bu ifade Doğu Anadolu Türk hâkimiyetine girdikten sonra Türkler Hristiyanların kendi içlerindeki dinsel meselelerle ilgilenmedikleri için bir kovuşturmaya uğramadan yaşamlarını devam ettirdiklerini ve coğrafyadaki Türk ve diğer Müslümanlarla iyi iletişim kurduklarını gösterir.

Dini inanışlarına bakıldığında Pavlikanlar ve Tondrakiler arasında benzerliklerin olduğu görülür. Pavlikanlar ve Tondrakiler, İsa Peygamber’in tanrılığının doğuştan gelmediğini, bir mükâfat olarak sonradan kazanılan bir özelliği olduğunu savunurlar. Bunun sadece İsa Peygamber’e özel olmadığını, Tanrı’nın emirlerini olduğu gibi istisnasız uygulayan ve *ben’i* aşama aşama yok edenlerin bu mükâfata ulaşabileceklerini düşünürler.⁷²⁰ İsa Peygamber’in 30 yaşında bu mükâfata ulaştığına inandıkları için doğum vaftizi yerine 30 yaşında gerçekleştirilen olgunluk vaftizini uyguluyorlardı.⁷²¹ İsa Peygamber’i doğurmadan önce Meryem’in bakire olduğunu, ancak doğurduktan sonra artık bakire olmadığını dile getirirler.⁷²²

Pavlikanlar ve Tondrakilerin komünyon ayini konusunda da farklı fikirleri vardır. Komünyon her pazar günü İsa Peygamber’in eti ve kanı olarak kabul edilen ekmek ve şarabın yenilmesi vasıtasıyla ruhen onun dünyayı günahlardan kurtarmasına iştirak edilen bir ayindir. Bu ayin sadece Ermeni değil, diğer başlıca kiliselerin de en önemli ayinidir.⁷²³ Pavlikanlar ve Tondrakiler ekmek ve şarabın İsa Peygamber’in eti ve kanı ile

⁷¹⁸ Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, At the Clarendon Press, Oxford 1898, s. Önsöz xxvi.

⁷¹⁹ Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, s. xxvi.

⁷²⁰ Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, s. vi-viii; Resul Ay, “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslamı’nda Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”, *Bilig*, Sayı: 72, Kış 2015, s. 4-5.

⁷²¹ Janet Hamilton ve Bernard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, s. 28; Resul Ay, “Bizans’tan Osmanlı’ya Anadolu’da Heteredoks İnanışlar: ‘Öteki’ Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)”, *OTAM*, Sayı: 31, Bahar 2012, s. 16.

⁷²² Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, s. 114; Resul Ay, “Resul Ay, “Bizans’tan Osmanlı’ya Anadolu’da Heteredoks İnanışlar: ‘Öteki’ Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)”, s. 16.

⁷²³ Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi Kısa Bir Giriş*, s. 63-64.

özdeşleştirilerek onun yenmesini uygun bulmazlar. Bu konuyu korkutucu olarak görürler. Bu ayının hiçbir önemi olmadığını söyleyen Smbat Zarehantsi onun sıradan bir yemek olduğunu belirtir.⁷²⁴

Pavlikanlar ve Tondrakiler Haç'a, kutsal resimlere ve ikonalara saygı göstermiyorlardı. Bu objelere duyulan saygıyı puta tapma olarak görüyorlardı. İsa'nın kendisinin haç olduğuna inanıyorlardı. Kiliselerde ya da insanların kendi vücutlarında taşıdıkları haçın insan yapımı olduğunu yani saygı gösterilecek herhangi bir değerinin olmadığını düşünüyorlardı.⁷²⁵

Kilise kurumuna, hiyerarşisine, rahiplerin elbiselerine tamamen karşıydılar.⁷²⁶ Onların kendilerini Şeytan'a benzettiklerini söylüyorlardı.⁷²⁷ Pavlikanlar ve Tondrakilerin, kilise yapısını eleştirmeleri, kiliselerin ve rahiplerin zenginliğine başkaldırmaları, kutsal tasvirlerle karşı olmaları, azizleri kabul etmemeleri ve toplumda var olan her türlü sınıfsal ayrıcalığın kaldırılmasını istemeleri, onların kendilerine toplumun çeşitli tabakalarından destekçiler ve inananlar bulmasını sağlamıştır.⁷²⁸

Önce bu inancı seçen ancak daha sonra pişman olarak Erivan'daki kilise meclisine bir mektup gönderen Karapet adında bir Ermeni, mektubunda Tondraki inancının nasıl olduğu ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Onun yazmış olduğu bu mektup yukarıda aktarılan bilgileri destekler niteliktedir. Karapet mektupta şu cümlelere yer vermiştir:

⁷²⁴ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s. 57; Nazaret Dağavaryan, *Hristiyan Protestanlar ve Kızılbaş Mezhebinin Doğuşu*, s. 26.

⁷²⁵ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s. 57; Janet Hamilton ve Bernard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, s. 28; Resul Ay, "Bizans'tan Osmanlı'ya Anadolu'da Heteredoks İnanışlar: 'Öteki' Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)", s. 17; Nazaret Dağavaryan, *Hristiyan Protestanlar ve Kızılbaş Mezhebinin Doğuşu*, s. 26.

⁷²⁶ Resul Ay, "Bizans'tan Osmanlı'ya Anadolu'da Heteredoks İnanışlar: 'Öteki' Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)", s. 18.

⁷²⁷ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s. 57.

⁷²⁸ Gökbel, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, s. 66.

“Onlar beni İsa’nın Tanrı olmadığı konusunda ikna etti. Beni sanki hiçbir şeymiş gibi Haç’a küfrettirdiler. Bana Ermenilerin vaftizinin yalan olduğunu söylediler. Meryem bakire değildir, İsa doğduğunda bekâretini kaybetti dediler. Bütün azizleri ve onlardan şefaât dilemeyi yasakladılar. Bize komünyonu ve günah çıkartmayı yasakladılar, Tanrı’yı rahat bırakın dediler. Onlar kendilerinin tek doğru Hristiyan olduklarını söylediler. Vücudumuzda herhangi bir haç işareti olmaması gerektiğini söylediler. İbadet ederken diz çökmek yanlıştır, batıl inançlılıktır dediler. Oruç zamanında onlar yemek yerler. Kilise heyetinin çıkardığı kanunlar yanlıştır ve onların kanunları şeytanlar tarafından yazılmıştır, dediler.”⁷²⁹

Pavlikanlar ve ardılları Tondrakilerin, Doğu Anadolu’nun Türk hâkimiyeti altına geçmesiyle akıbetlerinin ne olduğu sorusu akıllara gelmektedir. Tarihçiler Erzincan, Divriği ve Sivas gibi tarihte Pavlikanların ve Tondrakilerin yüksek nüfuslarının olduğu yerlerde Türk hâkimiyetinden sonra Alevilerin yoğun olarak yaşadıklarını görerek bir bağlantı olup olmadığını sorgulamışlardır.⁷³⁰ Ahmet Yaşar Ocak, konargöçer Türklerle, Anadolu’nun Hristiyan heterodoks inancına bağlı halk arasında daha kolay bir yakınlaşmanın olduğunu belirtir.⁷³¹ Bu sorunun kesin bir cevabı olmasa da hala üzerine tartışılması gereken önemli bir sorudur. Bizans İmparatorluğu tarafından ağır bir takibata ve sürgünlere uğrayan bu toplumların Türk yönetimi altında gizli bir şekilde varlıklarını sürdükları düşünülebilir. Yukarıda 1837 yılında Ermeni Kilisesi’ne gönderilen bir mektupta “Nerede bir Müslüman bir Tondraki’yi görse arkadaşını görmüş gibi olur.” ifadesinin yer aldığına değinmiştik. Bu bilgi göz önüne alınarak onların Müslümanlarla bir sıkıntı yaşamadan hayatlarını devam ettirdikleri söylenebilir. Bununla beraber nüfuslarının 19. yüzyıl başında oldukça azaldığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni olarak tarih içerisinde zamanla samimi olarak ihtida etmiş kişiler olabileceği öne sürülebilir.

⁷²⁹ Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, s. s. xxiv-xxv.

⁷³⁰ Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları*, Çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul, 2015, s. 107; Mehmed Fuat Köprülü, *Anadolu’da İslâmiyet*, s. 37; Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 142-143.

⁷³¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 108.

Bu şekilde dini inanışlara sahip olan Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya gelmesinden ve onlarla beraber yaşamaya başlamalarından sonra dini alanlarda da etkileşime girmişlerdir. O dönemki Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman olsa da bu Müslümanlık, Türklerin çoğunun konar-göçer olması, okuma-yazma bilmemeleri, dini, kitaptan ziyade sufiler ve dervişler aracılığıyla öğrenmeleri nedeniyle "halk İslamı" olarak bilinen yapıdaydı. Sufiler ve dervişler İslam'ı anlatabilmek için dini halkın anlayabileceği düzeyde, onların var olan inançlarına yaptığı benzetmelerle aktarıyordu. Bu nedenle bu insanlar İslamiyet'i kabul etseler bile inanışlarında gayri İslami unsurlar, eski inançlarından parçalar, bazen İslamileşmiş bir şekilde, inançlarının içerisinde bulunuyordu.⁷³² Bunun yanı sıra doğal olarak halkın yaşadığı İslamiyet dervişlerin öğrettiği değil, halkın onlardan anlayabildiği İslamiyet'ti. Bu durum halk İslamı'nı kitabi İslam'dan ayırıyordu. Elbette bütün Türklerin dininin bu şekilde olduğunu söylemek, bir genelleme yapmak yanlıştır; fakat çoğunluğunun böyle olduğu söylenebilir.

Bu durumun Ermeniler açısından da böyle olduğu farz edilebilir. Nüfusun çok büyük bir kısmı okuma-yazma bilmiyordu ve kilisede duyduklarının dışında, kutsal kitaplarını okuyamadıkları için dini bilgilere ulaşamıyorlardı. Ayrıca bu topluluklarda dini, din adamlarından anlayabildikleri kadarıyla yaşıyorlardı. Böyle topluluklarda kişilerin hangi dine mensup olduğuna bakılmaksızın birbirlerinin hikâyelerinden, azizlerinden/evliyalarından, dini pratiklerinden etkilendikleri görülmektedir.

Hem Türklerde hem de Ermenilerde var olan bu dini anlayış etkileşimlerin oluşmasına yol açmıştır. Abdülbaki Gölpınarlı, Anadolu'da halkların yukarıda anlatıldığı gibi bir dini inanışa sahip olmaları sayesinde birbirlerine karşı müsamahalı ve hoşgörülü olduklarını belirtir. Halkların birbirlerine karşı gösterdiği hoşgörü ve müsamaha neticesinde karşılıklı olarak sevgi ve saygı yükselirken, dinleri arasındaki ayırım da kapanıyordu. Ama aksine

⁷³² Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 20.

teferruatlar içinde boğulan din âlimlerinin sadece diğer dinlerle değil, kendi dinleri içinde bile ters düşmekte olduğunu söyler.⁷³³

3.2.1.1. Ortak Ziyaret Alanları

Emile Durkheim, bilinen bütün dinlerin ortak özelliklerinden biri olarak insanların dünyayı birbirine zıt olarak iki sınıf halinde tasavvur ettiklerini ve dünyayı biri kutsal olan her şeyi içine alan, diğeri ise din dışı her şeyi kapsayan iki alana ayrıldığını belirtir.⁷³⁴ Kutsal şeyler sadece tanrılar ya da ruhlar değil, ağaç, kaya, su kaynağı, bir yapı gibi herhangi bir şey de olabilir.⁷³⁵ Mircea Eliade, bu kutsal yerlerin ya da nesnelere aslında bir tapınma nesnesi olmadığını, onların artık sadece taş, ağaç ya da yapı olmayıp her birinin dünyada birer kutsalın tezahürü oldukları için insanların buralara rağbet ettiğini yazar.⁷³⁶ Kutsal nesne ile temasa geçen kimse, bir şeyin kutsal olmasını sağlayan asıl güçle temasa geçtiğini düşünmektedir.⁷³⁷

Anadolu'da ziyaret olgusuna konu edinen yerler: yatır, tekke, kümbet, ziyaret gibi adlarla anılan, veli, evliya, eren, ermiş, âbid, zâhid, âlim, sofu, derviş, seyyid, şeyh, gazi, pir, dede gibi türlü isimler ve sıfatlarla anılan ve manevi güçlerine inanılan kişilerin yattığı kabul edilen alanlardır. Bunların dışında yukarıda belirtildiği gibi kutsal sayılan taş, ağaç, su kaynağı, kaya ve dağ gibi mekânlar da Anadolu'da ziyaret yerleri arasındadır.⁷³⁸

İnsanların bu gibi yerleri ziyaret etmek istemelerinin nedeni, onlarda bulunduğu inanılan kutsal güç, feyiz ve berekettir. İnsanlar kutsalla birtakım ritüeller aracılığı ile

⁷³³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1953, s. 281.

⁷³⁴ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 56.

⁷³⁵ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, s. 56.

⁷³⁶ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara, 1991, s. x.

⁷³⁷ Galip Atasağun, "Ziyaret Fenomeni", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2006, s. 35.

⁷³⁸ Galip Atasağun, "Ziyaret Fenomeni", s. 34-35.

temasa geçtikleri zaman, kendilerine faydası olacağına inanırlar.⁷³⁹ Anadolu’da belli hastalıklara iyi geldiğine inanılan ya da para kazanmak, evlenmek gibi dünyevi işlerin gerçekleşebilmesi için gidilen özel ziyaret alanlarının olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır.

Doğu Anadolu coğrafyasında Ermeniler ve Türklerin kutsallık atfettikleri ortak ziyaret alanları vardı. Bu durumun ortaya çıkması iki sebep üzerinden açıklanabilmektedir. Bunlardan ilki, daha önce de üzerinde durulduğu gibi, her iki tarafın çoğunluğunun okuma-yazma bilmemesi, dinlerini kitaplardan değil şifahi kanalla öğrenmiş olmalarıdır. Böyle toplumların dini inanışlarında, azizlerin, evliyaların, mucizelerin, menkıbelerin ve dini pratiklerin rolü büyüktür. Bu şekilde dini inanışlara sahip olan iki toplum arasında etkileşimlerin ve geçişkenliklerin olması doğaldır. Örneğin Anadolu’da Aya Yorgi adıyla da bilinen Hıristiyan azizi Georges, Türkler tarafından Hızır-İlyas’la özdeşleştirilmiştir. Aziz Georges’in Hıristiyan halk muhayyilesinde savaşçı olarak yer etmiş olması ve sözlü anlatıda kılıcıyla atı üzerinde ejderha ile savaşması motifi, bu geçişkenliği kolaylaştırıcı bir faktör olarak görülmüştür. Böylece Türkler Hıristiyan bir azizin yaşamını kendi savaşçı hayatlarıyla özdeşleştirerek bu azizi kendi kültürlerinde yer alan Hızır-İlyas’la eşleştirmişlerdir. Anadolu’da Aya Yorgi ya da Aziz Georges adıyla bilinen her yer zamanla Hızır-İlyas adıyla anılmaya başlamıştır.⁷⁴⁰ Bunun yanı sıra Ermeni kültüründeki Aziz Sarkis’in de Hızır-İlyas ile özdeşleştirildiğini, Fredrick W. Hasluck eserinde belirtmektedir. Hasluck, Tunceli’deki Kızılbaş Kürtlerin Aziz Sarkis isimli Ermeni kiliselerine ziyaretlerde bulduklarını yazar.⁷⁴¹ Bu durumun Hıristiyan topluluğu için de geçerli olduğu, Hacı Bektaş Veli’yi kendi kültürlerindeki Aziz Haralambos ile özdeşleştirmelerinden anlaşılmaktadır. Öyle ki Hıristiyanlar 20. yüzyıla değin Hacı Bektaş Veli’nin mezarını bir hac yeri hüviyetinde görerek ziyaret etmişlerdir.⁷⁴²

⁷³⁹ Galip Atasağun, “Ziyaret Fenomeni”, s. 35.

⁷⁴⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu’da XIII.-XV. Yüzyılda Müslim-Gayri Müslim Dini Etkileşimleri ve Saint Georges (Aya Yorgi – Hagios Georgios) Kültü”, X. *Türk Tarih Kongresi III. Cilt*, TTK, Ankara, 1991, s. 964-965.

⁷⁴¹ F.W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 267.

⁷⁴² Michel Balivet, *Bizans ve Osmanlı*, Çev. Nedim Demirtaş, Alkım Yayınları, İstanbul, 2005, s. 221-222.

İnsanların dileklerine ulaşabilmek, dertlerine, hastalıklarına çare bulmak amacıyla birbirlerinin dini mekânlarına gitmeleri, ortak ziyaret alanlarının ortaya çıkmasının bir diğer nedenidir. İnsanların farklı dinden de olsa birbirlerinin aziz ve evliyalarına saygı duydukları ve onların manevi güçlerine ve feyizlerine inanarak çare aramak için birbirlerinin kutsal yerlerini ziyaret ettikleri bir gerçektir. Örnek verilecek olursa, Sivas emirinin karısı başına kötü ruhların musallat olduğunu düşünerek çare bulmak amacıyla Trabzon'daki Aziz Athanasios'un türbesine gitmiştir.⁷⁴³

İki toplum arasında gelişen komşuluk ilişkisi ve bu sayede azalan hatta yok olan ötekileştirme anlayışı söz konusu etkileşimde önemli bir faktör olmalıdır. İnsanlar birbirlerinin inanışları arasında “*O da Allah diyor*”, “*Kimde ne olduğunu Tanrı bilir*”, “*Hepsi Allah yolu*” gibi konuşmalarla köprüler kuruyorlardı.⁷⁴⁴ Bunun yanısıra “*Bir evliya herkesin evliyasıdır*”, “*Evliya, evliya ise zaten dinimdenidir*” gibi halk tarafından söylenen sözler ortak ziyaret alanların oluşmasına katkıda bulunuyordu.⁷⁴⁵

Doğu Anadolu coğrafyasında hem Ermeniler hem de Türkler tarafından ziyaret edilen çok sayıda ziyaret yeri bulunmaktadır. Sivas'ta bulunan Aziz Vlas'ın mezarı hem Türkler hem de Ermeniler tarafından ziyaret ediliyordu. 19. yüzyılda mezarın bakımını Türk bir kadın yapmaktaydı.⁷⁴⁶ Türkler tarafından Aziz Vlas, Boğaz Evliyası olarak anılmaktaydı.⁷⁴⁷ Boğaz hastalıklarına deva bulabilmek için gelen halk, mezar taşının başında bulunan oyuğun azizin ilaçlarını hazırlamak için kullandığı bir havan olduğuna inanıyordu ve ziyarete geldiklerinde o oyuğa su doldurup içiyorlardı.⁷⁴⁸

Sivas şehri Kangal ilçesine bağlı Mancılık köyünde Ziyaret Mağarası adlı bir ziyaret yeri bulunmaktadır. Bu mağarayı Ermeniler ve Türkler ortaklaşa ziyaret ediyorlardı. Bu

⁷⁴³ Anthony A. M. Bryer, “Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası”, Çev. M. Sibel Dinçel ve Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, 2014, s. 190.

⁷⁴⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 281.

⁷⁴⁵ Michel Balivet, *Bizans ve Osmanlı*, s. 38.

⁷⁴⁶ Arman Çuhacıyan, *Uluslararası Üne Sahip Sivashlı Aziz Vlas*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. xiii.

⁷⁴⁷ Doğan Kaya, *Sivas'ta Yatırlar ve Ziyaret Yerleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 2012, s. 98.

⁷⁴⁸ Arman Çuhacıyan, *Uluslararası Üne Sahip Sivashlı Aziz Vlas*, s. xiii.

mağaraya felç geçiren, ağzı tutulan kişiler şifa bulmak amacıyla geliyorlardı. Ayrıca çocuğu olmayanlar ya da sütü gelmeyenler mağaranın içinden bir avuç toprak alıp balla karıştırarak her gün aç karnına o karışımı yalıyorlar ve böylece deva bulacaklarına inanıyorlardı.⁷⁴⁹

Sivas'ta bulunan bir diğer adak yeri Şarkışla ilçesine bağlı Ortatopaç Köyü'nde bulunan ziyaret taşıdır. Bu taşın kutsal sayılmasının Ermeni toplumundan Türklere geçtiği düşünülmektedir. Bu taş günümüzde dahi zaman zaman İstanbul ve İzmir'de yaşayan Ermeniler tarafından ziyaret edilmektedir. Bu kutsal taş hastalıklara çare bulunması amacıyla ziyaret edilmektedir.⁷⁵⁰

Sivas'ta Çayırağzı Mahallesi'nde bulunan Kırklar Pınarı, kendisine cin musallat olmuş gelinler tarafından ziyaret edilmekteydi. Ermeniler burayı Aziz Vlas ve müritlerinin ikamet ettikleri yer olarak biliyorlar ve o sebeple kutsal sayıyorlardı. Ermeni kadınlar her cumartesi günü ve nevruzlarda suya renkli, üzerine adları yazılmış pişmiş yumurtalar bırakıyorlar ve dileklerde bulunuyorlardı.⁷⁵¹

Yine Sivas'ın Çukurhan Köyü'nde bulunan Ziyaret Tepe'de medfun Arap Baba'nın mezarı Ermeniler tarafından da ziyaret ediliyordu. Sıtma hastalığı olanlar, herhangi bir adağı olanlar ve yağmur duasına çıkanlar bu mezarı ziyaret ediyorlardı.⁷⁵²

Arşag Alboyacıyan Malatya'nın Cubas nahiyesinde, Fırat Nehri'nin kıyısında bahçeler içinde eski bir kilisenin bulunduğunu ve buradaki Türklerin Cuma günleri ve namaz vakitlerinde kiliseye gelerek mum yaktıklarını aktarır.⁷⁵³ Yine Malatya'da Surp Stepanos

⁷⁴⁹ Ahmet Gökbel, "Kangal Yöresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar", *Sivas İnanç Kültürü Makaleler*, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2010, s. 138.

⁷⁵⁰ Ahmet Gökbel, "Şarkışla Yöresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar", *Sivas İnanç Kültürü Makaleler*, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2010, s. 191-192.

⁷⁵¹ Doğan Kaya, *Sivas'ta Yatırlar ve Ziyaret Yerleri*, s. 129.

⁷⁵² Doğan Kaya, *Sivas'ta Yatırlar ve Ziyaret Yerleri*, s. 294.

⁷⁵³ Arşag Alboyacıyan, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, s. 42.

Manastırı, Aziz Stepanos'un ününü ve mucizelerini duyan Ermeni, Türk, Kürt, Sünni, Alevi, Süryani ve Rum her milletten akın akın insanlar tarafından ziyaret edilmekteydi.⁷⁵⁴

Malatya Sancaktar Mezarlığı'nda bulunan, adı ve kimliği belli olmayan, rivayete göre bir Ermeni kızına ait olan lahit, dilek mezarı adıyla ziyaret yeri olarak görülmektedir. Günümüzde hâlâ genç kızlar kendi bahtlarının açılması için mezara taş yapıştırırlar, mum yakarlar ve mezarın yanında şişe kırarlar. Ziyaretler özellikle cuma günleri gerçekleştirilir.⁷⁵⁵

Malatya, Venk köyünde Ermeni Kilisesi'nin yanında bulunan mezar Türkler tarafından ziyaret edilmektedir. Yöre halkı burada Cercis peygamberin yattığını düşünmektedirler. Günümüzde de bir ziyaret yeri olan bu mezara kalbi sıkışanlar, sinir hastaları ve korkan kişiler getirilirler. Hastalar iyileşmek için mezarın yanına yatarlar, dualar okunur ve kurban kesilir.⁷⁵⁶

Erzincan şehrinde Çatalarmut köyünde bulunan ve Selçuklu döneminde yaşadığı düşünülen Ali Cerrah'in türbesi her iki halk tarafından da ziyaret edilmekteydi. Ermeniler bu türbenin bir kilise kalıntısı üzerine inşa edildiğini savunarak ziyaretlerini gerçekleştiriyorlardı.⁷⁵⁷

Erzincan'ın Tercan ilçesine bağlı Gökçe köyünde Kara Yakup Ziyareti adlı bir ziyaret yeri bulunmaktadır. Bu mezarda yatan kişinin kimliği tam olarak bilinmemektedir. Ermeniler tarafından da ziyaret edilen bu yerde çocuğu doğduktan sonra yaşamayanlar,

⁷⁵⁴ Arşag Alboyacıyan, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, s. 44.

⁷⁵⁵ İskender Oymak, "Malatya ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Üzerine Bir Araştırma", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 1996, s. 291.

⁷⁵⁶ İskender Oymak, "Malatya ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Üzerine Bir Araştırma", s. 292.

⁷⁵⁷ Yusuf Kenan Bezgin, *Erzincan İli ve Çevresinde Bulunan Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan Halk İnanmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, 2019, s. 46.

çocuğu olmayanlar, çeşitli hastalıklardan mustarip olanlar adaklar adayarak mum dikerlerdi.⁷⁵⁸

Harput'ta bulunan Nadir Baba Türbesi ortak ziyaret alanlarına bir diğer örnektir. Nadir Baba'nın hayatıyla ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. 1566 yılında yapılan tahrirde türbenin yer alması bu zatın 15. yüzyılda yaşamış olabileceğini düşündürmektedir. Bölgede yaşamış olan Ermeniler tarafından türbe sıklıkla ziyaret edilmişti. Hasta olan çocuklar türbede yalnız bırakılıp dışarı çıkılıyordu. Çocuk beş on dakika yalnız kaldıktan sonra dışarı çıkartılıyor ve bu şekilde şifa umuluyordu. Ermeniler tarafından özellikle Pazar günleri çok fazla ziyaret ediliyordu.⁷⁵⁹

17. yüzyılda Harput'tan geçmiş olan Polonyalı Simeon, burada bulunan Surp Hagop Kilisesi'nin çok itibarlı olduğunu ve buradaki Türkler tarafından ziyaret edilerek hediyeler, adaklar sunulduğunu yazar.⁷⁶⁰

Erzurum'da bulunan Ebu İshak Pınarı, Ermeniler ve Türkler tarafından ziyaret edilen ortak mekânlardandı. Bu ziyaret yeri her iki toplum tarafından da kendilerine ait sebeplerle kutsal sayılmaktadır. Ermeniler bu pınarı Hristiyan azizleri Eusebios ve İshak'ın şehitliğiyle anıp kutsal sayarken Türkler Ebu İshak adında bir veliye atfen kutsal saymıştır.⁷⁶¹

⁷⁵⁸ Yusuf Kenan Bezgin, *Erzincan İli ve Çevresinde Bulunan Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan Halk İnanmaları*, s. 88.

⁷⁵⁹ Hikmet Tanyu, *Türkiye'de Adak ve Adak Yerleri*, Elips Kitap, Ankara, 2007, s. 222; İskender Oymak, "Elazığ Merkez ve Çevresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2009, s. 35-36.

⁷⁶⁰ Միսեոնի Գալրի Լեհագիոյ, Ուղեգրութիւն Տարեգրութիւն և Հիշատակարանք, s. 190-191. (Simeon Dpri Lehaç'ioy, *Ulegrut'iwne Taregrut'iwne yev Hişatakarakank'*)

⁷⁶¹ F.W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam I*, s. 93.

Günümüzde Kahramanmaraş ilinin Afşin ilçesinde Yedi Uyurlar Mağarası bulunmaktadır. 13. yüzyıl kaynağı olan el-Herevî de eserinde bu mağaradan bahseder.⁷⁶² Ermeniler bu mağaraya Յոթ Մսւնուկ (yot manuk) yani “yedi çocuk” adını vermişlerdir. Hem Ermeniler hem de Türkler tarafından ziyaret edilmekteydi.⁷⁶³

Ortak ziyaretgâhlarda Ermeniler ve Türkler, farklı dinlere mensup olsalar da aynı amaçlarla bir araya geliyorlardı. Bu nedenle ziyaretgâhlar, toplumlar arasında sosyal ilişkilerin tesis edildiği yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶⁴

3.2.1.2. Din Değişirmeler

Din değiştirme üzerine çalışan araştırmacılar, bu eylemin doğasıyla alakalı birtakım tipolojiler ortaya çıkarmışlardır. “Gelenek geçişi tipi” bunlardan biridir ve bireysel ya da toplu olarak bir dini gelenekten diğerine geçişi ifade eder.⁷⁶⁵ Bir dünya görüşünden, ritüellerinden, kendi simgesel evreninden ve yaşam tarzından bir diğerine geçmek kültürler arası temas ile gerçekleşen karmaşık bir süreçtir.⁷⁶⁶ Orta Çağ Doğu Anadolu’sunda rastlanan din değiştirmeler gelenek geçişi tipine uygundur. Din değiştirmeler, psikolojik ve sosyo-kültürel nedenlerle yaşanmaktadır. Suçluluk, kimlik bunalımı, güvenlik isteği ve kişilerin kendi hayatlarında tecrübe ettikleri dramatik olaylar psikolojik sebeplere dâhil edilmektedir. Sosyo-kültürel nedenlerin arasında telkin, sosyo-kültürel etkileşim ve evlenme gibi olgular yer almaktadır.⁷⁶⁷

⁷⁶² Ebû'l-Hasan Ali B. Ebû Bekir el-Herevî, *Ziyaretgâhlar Rehberi (el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât)*, Haz. Rıkhân Anwer Mohammed ve Taner Yıldırım, İksad Publishing House, Elazığ, 2022, s. 54.

⁷⁶³ F.W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 255.

⁷⁶⁴ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, Mârifet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 132.

⁷⁶⁵ Lewis R. Rambo, *Understanding Religious Conversion*, Yale University Press, New Haven and London, 1993, s. 14.

⁷⁶⁶ Lewis R. Rambo, *Understanding Religious Conversion*, s. 14.

⁷⁶⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 294-300.

İlk olarak psikolojik açıdan bakıldığında Türk fetihlerinin Ermeniler üzerinde psikolojik bir çöküntü yaşattığı düşünülebilir. Savaşlar, toplumsal travmaların yaşanmasına neden olan en büyük etkenlerden biridir. Savaş sonrası dönemde toplumda bireyler arasında dehşet, kırgınlık, gerginlik, çaresizlik, tedirginlik, öfke, umutsuzluk ve güvensizlik gibi duygular ortaya çıkmaktadır.⁷⁶⁸ Yıkıcı savaşlar sonrasında toplumlar uzun yıllar bu ruh halinden kurtulamayabilirler.⁷⁶⁹ Türk fetihleri sonrası Ermeni kroniklerinde kendini gösteren, “işledikleri günahlar sebebiyle Tanrı’nın kendilerini Türklerle cezalandırması” gibi yorumlar bu psikolojik travmanın varlığını göstermektedir.⁷⁷⁰ Müslümanların Hıristiyanlara karşı başarılı olması, onların hâkimiyeti altında yaşamaya başlamaları ve toplumda var olan psikolojik travma bazı Ermenilerin kendi inançlarını sorgulayarak Müslümanlığı kabul etmelerini sağlamış olabilir.⁷⁷¹ Bunun yanı sıra Ermenileri kendi resmi inancı doğrultusunda asimile etmeye çalışan Bizans İmparatorluğu’na bir tepki olarak bazı Ermenilerin, Bizans’ın düşmanı olan Müslümanların dinine geçmiş olduklarına dair bilgiler de bulunmaktadır.⁷⁷²

Din değiştirmelerde yaşanan psikolojik etmenler Orta Çağ’da köleler ve cariyeler üzerinden takip edilebilmektedir. Köleler ve cariyeler sürdürdükleri yaşamlarından ötürü genel olarak olumsuz bir ruh haline sahiptiler. Bu ruh hali 15. yüzyılda Türklere esir düşerek yaşamış Macaristanlı György’nin yazdıklarından da anlaşılabilir:

“Aslında bugüne kadar bağlı kalmayı sürdürdüğün din, Tanrı’nın hoşuna gitmiş olsaydı seni kendi kaderine terk etmemiş olurdu ve en sonunda onun yardımıyla özgürlüğüne kavuşmuş olurdun. Özgürlüğe giden tüm yolları senin elinden aldığına göre belki de dininden dönmen ve bunların dinlerini seçmen ve selamete böyle kavuşman hoşuna gidecektir.”⁷⁷³

⁷⁶⁸ Vahdettin Oytun Çalışkan, “Savaş Sonrası Travma”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 75, 2018, s. 625.

⁷⁶⁹ Vahdettin Oytun Çalışkan, “Savaş Sonrası Travma”, s. 626.

⁷⁷⁰ Մատթեոս Ուրհայեցի, *Ժամանակագրություն*, s. 92 (Matt’eos Urhayec’i, *Žamanakagrut’yun*).; Արիստակէս Լաստիվերցի, *Պատմություն*, s. 60 (Aristakes Lastiverc’i, *Patmut’yun*).

⁷⁷¹ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyet’in Yayılışı*, s. 116.

⁷⁷² Ղ. Ե. Երևմեել, *Թուրքերի Օսմանյն*, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1975, s. 140. (D.E. Eremeev, *T’urk’eri Cagumə*, “Hayastan” Hratarakč’ut’yun, Erevan).

⁷⁷³ Macaristanlı György, *Türkler Türklerin Gelenekleri, Görenekleri ve Hinlikleri Üzerine İnceleme*, Çev. Lale Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009, s. 91.

Macaristanlı György, yaşamış olduğu bu ruhsal bunalım üzerine Türklerin dualarını ezberlemeye ve ibadetlerini taklit etmeye başladığını yazar.⁷⁷⁴ Ermeni kölelerin de buna benzer bir ruh haline sahip olduklarını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Kölelerin din değiştirmesinde İslam dininin kölelere vermiş olduğu birtakım hakların etkisinden de bahsetmek mümkündür. İslamiyet'te, köleler bir şahıs kabul edilerek çocukların anne ve babalarından ayrılmaması, çok ağır işlerde acımasızca çalıştırılmaması ve kendilerine kötü muamele yapılmaması gibi haklara sahipti.⁷⁷⁵ Köleler daha çok ev işlerinde, saraylarda, bürokraside ve orduda hizmet etmişlerdir. Bütün bunlar ve İslamiyet'in kölelerin azat edilmesi yönündeki tavsiyeleri,⁷⁷⁶ muhtemelen onların topluma uyum sağlamalarında ve zamanla asimile olmalarında kolaylaştırıcı etki etmiş olmalıdır.⁷⁷⁷

Din değiştirmelerde etkili olan sosyal nedenler arasında ise telkin, evlilikler ve karşılıklı sosyal ilişkiler sayılabilir. Olağanüstü kişilikler, toplum üzerinde nüfuzu ve karizması olan dini liderler, din değiştirmelerde çok etkili olmalıdır.⁷⁷⁸ Telkini yapanlar arasında dervişler, fakihler, veliler gibi din adamları muhtemelen en çok etkiye sahipti. Gezgin dervişler Ermenilerin sahip olduğu aziz ve keşiş kültürü ortamında rahatlıkla kendilerini kabul ettirmişlerdi.⁷⁷⁹ Dervişler, Anadolu'da her yerde olduğu gibi Ermeniler arasında da irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bunun yanı sıra Ermeniler şehirlerde de önemli İslam din adamlarıyla iletişim kurmuşlardı.

Dervişler irşat faaliyetlerinde bulunurken tekkelerini bölgede yerli ahalinin kutsal saydığı azizlerin, keşişlerin mabetleri ya da kiliselerin yanlarına kuruyorlardı. Bu şekilde yerli

⁷⁷⁴ Macaristanlı György, *Türkler Türklerin Gelenekleri, Göreneklere ve Hinlikleri Üzerine İnceleme*, s. 98.

⁷⁷⁵ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 88.

⁷⁷⁶ Lewis Rambo, "Din Değiştirme Teorileri: Dinî Değişimi Anlama ve Yorumlama", Çev. Hatice Gül, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2011, s. 219.

⁷⁷⁷ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, s. 88.

⁷⁷⁸ F.C. Bartlett, *Psychology and Primitive Culture*, s. 134; Lewis R. Rambo, *Understanding Religious Conversion*, s. 85.

⁷⁷⁹ Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 254.

halkın sahip olduğu inançla temasa geçiyorlar, onların aziz kültlerini ve menkıbelerini zamanla İslamlaştırıyorlardı. Bu sayede yörenin yerli halkını İslam'a ısındırıyorlar ve onların İslam'ı tercih etmesini kolaylaştırıyorlardı. Çünkü gayrimüslim ahalinin inanışları İslamiyet'i kabul etseler dahi bir Türk velisi adına İslamlaşmış olarak devam ediyordu.⁷⁸⁰ Ahmet Yaşar Ocak, 10-12. yüzyıllarda Orta Asya'da İslamiyet'in yayılırken tekkelerin çoğunun eski Budist manastırlarının üzerine yahut yakınına inşa edildiğini ve oradaki azize ait menkıbelerin İslamlaştırılarak gayrimüslim halkın İslamiyet'e davet edilmesinin kolaylaştırıldığını yazar.⁷⁸¹ Bu açıklamalardan Anadolu'daki tekke inşa etme anlayışının ve maksadının Türk göçleriyle beraber Orta Asya'dan Anadolu'ya getirildiği düşünülebilir.

Derviş ve veliler irşat faaliyetlerinin dışında göstermiş olduğu kerametler sonucunda da insanların İslamiyet'i tercih etmesini sağlıyorlardı. Anadolu'da bir dervişin gayrimüslim gözünden nasıl görüldüğü Macaristanlı György'nin şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

*“Hareket, söz ve davranışlarında herkese örnek olurlardı ve dinlerini hareketleriyle ve âdetleriyle öyle bir yüceltirlerdi ki bunların insan değil de melek olduğunu sanırdınız.”*⁷⁸²

Anadolu coğrafyasında gayrimüslimleri etkileyen en önemli velilerden biri Mevlana'ydı. Ahmet Eflakî eserinde Mevlana'nın Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan 18 bin kişiyi ihtida ettirdiğini yazar.⁷⁸³ Bu rakam biraz mübalağalı olsa da onun gayrimüslimler üzerindeki tesirini göstermektedir. *Menâkıbü'l-Ârifîn*'de anlatılan hikâyeye göre Mevlana bir gün sokakta yürürken meyhaneden gelen rebab sesi üzerine sema yapmaya

⁷⁸⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK, Ankara, 1992, s. 16-17; Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400)*, s. 258.

⁷⁸¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, s. 16.

⁷⁸² Macaristanlı György, *Türkler Türklerin Gelenekleri, Görenekleri ve Hinlikleri Üzerine İnceleme*, s. 520.

⁷⁸³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 388.

durmuş, bunun üzerine meyhaneden çıkan Ermeni rünud (ayaktakımı) onun ayağına kapanmış ve hepsi Müslüman olmuştur.⁷⁸⁴

Doğu Anadolu’da Ermenilerin telkin yoluyla sadece İslamiyet’e değil, az sayıda da olsa Katolik mezhebine geçmiş olanları da görülür. Papalık, Moğolları Hıristiyanlığa kazandırabilmek için çeşitli tarikatları Doğu Anadolu, Mezopotamya ve İran gibi coğrafyalara misyonerlik faaliyetleri gerçekleştirmeleri amacıyla göndermişti. 1230-40’lı yıllarda Doğu Anadolu’da Fransisken ve Dominiken rahiplerin varlığı görülmektedir.⁷⁸⁵ 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşı’ndan hemen birkaç yıl sonra Doğu Anadolu’da Fransisken misyonerleri görülür, 1279 yılında Sivas’ta bir manastır kurarlar.⁷⁸⁶ Fransiskenler ve Dominikenler Asya’yı kendi aralarında paylaşmışlardır. Fransiskenler Çin ve Uzak Doğu bölgelerine kendilerine alırken Dominikenler Karadeniz’den Sibiryaya kadar olan bölgelerde yayılmışlardır.⁷⁸⁷ Bu paylaşımına göre Doğu Anadolu coğrafyasında Dominikenler daha aktifti. Doğu Anadolu’ya gelen ilk Dominiken 1263 yılında gelen İngiliz William Frenay’dır.⁷⁸⁸ William Frenay, Doğu Anadolu’ya Ermenileri Roma Kilisesi’nin altında birleştirmek göreviyle gönderilmişti.⁷⁸⁹ Frenay, daha sonra ülkesine geri dönmüş ve orada vefat etmiştir.

1329 yılında Ermeni başrahip Hovhannes Krnetsi, Katolik mezhebinin inançlarını ve Latince öğrenmek için bir geziye çıkmıştır. Bir yıl boyunca Latince öğrenmiş ve bu süreçte Katolikliği kabul etmiştir.⁷⁹⁰ Hovhannes Krnetsi, bölgede bulunan Dominiken misyonerlerine Ermenice öğretmiştir. Kısa sürede Dominikenlerin yardımıyla teolojik ve litürjik eserlerle Dominiken Tarikatı’nın yasaları Ermeniceye tercüme edilmiştir.⁷⁹¹

⁷⁸⁴ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri I*, s. 445.

⁷⁸⁵ Resul Ay, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 51.

⁷⁸⁶ Resul Ay, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, s. 51.

⁷⁸⁷ Thaddeus Murphy, “The Friars Preachers in Armenia”, *Dominicana*, Cilt: 38, Sayı: 2, 1953, s. 124

⁷⁸⁸ Thaddeus Murphy, “The Friars Preachers in Armenia”, s. 123.

⁷⁸⁹ Thaddeus Murphy, “The Friars Preachers in Armenia”, s. 124.

⁷⁹⁰ Thaddeus Murphy, “The Friars Preachers in Armenia”, s. 125.

⁷⁹¹ Thaddeus Murphy, “The Friars Preachers in Armenia”, s. 126-127.

Hovhannes Krnetsi (1290-1347), bölgedeki Dominikan manastırlarını bir çatı altında toplayarak “Fratres Unitores” adında bir kardeşlik kurmuştur.⁷⁹² Bu kardeşliğin amacı daha önce de olduğu gibi Ermeni Kilisesi’ni ibadet, öğreti ve dini yazın konuların Roma Kilisesi’yle birleştirmektir.⁷⁹³ 1356 yılında Papa, Fratres Unitores’i bir Dominikan topluluğu olarak tanımıştır.⁷⁹⁴

Fratres Unitores, Maraga’da bir manastır açmış, daha sonra onu bir okul olarak tekrar organize etmiştir. Ermenileri dini açıdan etkileyebilmek amacıyla Latineden Ermeniceye çok sayıda çeviriler yapmışlardır. Bu çevirilerin arasında dini eserler olduğu gibi Aristoteles, Porfirios ve Gilbert de la Porree gibi düşünürlerin eserleri de bulunmaktadır.⁷⁹⁵ Fratres Unitores’in yaptığı faaliyetler sonucunda Doğu Anadolu ve çevresinde 1356 yılında 50 manastıra ve 700 takipçiye ulaşmışlardır.⁷⁹⁶ Fratres Unitores’in yapmış olduğu faaliyetlere karşı Ermeni Kilisesi sessiz kalmamış ve karşı harekete geçmiştir. Ermeni din âlimleri, entelektüel olarak Fratres Unitores’in fikirlerine karşı cevaplar vermeye başlamışlardır. Bu kişilerin en önemlilerinden birisi Grigor Tatevatsi’dir (1346-1409).

Grigor Tatevatsi, Latin doktrinlerine ve adetlerine karşı gelen eserler kaleme almıştır. En önemli eseri olan Sorular Kitabı (Գրքը Հարցաւոր) Latin inanisına, pratiklerine ve İsa’nın iki tabiatlı olduğunu öne süren inanışa karşı bir reddiyedir.⁷⁹⁷ Kevork Avedis Sarafian, onun bir tür dini ansiklopedi olduğunu belirtir.⁷⁹⁸ Grigor Tatevatsi’nin yapmış olduğu bu çalışmalar, kendisini Ermeni tarihinde skolastisizmin en önemli temsilcilerinden biri olmasını sağlamıştır.⁷⁹⁹

⁷⁹² George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, s. 127.

⁷⁹³ Thaddeus Murphy, “The Friars Preachers in Armenia”, s. 126-127.

⁷⁹⁴ Kevork Avedis Sarafian, *History of Education in Armenia*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Southern California, 1929, s. 127.

⁷⁹⁵ Sergio La Porta, “Armeno-Latin Intellectual Exchange in the Fourteenth Century”, *Medieval Encounters*, Sayı: 21, 2015, s. 283.

⁷⁹⁶ Sergio La Porta, “Armeno-Latin Intellectual Exchange in the Fourteenth Century”, s. 281.

⁷⁹⁷ Sergio La Porta, “Armeno-Latin Intellectual Exchange in the Fourteenth Century”, s. 292.

⁷⁹⁸ Kevork Avedis Sarafian, *History of Education in Armenia*, s. 134.

⁷⁹⁹ Kevork Avedis Sarafian, *History of Education in Armenia*, s. 133.

Ermeni Kilisesi'nin karşı politika izlemesine rağmen Fransisken ve Dominiken rahiplerin misyonerlik faaliyetlerinin bir sonucu olarak Doğu Anadolu'da Ermeniler arasında Katoliklik sınırlı da olsa yayılmıştır. Clavijo, seyahati sırasında Maku'dan geçerken buradaki Ermenilerin Katolik olduğunu yazar.⁸⁰⁰ Josaphat Barbaro, Ağrı Dağı yakınlarındaki Cagri Kalesi'nin⁸⁰¹ etrafına yaşayan Ermenilerin Katolik olduğunu aktarır.⁸⁰² Johannes Schiltberger, Maku şehrindeki Ermenilerin Katolik olduklarını ve ayinlerini Ermenice yaptıklarını belirtir.⁸⁰³

Evlilikler de din değiştirmenin etkili sebeplerinden biridir. Daha önce Ermeniler ve Türklerin evlilikler gerçekleştirdikleri ve bu durumu engellemek için çeşitli Ermeni kanunnamelerinde kanun maddelerinin çıkarıldığına değinilmişti. Kültürler arası evliliklerde her iki taraf başlarda zorlansalar da zamanla birbirlerine uyum göstermeye ve anlamaya başlarlar. İki taraf arasındaki mesafe ortadan kalkar ve kültürleşme sürecine girilir.⁸⁰⁴

İslamiyet'te Müslüman erkekler gayrimüslim kadınlarla evlenebilirlerken, Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri yasaktır.⁸⁰⁵ Gayrimüslim erkekler ancak ihtida ettikleri zaman Müslümanlarla evlenebilirler. Müslüman kadınların yeni ihtida etmiş kişilerle evlenmeleri, toplumda bu tür ilişkilerin kurulabildiğini, herhangi bir üstten bakış olmadığını ve toplumun bu tarz evlilikler yapan kişileri reddetmediğini göstermektedir.⁸⁰⁶ Ancak yine de bu şekilde yapılmış evliliklerin sayısı fazla değildir. Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla yaptığı evlilikler Doğu Anadolu'da Türkleşme ve Müslümanlaşmaya daha fazla etki etmiş olmalıdır. Ermeni aileler kızlarını

⁸⁰⁰ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 108.

⁸⁰¹ Alıncak Kalesi (?)

⁸⁰² Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, s. 100.

⁸⁰³ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 108.

⁸⁰⁴ Celia Jaes Falicov, "Cross-Cultural Marriages", *Clinical Handbook of Couples Therapy*, Edt. Neil S. Jacobson ve Alan S. Gurman, Guilford Publications, New York, 1995, s. 234.

⁸⁰⁵ H. İbrahim Acar, "Evlendirme Engeli Olarak Din Farkı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2002, s. 28,35.

⁸⁰⁶ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara, 1999, s. 76.

belki daha yüksek bir statüye sahip olmak ya da zenginlik kazanabilmek arzusuyla Türklerle evlendirmeye sıcak bakıyorlardı. Mihitar Goş, kızlarını Müslümanlara evlensin diye veren ailelerin komünyonundan ve dolayısıyla kiliseden men edileceğini yazmıştır.⁸⁰⁷

Müslüman erkek ve gayrimüslim kadın arasında yapılan evliliklerden meydana gelen çocuklarda erkek çocuk Müslüman olurken, kız çocuğun annesinin dinini devam ettirebildiği görülür.⁸⁰⁸ İddianın sahibi Shukurov, saray evliliklerinde böyle bir uygulamanın varlığından söz eder. Ancak dönemin koşulları ve toplumsal yapısı göz önünde bulundurulduğunda bunun halk arasında çok da yaygın olamayacağı tahmin edilebilir. İslam kültürü ile çevrelenmiş bir aile ve toplum içinde Hristiyan anneden doğan kız çocuğun Hristiyan kalması çok kolay olmasa gerek.

Sosyal statü kazanmak ya da var olan statüsünü koruyabilmek, ihtida etmenin bir diğer nedenidir.⁸⁰⁹ Ermeni pek çok bey güçlerini koruyabilmek için ihtida etmiştir.⁸¹⁰ Ermeni Philaretos, Selçuklulara karşı duramayınca gücünü koruyabilmek için Sultan Melik Şah'ın yanına giderek ihtida etmiştir.⁸¹¹ Doğu Anadolu'nun önemli ailelerinden olan ve Bizans İmparatorluğu hizmetinde çalışan Gabras ailesi de ihtida etmiştir. Gabras ailesinden ihtida edenler Anadolu Selçuklu Devleti'nde yüksek mevkilere getirilmişlerdir.⁸¹² Gabras aile üyelerinin emir ve elçilik görevlerine getirildiği tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁸¹³ Speros Vryonis Jr., Gabras ailesinin önce Bizans-Ermeni, sonra Selçuk-Ermeni, en son olarak ise Müslüman-Selçuk ailesi olarak anlatır ki

⁸⁰⁷ Միխիթար Գոօշ, *Դատաստանագիրք*, s. 120. (Mxit'ar Goş, *Datastanagirk'*).

⁸⁰⁸ Rustam Shukurov, "Harem Christianity: The Byzantium Identity of Seljuk Princes", *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, I.B. Tauris, New York, 2013, s. 125.

⁸⁰⁹ Lewis Rambo, "Din Değişirme Teorileri: Dinî Değişimi Anlama ve Yorumlama", s. 219.

⁸¹⁰ Գ. Ե. Երեմևիս, *Թուրքերի Օսմանի*, s. 140. (D.E. Eremeev, *T'urk'eri Cagumə*).

⁸¹¹ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 42; C.J. Yarnley, "Philaretos Armenian Bandit or Byzantine General?", s. 345.

⁸¹² Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, s. 231-232; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, ss. 216.

⁸¹³ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2001, s. 47; Mustafa Demir ve Tufan Turan, "Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 1, 2007, s. 195.

bu durum Gabras ailesinin ihtida ettikten sonra zamanla eski kimliklerini de unuttuklarını göstermektedir.⁸¹⁴

Sadece siyasi alanda değil dini alanda da statü kazanılabildiğinin ilginç bir örneği Konya’da karşımıza çıkar. Müslümanlığı tercih eden bir Ermeni, daha sonra dini konular üzerinde ilerlemiş ve Şeyh Abdullah adını almıştır.⁸¹⁵ Hayatıyla ilgili elimizde çok bilgi yoktur. Toplum tarafından “şeyh” olduğu için bir ilgiye mazhar olduğu ve 1234 tarihinde Şam’da öldüğü bilinmektedir.⁸¹⁶

Osman Turan Anadolu’nun İslamlaşmasında ihtidaların rolünün %30 olduğunu, geri kalan %70’lik payı Anadolu’ya yapılan Türk göçlerinin teşkil ettiğini belirtir.⁸¹⁷ Osman Turan’ın bu veriye nasıl ulaştığı bilinmese de vermiş olduğu rakamlarda ihtidaların rolünün azımsanmaması gerektiği ortaya çıkar. Selçuklu döneminde ihtidaların Anadolu’nun bir gerçeği olduğu Şemseddin Altun-Aba’nın açmış olduğu bir vakıf üzerinden görülmektedir. Bu vakıfta yeni ihtida eden kişilerin topluma kazandırılması için yemek, elbise ve ayakkabı ihtiyaçları gideriliyordu. Sünnet edilmelerine ve namaz kılabilecek kadar Kur’an öğrenmelerine yeterli olacak kadar bir masrafı bu vakıf karşılıyordu.⁸¹⁸

Selçuklular ve diğer Türk beylikleri zorla Müslümanlaştırma siyaseti izlememiştir. Zorla bir Müslümanlaştırma politikası olmasa da devletin bünyesinde var olan bazı kurumların dolaylı olarak İslamlaşmaya sebep olduğu açıktır. Anadolu Selçuklu Devleti’nde var olan gulâm sistemi devletin dolaylı yoldan İslamlaştırmayı sağlayan yapılarından biriydi. Gulâm sistemi içerisindeki gulâmlar, ev işlerinde ya da üretim faaliyetlerinde çalıştırılan kölelerden farklı olarak küçük yaşlardan beri aldıkları eğitimle devlet ve ordu

⁸¹⁴ Speros Vryonis Jr., “Armenians and Greeks in Byzantine Taron”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edt. Richard Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2002, s. 103.

⁸¹⁵ Ռ. Ե. Երեմևի, *Թուրքերի Օսմանի*, s. 142. (D.E. Eremeev, *Turk’eri Caguma*).

⁸¹⁶ Ռ. Ե. Երեմևի, *Թուրքերի Օսմանի*, s. 142. (D.E. Eremeev, *Turk’eri Caguma*).

⁸¹⁷ Osman Turan, “L’Islamisation dans la Turquie du Moyen Age”, *Studia Islamica*, Sayı 10, 1959, s. 152; Osman Turan, *Türkler Anadolu’da*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1973, s. 53.

⁸¹⁸ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten*, Cilt: XI, Sayı 42, 1947, s. 211.

hizmetlerinde görev alıyorlardı. Toplumsal ve ekonomik koşulları ve hukuki statüleriyle kölelerden farkları hemen ortaya çıkıyordu.⁸¹⁹ Gulâmlar belli bir süre hizmet ediyorlar ve sonrasında azat ediliyorlardı.⁸²⁰ Gulâm sisteminin içerisinde Ermeni gulâmların da varlığı bilinmektedir.⁸²¹ Abbasi halifesi Muktefi Li-Emrillâh'ın (1096-1160) Ermeni ve Rum kölelerden bazılarını büyük rütbelere çıkarttığı bilinmektedir.⁸²² Yine onunla aynı dönemde yaşayan Irak Selçuklu Devleti meliki Gıyaseddin Mesud'un (1108-1157) emir payesi verdiği Rum ve Ermeni köleleri vardı.⁸²³ Gulâmlar küçük yaşlarda gulâmhânelere giriyorlardı. Burada "baba" denilen hocalara teslim ediliyorlardı. Bu babalar, çocukları kendi İslami dini ve kültürüne göre yetiştiriyorlardı. Bu şekilde eğitimden geçen çocuklar İslamlaşıyordu.⁸²⁴

Ahîlik teşkilatının gayrimüslimleri İslamlaşmaya zorlayan yapılardan biri olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilir. Ahî teşkilatlarına girişlerde Müslüman olma şartının olması ve bu teşkilatın iktisadi hayatta çok etkin olmasından ötürü gayrimüslim esnaf ve zanaatkârlar işlerini devam ettirebilmek için Müslümanlığı tercih ederek bu teşkilata katılmış olabilirler.⁸²⁵ Dickran Kouymjian, Ermenilerin bu dönemde kurdukları ahî tarzı kardeşliklerle bu durumun önüne geçtiklerini dile getirir.⁸²⁶ Kouymjian'ın bu tespitinin haklılık payı bulunmakla beraber daha önce üzerinde durulduğu gibi ahî teşkilatlarında gayrimüslimlerin varlığına dair delillere ulaşılmıştır. Yine de bu kişilerin istisna olabileceğini unutmamak gerekir. 1661-1710 yılları arasında yaşayan Urah Grigor (Ուրախ Գրիգոր), kaleme almış olduğu yazısında Ermeni esnaf ve zanaatkârların işlerini yapabilmek ve para kazanabilmek için fütüvvet ritüellerini yapmak zorunda kaldıklarını ve bunun sonucunda da istemeden de olsa ihtida ettiklerini belirtir.⁸²⁷ Bu örnekten de

⁸¹⁹ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 15.

⁸²⁰ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 16.

⁸²¹ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 80.

⁸²² İmad ad-dîn al-Bondârî, *Zubdat al-Nuşra va Nuhbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, s. 211.

⁸²³ Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 91.

⁸²⁴ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, s. 104.

⁸²⁵ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, s. 177.

⁸²⁶ Dickran K. Kouymjian, "The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzincan", s. 113.

⁸²⁷ Hakop S. Anasian, "The Turkish Fütüvvet and the Armenians", *Journal of the Society for Armenian Studies*, Sayı: 4, 1988-1989, s. 163, 166.

anlaşılabileceği gibi ahilik teşkilatının dolaylı yoldan da olsa Doğu Anadolu'da Ermenilerin ihtidasında rol oynayan önemli bir kurum olduğu söylenebilir.

3.2.1.3. Türkler Arasında Görülen Vaftiz Ritüeli

Türklerin Anadolu'da gayrimüslim yerli halkla yaşadıkları etkileşimin bir diğer örneği de çocuklarını vaftiz ettirme olayıdır. Vaftiz kelimesi “suya dalmak, yıkanmak, necasetten temizlenmek” manasına gelmektedir.⁸²⁸ Dini bir terim olarak vaftiz, Hıristiyanlıkta aslı günahtan, kirli geçmişten temizlenmek ve kutsal hayat tarzına ulaşmak amacıyla belli usullere riayet ederek suyla yapılan bir ayindir.⁸²⁹ Vaftizin bu açıklamasına bakılarak Türklerin çocuklarına bu ritüeli uygulatarak Hıristiyan yaptıkları düşüncesi akıllara gelebilir. Ancak dönemin kaynaklarında Türklerin çocuklarını Hıristiyan yapmak için vaftiz ettirmedikleri özellikle belirtilmiştir.

Türklerin çocuklarını vaftiz ettirdiklerine dair ilk verilere 12. yüzyıl Bizans ve Ermeni kaynaklarından ulaşılmaktadır. Bizans kilise hukukçularından Theodore Balsamon, Türklerin çocuklarını Hıristiyan yapmak amacıyla değil, şifa bulsunlar diye vaftiz ettirmek istedikleri bilgisini verir.⁸³⁰ İstanbul Patriği Loukas Chrysoberges (1157-1170), patrikliği sırasında toplanan kutsal sinoda bazı Türklerin gelerek, bebeklerinde yaşadıkları yerlerdeki Ortodoks rahipler tarafından daha önce vaftiz edildiklerini ve yeniden vaftiz edilmek istediklerini söyledikleri bilgisini verir. Bunun üzerine kutsal sinod yaptığı araştırmada Türklerin çocuklarını vaftiz ettirmelerinin bir âdet haline gelmiş olduğunu görmüştür. Türklerin çocuklarını vaftiz ettirmezlerse şeytan tarafından ele geçirileceklerini ve köpek gibi kötü kokacaklarını düşündükleri anlaşılır. Kutsal sinod

⁸²⁸ Mustafa Erdem, “Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 1, 1995, s. 133.

⁸²⁹ Mustafa Erdem, “Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma”, s. 133.

⁸³⁰ Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, s. 487.

Türklerin vaftizi bir kutsal arınma değil, daha çok bir ilaç, tılsım olarak gördüklerine karar vermiştir.⁸³¹

Türklerin çocuklarını vaftiz ettirdiklerine dair Ermeni kaynaklarında rastlanan ilk kayıt Davit Alakavordi'nin 1130 yılında yazdığı düşünülen kanunnamesinde geçmektedir. Kanunnamenin 21. maddesinde Ermeni rahiplerin Türklerin çocuklarına vaftiz uygulamasını gerçekleştirdiği söylenir.⁸³² Türklerin, vaftizi onları koruyan bir büyü olarak gördüklerini belirtir.⁸³³ Vaftizi uygulayan bazı rahiplerin cezadan kaçınmak için ayini olması gereken şekilde uygulamadıklarını, sadece onların vücutlarına su saçtıklarını da ekler.⁸³⁴ Ancak yine de bu uygulama kilise tarafından kabul görmez. Türklere vaftiz ayinini bütün ritüelleriyle uygulayanların rahiplikten çıkarılacağını ve onların komünyon yönetemeyeceklerini yazar.⁸³⁵

Ayrıca bu kanunda Türklerin vaftiz babası da olamayacakları belirtilir. Türklerin vaftiz babası olmasına izin verenler yine rahiplikten çıkarılır ve komünyon yönetemezler.⁸³⁶ Bu yasaklama da gösteriyor ki Türkler Ermeni çocuklarına zaman zaman vaftiz babalığı yapabiliyorlardı. Ermeniler için oldukça önemli bir ayine Türklerin vaftiz babası olarak davet edilmesi, aralarında güçlü bir komşuluk veya dostluk ilişkisinin varlığı olarak okunabilir.

Mihitar Goş'un fabllarında bu durumla ilgili bir örnek bulunmaktadır. Bu fabl şu şekildedir:

⁸³¹ Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Leiden, 2016, s. 59-60.

⁸³² Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, s. 58. (A. Abrahamyan, “Davit‘ Alaka ordu Kanonnerə”)

⁸³³ Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, s. 58. (A. Abrahamyan, “Davit‘ Alaka ordu Kanonnerə”)

⁸³⁴ Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, s. 58. (A. Abrahamyan, “Davit‘ Alaka ordu Kanonnerə”)

⁸³⁵ Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, s. 58. (A. Abrahamyan, “Davit‘ Alaka ordu Kanonnerə”)

⁸³⁶ Ա. Աբրահամյան, “Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները”, s. 58. (A. Abrahamyan, “Davit‘ Alaka ordu Kanonnerə”)

“Alacakarga, kaza “ben siyah yüzlü olduğumdan kimseden itibar görmüyorum, sen ise o kadar beyaz ve parlaksın ki lütfen bana da senin gibi beyaz olmayı öğret” diye yalvarıyordu. “Çok iyi” dedi kaz “sadece hep benim gibi suda yıkan.” Alacakarga yıkanıp sudan çıktığında yine siyah tüylerini gördü. Tekrar denize geri dönüp yıkandı ancak aynı şeyi gördü. Tekrar kazdan kendisine açıklaması yalvardı. Kaz “Yıkandığın sırada benim dilimi öğrenmelisin, sonra benim gibi olabilirsin.” dedi. Alacakarga kendi milletinin ötüşünü unutmaya razı gelmedi ve siyah yüzlü olarak kaldı.

*Fablan ana fikri şudur: Pers,⁸³⁷ kara ruhuyla rahibin yanına gelerek ruhunu nasıl aydınlatacağını öğretmesini ister. Rahip ona vaftizi önerir. Ancak Pers, yıkanıp günahlarını temizlemeyi düşünse de hakiki inancı itiraf etmediği için kara bir ruhla kalır. Onlar gerçek inancı kabul etmedikleri sürece vaftiz edilemezler.*⁸³⁸

14. yüzyıla gelindiğinde Bizans kilise hukukçusu Matthew Blastares, Türklerdeki vaftiz geleneğine dair yeni bir bilgi aktararak Türklerin çocuklarını vaftiz ettirmeden sünnet ettirmediklerini yazar.⁸³⁹ 15. yüzyılda Anadolu’dan geçen seyyah Bertrandon de la Broquiere, Türk çocuklarının vaftizi ile ilgili bilgiler verirken özellikle önemli kimselerin ileride kötü kokmamaları için çocukken vaftiz ettirildiklerini belirtir.⁸⁴⁰ Ona göre, Ramazanoğlu Mehmed Bey (1426-1435) ve Karamanoğlu İbrahim Bey (1423-1464) Rum anneleri tarafından bu amaçla vaftiz ettirilmişlerdi.⁸⁴¹

16. yüzyılda Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden Ogier Ghislain de Busbecq, Türklerdeki vaftiz geleneğini farklı bir şekilde yorumlar. Türklerde, eski adet ve inanışlara çok fazla saygı olduğunu bildiren Busbecq, Türklerin kendilerinden önce yaşamış olan insanların kendilerinden daha çok bildiklerine inandıklarını yazar. Bu sebeple eskiden gelen adetlerin muhafaza edilmesine önem gösterirler. Vaftiz geleneğinin sebepsiz yere

⁸³⁷ Orta Çağ Ermeni metinlerinde Türklerden bahsedilirken “Pers” ifadesi de kullanılmaktadır.

⁸³⁸ Գոշ Մխիթարի, *Ընդհին Առաջնություն*, s. 69 (Goş Mxit‘ari, *Entir Araknerə*).

⁸³⁹ Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, s. 59-60.

⁸⁴⁰ Bertrandon De La Broquiere, *Bertrandon De La Broquiere’in Denizaşırı Seyahati*, s. 191.

⁸⁴¹ Bertrandon De La Broquiere, *Bertrandon De La Broquiere’in Denizaşırı Seyahati*, s. 169, 188.

başlamadığına ve birtakım iyi tesirleri olduğuna inanan Türklerin çocuklarını gizlice vaftiz ettirme arzularının olduğunu söyler.⁸⁴²

Türklerde görülen bu vaftiz ritüelinin iki sebeple oluşmuş olduğu görülebilir. Bunlardan biri farklı kültürlere sahip bireylerin gerçekleştirdikleri evliliklerdir. Bu evliliklerde Hıristiyan kültüre mensup ebeveynin çocuğunu kendi kültürüne göre yetiştirmek istemesi doğaldır. Ancak çocuklarının dinini değiştiremeyecekleri için en azından kötülöklere, nazara karşı korumak ve ileride kötü kokmalarını engellemek gibi inanışlarla onları vaftiz ettirmiş olabilirler. Müslüman ebeveyn çocuğunun dini değişmediği için bu durumu göz ardı edebildiği gibi, Hıristiyan eşinin yukarıda bahsedilen inanışlarına katılarak vaftizin gerçekleşmesine izin vermiş olabilir. Selçuklu sarayında büyüyen bazı şehzadelerin gayrimüslim anneleri tarafından vaftiz edildiğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁸⁴³

Bir diğör sebep ise Türklerin gayrimüslim komşularıyla kurdukları ilişkiler ve onların telkinleri olabilir. Günümüzde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yeni doğan bebekleri ileride kötü kokmasınlar diye tuzlu suyla yıkama âdeti bulunmaktadır.⁸⁴⁴ Tuzlama olarak adlandırılan bu ritüel çok ciddiye alınır, neredeyse şahitlerin eşliğinde icra edilir.⁸⁴⁵ Bebeğin ileride kötü kokmaması için yapılan yıkama ritüelinin çeşitli Türk topluluklarında varlığı görülür. Kırgız ve Kazak Türklerinde bebek tuzlu suyla yıkanırken⁸⁴⁶ Uygur Türklerinde bebeğin ilk yıkanmasında kullanılacak suya ceviz atılır.⁸⁴⁷ Kırgız, Kazak ve Uygur Türklerinde, Anadolu'da yaşayan Türklerle aynı amaçlarla yapılan benzer uygulamaların olması, bu "tuzlama" âdetini Türklerin Anadolu'da öğrenmediğini, Orta Asya'dan göç ederken beraberlerinde getirdikleri bir inanış olduğunu göstermektedir. Büyük ihtimalle Türkler beraberinde getirdikleri bu

⁸⁴² Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 146.

⁸⁴³ Rustam Shukurov, "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes", s. 127.

⁸⁴⁴ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 152;

⁸⁴⁵ Meryem Bulut, "Geçiş Ritüellerinden Doğum: Sağaltım Yöntemleri?", *Turkish Studies*, Sayı: Cilt: 12, Sayı: 21, 2017, s. 129.

⁸⁴⁶ Mehmet Aça, "Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalara Bir Örnek: 'Tuzlama'", *Milli Folklor*, Sayı: 52, 2001, s. 97-99.

⁸⁴⁷ Adem Öger, "Uygur Türklerinin Doğum Âdetleri", *Turkish Studies*, Sayı: 7, 2012, s. 1689.

âdete benzer bir uygulama olan vaftizle karşılaştıklarında, ilişki kurdukları gayrimüslim komşularının da telkinleriyle rahat bir şekilde benimseyebilmişler ve uygulamakta bir çekince görmemişlerdir.

3.2.2. Dil ve Edebiyat Alanında Etkileşimler

Ermeniler, Türklerin tarihte Çinliler, Farslılar ve Bizanslılardan sonra en eski komşuları olarak bilinmektedir.⁸⁴⁸ Ermenilerle Türklerin bir arada yaşaması, kurmuş oldukları komşuluk ilişkileri birbirlerinin dilleri arasında etkileşimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Sovyet Türkoloğu Edvard Vladimiroviç Sevortyan, Ermenilerin tarih boyunca Selçuklular, Türkmenler, Osmanlılar ve sonra Azerbaycan Türklerinin atalarıyla beraber yaşadıklarını ve onlarla çok yönlü ilişkiler kurduklarını belirtir. Orta Çağ Ermeni edebiyatında Türkçe kökenli kelimelerin bulunmasını Ermenilerin Oğuz kavimleri ve halklarıyla kurduğu ilişkilerle açıklamak gerektiğini aktarır.⁸⁴⁹

Ermenice ve Türkçe arasındaki etkileşimler üzerine ilk ciddi çalışmaları yapanlardan biri olan Hraçya Acaryan (Հրաչյա Ասառյան), bu konu ile ilgili 1926 yılında Bakü’de toplanan Türkoloji kurultayında bir bildiri sunmuştur. Acaryan bu bildirisinde Türkçenin Ermeniceye etkisinin Ermenicenin Türkçeye olan etkisine kıyasla daha yoğun olduğunu söyler. Acaryan kendi yaptığı araştırmasında Ermenicede 4262 Türkçe ödünç kelimenin varlığını saptamıştır.⁸⁵⁰ Bununla beraber Ermeniceden Türkçeye geçen kelimelerin yaklaşık 200 kadar olduğunu ve bunların bir kısmının edebi dile geçtiğini, pek çoğunun ise yerel ağızlarda kaldığını belirtir.⁸⁵¹ Günay Karaağaç Türkçe edebi diline geçmiş 20

⁸⁴⁸ Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2021, s. xxv.

⁸⁴⁹ Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxviii; Z. İ. Budagova ve V. L. Gukasyan, “Azerbaycan-Ermeni Dil Temasları Üzerine”, Çev. Sevinç Üçgül, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 11, 2011, s. 201.

⁸⁵⁰ Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxviii; Hasan Eren, “Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 523-528, 1995, s. 862.

⁸⁵¹ Raçiya Yakovleviç Açaryan, “Türk ve Ermeni Dillerinin Karşılıklı Etkisi”, *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*, Çev. Kâmil Veli Nerimanoğlu ve Mustafa Öner, TDK, Ankara, 2008, s. 206.

Ermenice kelimenin olduğundan bahseder.⁸⁵² Acaryan, Türkçeye geçen Ermenice kelimelerin tarım, bitki örtüsü, inşaat tekniği, ev eşyaları, tabak-çanak, meslekler, mutfak, hayvancılık, evcil hayvanlar, zanaat, giyim, aile-akraba ilişkileri, hastalıklar, takvime ait kelimeler, atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar, lakaplar ve gizli dillerde olduğunu tespit etmiştir.⁸⁵³ Haçik Amiryana, Türkçedeki Ermenice ödünç kelimeler üzerine yaptığı çalışmasında Türklerin tarımla ilgili ödünç aldığı kelimeleri Batı Anadolu’da yaşayanların Rumcadan, Doğu Anadolu’da yaşayanların ise Ermeniceden geldiğini belirtmiştir.⁸⁵⁴ Kendisi 1966 yılında TDK tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*’te 140 kadar Ermenice kökenli kelime bulunduğunu yazar.⁸⁵⁵

Türkçedeki Ermenice ödünç kelimeler üzerine Robert Dankoff 1995 yılında bir çalışma yayımlamıştır.⁸⁵⁶ Dankoff bu çalışmasında Ermeniceden Türkçeye geçen 806 kelime olduğunu, kökeninin Ermenice mi Türkçe mi olduğu tartışmalı olan 309 kelimenin daha mevcut olduğunu belirtir. Bu toplam 1175 kelime ile ilgili Dankoff’a Türk dilbilimciler tarafından eleştiriler getirilmiştir. Günay Karaağaç, Dankoff’un Ermenicede yaşayan Türkçe sözleri ve Rumca gibi başka dillerden alınmış her iki dilde de olan kelimeleri Ermenice saymış olduğunu dile getirir.⁸⁵⁷ Hasan Eren, Dankoff’un bu çalışmasının ileride konuyla ilgili yapılacak araştırmalarda önemli bir kaynak olduğuna işaret eder; ancak makalesinde Dankoff’un Ermenice olarak verdiği bazı kelimelerin Türkçe olduğunu kanıtlamak için etimolojik bir tartışmaya girer.⁸⁵⁸

Nerses Mkrdçyan, 2007 yılında hazırladığı çalışmasında Türkçede ve onun diyalektlerinde 1444 adet Ermenice ödünç kelimenin bulunduğunu tespit etmiştir.⁸⁵⁹

⁸⁵² Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxxvi.

⁸⁵³ Raçiya Yakovleviç Açaryan, “Türk ve Ermeni Dillerinin Karşılıklı Etkisi”, s. 206.

⁸⁵⁴ Խաչիկ Ամիրյան, “Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Ժամանակակից Թուրքերենում”, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, Sayı: 4, 1980, s. 84. (Xaç’ik Amiryana, “Hayrenic’ P’oxarıyal Bafer Zamanakacic’ T’urk’erenum”, *Lraber Hasarakakan Gitut’yunneri*).

⁸⁵⁵ Խաչիկ Ամիրյան, “Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Ժամանակակից Թուրքերենում”, s. 86. Xaç’ik Amiryana, “Hayrenic’ P’oxarıyal Bafer Zamanakacic’ T’urk’erenum”).

⁸⁵⁶ Robert Dankoff, *Armenian Loanwords in Turkish*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1995.

⁸⁵⁷ Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxviii.

⁸⁵⁸ Hasan Eren, “Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine”, s. muhtelif yerler.

⁸⁵⁹ Ներսես Մկրտչյան, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, s. 241-313. (Nerses Mkrtç’yan, *Hayerenic’ P’okharyal Bafer T’urk’ereni Barbarnerum*).

Mkrdçyan'ın bu çalışmasını dikkatlice incelemekte fayda vardır. Kendisi bazı seseş ya da benzer seslere ait kelimeleri, başka dillerden geçen kelimeleri Ermenice kökenli olarak göstermiştir. Dilbilimciler Nerses Mkrdçyan'ın eserini incelediklerinde daha doğru ve ayrıntılı çıkarımlarda bulunabileceklerdir.

Türkçenin Ermeniceye etkisi çok daha büyük olmuştur. Çünkü Türkçe hâkim kültürün diliydi. Ermeniler Türklerle beraber yaşamaya başlamalarından sonra zamanla iki dilli olmuşlar ya da kendi dillerini unutmuşlardır. Polonyalı Simeon seyahatnamesinde Kayseri ve Konya gibi şehirlerde yaşayan Ermenilerin kendi dillerini unuttuklarını ve Türkçe konuştuklarını yazar.⁸⁶⁰Bu şekilde Ermeniler tarafından dahi Ermenicenin unutulup yerine Türkçe konuşulmaya başlanmasıyla beraber Türkçeye olan yakın ilişkilerinin bir sonucu olarak Ermenice eklemeli bir dil olma özelliği kazanmıştır.⁸⁶¹

Araştırmacılar Ermenicenin geçirdiği tarihsel süreci üçe ayırırlar: Grabar (գրաբար) olarak adlandırılan ve klasik Ermenice olarak ifade edilebilecek ilk dönem (5-11. yüzyıllar), Orta Ermenice (միջին հայերեն) olarak adlandırılan ikinci dönem (12-17. yüzyıllar) ve Aşharabar (աշխարհաբար) olarak bilinen ve yeni Ermenice olarak adlandırılabilir son dönem (17. yüzyıldan günümüze).⁸⁶²

İki dilli toplumlarda etkilenen dil üzerinde gramatik ve fonetik bakımdan baskılar oluşur.⁸⁶³ Ermenilerin Türkçeyi Türklerle kurdukları ilişkiler sonucunda günlük hayatlarında kullanmaya başlamaları, Ermenicenin sentaksını etkilemiştir. Klasik Ermenicede yüklem cümlenin başındayken, yeni Ermenicede yüklem yeri değişmiştir.⁸⁶⁴ Klasik Ermenicede asıl unsur, yardımcı unsurun önündeyken yeni

⁸⁶⁰ Միսեոնի Գարի Լեհացիոյ, *Ուղեգրութիւն Տարեգրութիւն և Հիշատակարանք*, s. 326, 333. (Simeon Dpři Lehaç'ioy, *Ulegrut'iwñ Taregrut'iwñ yev Hişatakarakank'*).

⁸⁶¹ Gaffar Çakmaklı (Mehdiyev), "Ermeni-Türk Dil İlişkileri", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 10, 2011, s. 195.

⁸⁶² Birsen Karaca, "Ermeni Edebiyatı", s. 5.

⁸⁶³ Z. İ. Budagova ve V. L. Gukasyan, "Azerbaycan-Ermeni Dil Temaları Üzerine", s. 204.

⁸⁶⁴ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 120; Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxxii.

Ermenicede bu durum tam tersi şekildedir. Örneğin klasik Ermenicede սուսն Պետրոսի (ev Petrosun) gibiyken yeni Ermenicede Պետրոսի սուսն (Petrosun evi) şeklindedir.⁸⁶⁵ Klasik Ermenicede diğer Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi iyelik zamiri isimden sonra gelirken yeni Ermenicede bu değişmiştir. Klasik Ermenicede սուսն իմ (ev benim) sözcüğü yeni Ermenicede իմ սուսն (benim ev) şeklindedir.⁸⁶⁶ Klasik Ermenicede sayılardan sonra gelen isimler çokluk, yeni Ermenicede ise teklik halinde kullanılır. Örneğin Klasik Ermenicede հինգ տներ (beş evler), yeni Ermenicede հինգ սուսն (beş ev) şeklinde.⁸⁶⁷ Klasik Ermenicede edatlar isimden önce gelirken yeni Ermenicede sonra gelir. Örneğin Klasik Ermenice սուսն իմնի իմնի (önünde babamın benim) cümlesi yeni Ermenicede իմ իմնի սուսն (benim babamın önünde) şeklindedir.⁸⁶⁸

Türkçe-Ermenice dil etkileşiminin yanı sıra edebiyat alanında da etkileşimler yaşanmıştır. Birlikte yaşama olgusunun bir getirisi olarak sözlü edebiyatta etkileşimler yaşanmıştır.⁸⁶⁹ Bu etkileşimin bir örneği olarak Ermeni atasözleri içerisinde Türk atasözleri, ya Türkçe şekliyle olduğu gibi ya bazı kelimeleri Türkçe bazı kelimeleri Ermenice ya da tamamen Ermeniceye çevrilmiş şekilde bulunur.⁸⁷⁰ Örnek olarak “*el eli yuyar, el de yüzü*”, “*bir gül ile bahar olmaz*”, “*de yoldaşın kimdir, deyim sen kimsin*” atasözleri verilebilir.⁸⁷¹

Atasözlerinin dışında masallar ve halk hikâyelerinde de bir etkileşimin yaşandığı görülmektedir. Nasreddin Hoca masalları Ermeniler arasında da anlatılmaktadır.⁸⁷² Fikret Türkmen, bir Ermeni destanı olan Sasunlu Davit’in Köroğlu Destanı’nın bir varyantı gibi olduğunu dile getirir. Ayrıca Kerem ile Aslı, Leyla ile Mecnun, Aslan ile Gülbahar,

⁸⁶⁵ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 121; Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxxii.

⁸⁶⁶ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 121; Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxxii.

⁸⁶⁷ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 121; Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxxiii.

⁸⁶⁸ Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, s. xxxiii.

⁸⁶⁹ Ekber Yerevanlı, *Azeri-Ermeni Edebî Elageleri Gedim Dövrden XVIII. Esrin Sonuna Geder*, Hayastan Neşriyyatı, Yerevan, 1968, s. 118.

⁸⁷⁰ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 15.

⁸⁷¹ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 15.

⁸⁷² Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 18.

Asuman ile Zeycan, Âşık Garip ve Melik Şah gibi halk hikâyelerinin Ermeniceye geçtiğini tespit eder.⁸⁷³

Yazılı edebiyatta etkileşimlere geçmeden önce Ermeni harfli Türkçe yazımının nasıl başladığına bakılması gerekmektedir. Ermeni harfli Türkçe yazan ilk kişi günümüze ulaşan bilgilere göre Hovannes Yerznkatsi'dir. 13. yüzyılda Hovhannes Yerznkatsi tarafından yazılmış ve günümüze kalan en eski Ermeni harfli Türkçe şiir şudur:

Սեն սրն արի գրգ Մարիամ	Sensın ari gız Mariam
Եազրիսարիմն տերման	Yazıhlarime derman
Թանկրի տըր սենտեն տողան	Tangridır senden doğan
Թանկրիմ անասի Մարիամ	Tangrim anasi Mariam
Էվել աթատան օլտի	Evel atadan oldi
Օղուլ տիւնեայ կելտի	Oğul dünyay(a) geldi.
Քրիստոս Մարիամտան տողտի	Kristos Mariamdan doğdı
Թանկրիմ անասի Մարիամ	Tangrim anasi Mariam
Ուչմախ դափուսուն աշդի	Uçmah ğapusun aşdı
Բաղլի յոլարի չեզտի	Bağlı yollari çezdi
Պիզի Թամուխտեն խուրթարտի	Bizi Tamuhden khurtardi
Թանկրիմ անասի Մարիամ	Tangrim anasi Mariam
Ալթընտեն տիրեք օլտի	Altından direk oldi
Քրիստոս յեմիշըն վերտի	Kristos yemişın verdi
Պիզի եքտեն դուրթարդի	Bizi yekden ğurtardi
Թանկրիմ անասի Մարիամ	Tangrim anasi Mariam

⁸⁷³ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 19-20.

Ալթընտեն ազիզ Մարիամ	Altından aziz Mariam
Ճուներտեն ազիզ Մարիամ	Coverden aziz Mariam
Ուչմախ յեսաի Մարիամ	Uçmah yeasi Mariam
Թանկրիմ անասի Մարիամ ⁸⁷⁴	Tangrim anasi Mariam

Hovannes Yerznkatsi'nin dışında Hovhannes Tlkurantsi, Arakel Bağısetsi ve Mkrdiç Nağaş gibi Ermeni harfli Türkçe yazan kişiler vardır.⁸⁷⁵ Ermenilerin Anadolu'da Türk hâkimiyetinin başlamasından yaklaşık 200 yıl sonra neden kendi harfleriyle Türkçe yazma gereğini duyduğunu açıklayan Rober Koptaş, Türkçe konuşan, Ermeniceyi çok az bilen ya da bilmeyen, Hristiyanlık inancına bağlı Ermenilerle yazı üzerinden iletişim kurmak amacıyla yazıldığını belirtir.⁸⁷⁶ Ermeni harfli Türkçe metinler, Türkçe konuşan Ermenilerin isteklerini karşılamak için ortaya çıkmıştı.⁸⁷⁷ Bu kadar az bir süre içerisinde kendi dillerini az bilen ya da unutan Ermenilerin ortaya çıkması, Türkçenin Ermeniler tarafından rahat benimsendiğinin ve günlük hayatta Türklerle kurdukları sıkı ilişkilerin bir örneğidir. Toplumsal hayatta Türkçe konuşan Ermenilerin bir kısmı zamanla birkaç nesil sonra kendi aralarında da Türkçe konuşmaya başlamış olacaklar ki kendi dillerini unutacak seviyeye gelmişlerdir. Ermeni alfabesi ise dini metinlerinin bu alfabeyle yazılmış olması sebebiyle unutulmamıştır. Ermeni alfabesi kutsaldır ve Ermeni kimliğini oluşturan en önemli öğelerden biridir. Koptaş, Ermeni harfli Türkçenin Ermeni kültürünü koruma ve yabancılaşmaya karşı koyma çabasının bir ürünü olarak görülebileceğini yazar. Aynı zamanda Ermenice bilmeyen ve kendini Türkçe olarak ifade eden Ermenilerin, Ermeni harfleri üzerinden kimlik aidiyetlerini devam ettirmesinin bir yolu olduğunu belirtir.⁸⁷⁸

⁸⁷⁴ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebi İlişkileri*, s. 133.

⁸⁷⁵ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebi İlişkileri*, s. 130.

⁸⁷⁶ Rober Koptaş, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Kevork Pamukciyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. xi.

⁸⁷⁷ Sebouh D. Aslanian, "'Prepared in the Languages of the Hagarites': Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian", *Journal of the Society for Armenian Studies*, Sayı: 25, 2016, s. 58.

⁸⁷⁸ Rober Koptaş, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s. xi.

Ermeni harfli Türkçe yazımı sonraki yüzyıllara artarak devam etmiştir. Hasmik Stepanyan, Ermeni harfli Türkçe elyazmalarının 14-15. yüzyıllarda Erivan'a geldiğini ve bu el yazmalarında âşık tarzı şiirler, folklorla ilgili yazılar, sanat, ruhani ve dini, tarihsel ve bilim gibi çeşitli alanlarda kıymetli metinler bulunduğunu söyler.⁸⁷⁹ 13. yüzyılda ortaya çıkan Ermeni harfli Türkçe metinler 19. yüzyıla kadar İstanbul, Diyarbakır, Edirne, Tokat, Erzurum, Sivas, Van, Ankara, Kahramanmaraş, Bursa, Gümüşhane, St. Petersburg, Eçmiyadzin, Astrahan, Kırım, Kalküta gibi dünyanın çeşitli yerlerinde yazılmış ya da istinsah edilmiştir.⁸⁸⁰ Stepanyan, Ermeni harfli Türkçe basımın 1727 tarihinde başladığını ve 250 yıldan fazla süreyle dünyanın 50 şehrinin 200'den fazla matbaasında 2000'i geçen sayıda kitabın neşredildiğini yazar.⁸⁸¹

Ermeni harfli Türkçe metinler zamanla Ermenilerin kendi kimliklerini yansıttıkları bir alan olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler arasında 19. yüzyılda Katolikliğin yayılmasıyla beraber Apostolik ve Katolik Ermeniler arasındaki çatışmalar Ermeni harfli Türkçe metinler üzerinden izlenebilmektedir. Kendilerine Ermeni denilmesinden rahatsızlık duyan ve sadece Türkçe konuşan Katolik Ermeniler, yazdıkları eserlerde Ermeni sözcük dağarcığından oldukça az yararlanmayı tercih etmişlerdir.⁸⁸²

Ermeni harfli Türkçe metinleri 19. yüzyılın getirdiği milliyetçilik akımıyla sadece Türk ya da sadece Ermeni edebiyatının bir parçası olarak sınıflandıramayız. Bu tarz metinler Orta Çağ'ın çok kültürlü ve çok dilli ortamında doğmuş ve ulus-devletlerin ortaya çıkışına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Ermeni harfli Türkçe metinleri herhangi bir

⁸⁷⁹ Հասմիկ Ստեփանյան, *Հայաստան Թուրքերին Գրքերի Մատենագիտություն 1727-1968*, Հայկական ՄԱՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1985, s. 5. (Hasmik Step'anyan, *Hayatar' T'urk'eren Grk'eri Matenagitut'yun 1727-1968*, Haykakan SSH GA Hratark'ut'yun, Erevan).

⁸⁸⁰ Rober Koptaş, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s. xi.

⁸⁸¹ Հասմիկ Ստեփանյան, "Հայաստան Թուրքերին Գրականությունը և Հայ-Թուրքական Գրական Կապերն Օսմանյան Կայսրություն 19-րդ Դարում", *Թուրքագիտական և Օսմանագիտական Հետազոտություններ*, Sayı 5, 2008, s. 234. (Hasmik Step'anyan, "Hayatar' T'urk'eren Grakanut'yunə ev Hay-T'urk'akan Grakan Kapern Ōsmanyanyan Kayc'rut'yun 19-rd Darum", *T'urk'agitakan ev Osmanagitakan Hetazotut'yunner*).

⁸⁸² Murat Cankara, "Armeno-Turkish Writing and the Question of Hybridity", *An Armenian Mediterranean*, Edt. Kathryn Babayan ve Michael Pifer, Palgrave Macmillan, Cham, 2018, s. 182-183.

sınırlandırmanın içine koymadan Orta Çağ Anadolu'sunun çok kültürlü ve dilli yapısının doğurduğu bir kültürel etkileşim ürünü olarak görülmelidir.⁸⁸³

Orta Çağ kaynaklarında Ermenice bilen Türklerin varlığıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Kaynaklar Harezmsah Sultanı Celaleddin Harezmsah'ın Ermenice bildiğini kaydeder.⁸⁸⁴ İbn Bibi, Hacib Zekeriya adında Anadolu'da konuşulan beş dile⁸⁸⁵ tam hâkim olan birinden bahsetmektedir.⁸⁸⁶ Burhaneddin Anevî, Ermenice bilen bir başka Türk'tür. Burhaneddin Anevî, adından da anlaşılacağı üzere Ani şehrinde doğmuştur. Kendisi Türkçenin yanında Farsça ve çevresindeki halkların dillerini de öğrenmiştir. Ermeni rahiplerden Ermenice üzerinden Hristiyan teolojisini öğrendiği düşünülebilir. Çünkü Ani şehri Gürcü Krallığı tarafından saldırıya uğradığında kendisinin ölümden “kâfirlerin dillerini ve Hristiyan teolojisini bilmesi” sayesinde kurtulmuştur.⁸⁸⁷ 12. yüzyıl şairlerinden Nizâmî-i Gencevî, kendisinin Yahudi, Hristiyan ve Pehlevi dilindeki kaynaklardan istifade ettiğini belirtir. Bu Hristiyan kaynakların Gürcüce ve Ermenice olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.⁸⁸⁸ Verebileceğimiz son örnek ise Âşık Paşa'dır. Âşık Paşa'nın kaleme aldığı *Garib-nâme* adlı eserde geçen üzüm bahsinden onun Ermeniceye aşina olduğu anlaşılmaktadır. Bu bahiste bir Türk, bir Arap, bir Fars ve bir Ermeni beraber yola çıkarlar. Acıktıkları vakit paralarını birleştirirler ve herkes kendi dilinde üzüm istediğini söyler. Fakat kimse birbirinin dilini anlamadığı için kavga ederler. Bu olayda Âşık Paşa, Ermeni'nin sözünü şu şekilde aktarır: “*Ermeni eydür ceyis hağoğ kuzim, Ti hağoğ cernus bis elük hazim.*”⁸⁸⁹. Bu satırlardan sadece “hağoğ kuzim” (üzüm isterim) sözü Ermenice olarak anlaşılmaktadır. Mehmet Fuad Köprülü, Âşık Paşa'nın

⁸⁸³ Michael Pifer, *Kindred Voices a Literary History of Medieval Anatolia*, Yale University Press, New Haven & Londra, 2021, s. 30.

⁸⁸⁴ Şahabeddin Ahmedünnelevi, *Celâlüttin Harezmsah*, s. 158.

⁸⁸⁵ Osman Turan, bu beş dilin içerisinde Türkçe, Rumca, Ermenice ve Farsça'nın olduğunu beşinci dilin Süryanice olabileceğini olabileceğini aktarır. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 295.

⁸⁸⁶ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, s. 107.

⁸⁸⁷ Mehmet Fuad Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Tarih Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 143-144.

⁸⁸⁸ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 85.

⁸⁸⁹ Âşık Paşa, *Garib-nâme*, Çev. Kemal Yavuz, TDK, İstanbul, 2000, s. 52.

eserinin Ermenice bilmeyen müstensihlerin elinde bozula bozula bu şekli aldığını söyleyerek metnin istemeden de olsa tahrif edildiğini belirtir.⁸⁹⁰

Ermeniler, çok dilli oldukları için Türk şairlere büyük ilgi gösteriyorlardı. Onun şiirlerini okuyorlardı. 12. yüzyılın önemli şairlerinden biri olan Hâkân-i Şîrvânî, yazmış olduğu şu şiirinde Ermenilerden görmüş olduğu ilgiyi aktarır:

“Ermenistan torpağına çatan künden Ermeniler

Ayağımın torpağına canlarını nisar eder.

Hususile bu Nesturi mezhebinde olan gonşu

Hörmetini çok sahlayır ikinci bir İsa geder

Hem de beni İsa kimi dördüncü göy ehli bilib

Söz açarlar gudretimden, sen’etimden, ahşam, seher.”⁸⁹¹

Hâkân-i Şîrvânî’nin şiirlerinin yine 13. yüzyılda yaşamış bir Ermeni şair olan Frik tarafından Farsçadan Ermeniceye çevrildiği bilinmektedir.⁸⁹² Ayrıca Nizâmî-i Gencevî ve Nesimî’nin şiirleri de Ermeniler tarafından sevilmiş ve Ermeniceye çevrilmiştir.⁸⁹³

Ermenilerin Türk şiirine olan yakınlıkları Ermeni edebiyatında aşug edebiyatı sürecinin başlamasına neden olmuştur. Ermeni kültüründe 3. yüzyıldan beri gosan geleneği bulunmaktaydı.⁸⁹⁴ Bu gosanlar köy köy, kasaba kasaba dolaşır hikâye, masal, manzum

⁸⁹⁰ Mehmet Fuad Köprülü, “Türk Edebiyatı’nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te’sirleri”, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, Ankara, 1999, s. 255.

⁸⁹¹ Hagani Şîrvani, *Seçilmiş Eserleri*, Azerbaycan SSR İmler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1956, s. 399.

⁸⁹² Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 50.

⁸⁹³ Mireli Seyidov, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, s. 77, 136.

⁸⁹⁴ İlhan Başgöz, “From Gosan to Ozan”, *Turcica*, Sayı: 33, 2002, s. 233; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 110.

destanlar ve atasözleri söylerlerdi.⁸⁹⁵ Türk kültüründe de buna benzer olarak ozan kültürü bulunmaktadır. Ozanlar, kopuzları eşliğinde şiirler, destanlar okuyan kişilerdi.⁸⁹⁶ İki taraf arasında da birbirine benzer seslerle aynı kültürün bulunması, hangisinin diğerini etkilediği sorununu ortaya çıkarmış ve çeşitli araştırmacılar konunun üzerine eğilmişlerdir. İlhan Başgöz, gosan kültürünün 2-3. yüzyıllarda Partlarda ortaya çıktığını ve çevre coğrafyaları etkileyerek hem Ermeni kültürüne hem de Türk kültürüne geçtiğini tespit etmiştir.⁸⁹⁷ Bu şekilde daha Anadolu'ya gelmeden önce ozan kültürüne sahip olan Türkler ve Türkler gelmeden önce gosan kültürüne sahip olan Ermeniler, Anadolu'da bir arada yaşamaya başlamalarından sonra birbirlerinde var olan ortak kültür öğelerini benimsemekten ve onlara ilgi duymaktan çekinmemişlerdir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Ermeniler Türkçe konuşmaya ve yazmaya başlamalarıyla beraber o dönemde Türk kültüründe âşıklık adını alan edebiyat Ermeni kültürüne aşug adıyla geçmiştir.⁸⁹⁸ Bu Ermeni aşuglar, Ermenicenin yanında Türkçe, Kürtçe ve Gürcüce şiirler yazıp söylemişlerdir.⁸⁹⁹ Türk-İslam şiirine ve medeniyetine hâkim olan Ermeni aşuglar dede, baba, miskin ve kul gibi mahlaslar kullanmışlardır. Türkçe mahlas kullanıp gazeller, divanlar, semailer, koşmalar ve destanlar söyleyen çok fazla Ermeni aşuğ vardı.⁹⁰⁰ Bunlardan Turab Dede ve Kul Hovhannes gibi aşuglar Bektaşî tarikatına girmiş ve sufiyane şiirler yazmışlardır.⁹⁰¹

Ermeni kültüründe aşug kültürü o kadar önem kazanmıştır ki 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar 400'e yakın aşugun ismine ulaşılabilmektedir.⁹⁰² Ermeni aşuglar şiirlerine *hayren* adını vermişler ve hayrenlerini aynı Türklerde olduğu gibi düğünlerde, toylarda ve herhangi bir eğlence anında okumuşlardır. Çoğu zaman okudukları hayrenlerde Ermenicenin yanında Türkçeyi de kullanmışlardır.⁹⁰³ 19. yüzyıl sonunda Doğu

⁸⁹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 110.

⁸⁹⁶ Mehmet Fuad Köprülü, "Ozan", *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, Ankara, 1999, s. 133.

⁸⁹⁷ İlhan Başgöz, "From Gosan to Ozan", s. 233-234.

⁸⁹⁸ Mahmut R. Gazimihal, "Ermenicede Turanî Ses Unsurları", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 150, Ocak 1962, s. 2605.

⁸⁹⁹ Mehmet Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri", s. 244.

⁹⁰⁰ M. Sabri Koz, *Gül Ağacı Boy Vermez Ermeni Harfli Türkçe ve Ermenice Mâniler*, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2014, s. 8.

⁹⁰¹ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 44.

⁹⁰² Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul, 1982, s. 14.

⁹⁰³ Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri", s. 14-15.

Anadolu'yu gezen Rahip Vahan Bardizaktsi, Ermeni aşuğların her yerde, hatta manastır panayırlarında bile Ermeniceden ziyade Türkçe ve Kürtçe söylediklerini yazar.⁹⁰⁴ Ekber Yerevanlı, Ermeni aşuğların Türkçe şiirler söylemelerinin altı nedeninden bahseder. Ona göre, Türkçe'nin geniş coğrafyada konuşulan bir dil olması, Ermeniler ve Türkler arasındaki komşuluk ve dostluk ilişkileri, Ermeni aşuğların daha geniş bir dinleyici bulma isteği, aşuğların yerli halkla daha yakın iletişim kurma arzusu, 16. yüzyılla beraber Türk âşık şiirinin gelişmesi, Klasik Ermenice edebi dilinden halkın bir şey anlayamaması ve Ermeni aşuğların Türk âşık şiirine karşı olan büyük ilgileri, Ermeni aşuğların Türkçe şiirler yazıp söylemelerini sağlamıştır.⁹⁰⁵

Doğu Anadolu'da yaşanan ve yukarıda teferruatlı olarak verilen kültürel etkileşimler sonucunda Türk ve Ermeni kültürleri arasında benzeşmelerin arttığı, hatta benzerliklerin farklılıklarından daha fazla olmaya başladığı görülür. 19. yüzyılda Anadolu'ya gelen ve Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan Prusyalı asker Helmuth von Moltke, Ermenilere Hıristiyan Türkler denilebileceğini, çünkü Ermenilerin Türklerin adetlerinden ve dilinden çok fazla şey aldığını söyler. Rumların kendi özelliklerini daha çok koruduğunu belirten Moltke, Ermeniler ve Türkleri neredeyse aynı olarak görür.⁹⁰⁶

⁹⁰⁴ Rahip Vahan Bardizaktsi, *Sıla'dan Sözler* adlı kitap için bkz. *Palu-Harput 1878 II. Cilt* içinde, (10-74 sayfaları arasında) Haz. Arsen Yarman, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 71.

⁹⁰⁵ Ekber Yerevanlı, *Azeri-Ermeni Edebî Elageleri Gedim Dövrden XVIII. Esrin Sonuna Geder*, s. 277; Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri", s. 17-18.

⁹⁰⁶ Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 35.

SONUÇ

Doğu Anadolu'nun Türkler tarafından fethi, Ermeni tarihi açısından bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Türk göçleri ve fetihleriyle Ermenilerin bu bölgedeki siyasi yapılanmaları yok olma aşamasına gelmiştir. 12. yüzyılda kaleme alınmış bir Ermeni kanunnamesinde Ermeni toplumunu koruyup önderlik edecek bir kral ya da prensin bulunmayışından dem vurularak toplumun boş kalan siyasi önderliğini Kilisenin üstlenmesi gerektiği fikrinin savunulması, bunun açık bir göstergesidir. Türkler yeni ele geçirdikleri yerlerde sadece üst hâkimiyetle yetinmeyip doğrudan kendi kurumlarıyla hâkimiyetlerini tesis ettikleri için bölgedeki soylu Ermeni naharar ailelerinin vasallıklarına ihtiyaç duymamıştı. Bu süreçte naharar ailelerinin bir kısmı varlıklarını devam ettirebilmek amacıyla Gürcistan, Kapadokya ve Kilikya gibi komşu bölgelere göç etmişler, Doğu Anadolu'da kalan bazı nahararlar ise ihtida ederek Türk yönetimine katılmışlardır. Sadece Sasun, Akdamar Adası ve Karabağ gibi erişimi zor ve savunulması kolay yerlerde birtakım nahararların bağımsızlıklarını bir süre için daha idame ettirebildikleri görülmektedir. Gürcistan Krallığı'nın yardımıyla Kuzeydoğu Anadolu'da Türklerin elinden bir kısım toprağı geri alarak kendi yönetimlerini inşa eden Zakaryanlar döneminde nahararların tekrar bir güç kazandığı görülse de önce Moğol ve ardından Türkmen hâkimiyeti sonrasında bu sistem yok olmuştur.

Türklerin, Doğu Anadolu'da hâkimiyeti sağladıktan sonra Ermenilere İslam devlet anlayışının gereğince davranmış oldukları ve onlardan cizye ve haraç vergisi aldıkları düşünülebilir. Ayrıca genellemek yanlış olsa da bazı hükümdarlar zamanında Ermenilerin toplum içinde Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayırt edilebilmesi için elbiselerine mavi kumaş parçaları taktırdıkları, çan çalmalarını yasaklandıkları dönemler de olmuştur. Ermenilerin Bizans yönetimi altında mezhep farklılıklarından dolayı yaşadıkları baskı ve asimilasyon girişimlerinin Türk hâkimiyeti ile son bulmuş olduğu ve Türklerin Ermenilerin mezhepsel farklılıklarıyla ilgilenmediği, dinsel bir asimilasyon politikası izlemediği bilinse de yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi Ermeniler açısından tam bir özgürlükten de bahsedilemez.

Doğu Anadolu’da Türk siyasi teşekkülleri tesis edildikten sonra da Ermenilerin sosyo-ekonomik hayatta hissedilir bir rolü vardı. Türkler, Ermenilerin hâlihazırda var olan işlerine ve ticaretlerine karışmamışlar ve olabildiğince onları korumuşlardır. Türk idareleri altında Ermeniler zanaatkârlık, ticaret, tarım ve hayvancılık yaparak sosyo-ekonomik hayata katılmışlardır. Zanaatkârlık açısından dönemin çeşitli kaynaklarında taş işçiliği, halı ve kilim yapımı ve kumaş işçiliği alanlarında Ermenilerin meziyetleri övülmüştür. Doğu Anadolu’da ticaretin neredeyse Ermenilerin elinde olduğu söylenebilir. Bölgede kurulan önce Türk sonra Moğol yönetimlerinin ticarete önem vermesi, ticaret yolları ve tüccarları koruması Ermeni tüccarların etkisini ve gücünü arttırmıştır. Pekin’den Polonya’ya kadar dünyanın çeşitli yerlerinde ticaretle uğraşan Ermeni tüccarlar zamanla Kırım ve Hindistan gibi bölgelerde ticaret kolonileri oluşturmuşlardır. Tüccarlar zenginleşmiş ve Ermeni toplumsal yapısında daha önce olmayan “metzatun” adlı bir zengin sınıfı ortaya çıkmıştır. Tarım ve hayvancılıkla ilgilenen Ermeni köylülerinden dönemin kaynaklarında çok fazla bahsedilmemesinden ötürü bilgilerimiz sınırlı olsa da Artuklu hükümdarı Karaaslan’ın Gerger’de kaçan Ermenilere zarar vermeyeceğini temin ederek onları tarım yapmaları için köylere yerleştireceğini dile getirmesi Ermeni köylülerinin yaptıkları üretimle Türk yönetimleri için ne kadar önemli olduklarını gösterir.

Ermeniler Türklerle beraber yaşamaya başlamalarıyla beraber bu yeni gelen millete dair bazı izlenimler edinmişlerdir. Ermenilerin Türkleri nasıl algıladıkları, onlarla kurdukları iletişime de yansımıştır. Ermenilerin Türk yöneticilere karşı nasıl bir algılarının olduğuna dair bu Sultan Ermeni kronikleri üzerinden yapılan incelemelerde, onların genellikle savaş zamanı başta olan yöneticilere oldukça kötü gözle baktıkları, fakat savaş bitip istikrarın sağlandığı dönemlerdeki yöneticileri iyi bir şekilde andıkları görülmüştür. Örneğin Sultan Alp Arslan dönemi Doğu Anadolu’da savaş dönemi olduğu için Ermeni kronikleri tarafından oldukça kötü sıfatlarla anılırken, onun oğlu Melikşah istikrarı sağladığı, Ermeni kiliseleri ve din adamlarından vergi almadığı için olumlu sıfatlarla anılmış, öldüğünde de üzüntü dile getirilmiştir.

Ermeniler ve Türkler aynı şehirlerde ve birbirlerine yakın köylerde bir arada yaşamaya başlayıp komşuluk ilişkileri kurduktan sonra iki toplum arasında yakınlaşmaların başladığı görülür. İki tarafda zamanla başlarına gelen olaylara aynı şekilde tepki vermeye başlamışlar, birbirlerinin sevinçlerine ve üzüntülerine ortak olmuşlardır. Bunun yanı sıra Ermeniler ve Türklerin birbirleriyle evlilikler yaptıkları da dönemin kaynaklarına yansımıştır. Aralarında dostluklar kurulduğu, bazı Ermenilerin çocuklarının vaftiz töreninde bir Türk'ü vaftiz babası olarak seçmelerinden anlaşılmaktadır.

Ortak yaşama tecrübesinin oluşum sürecinde Ermenilerin toplum tarafından dışlanmadığı görülür. Ermeniler ve Türkler ekonomik hayatta da bir araya gelmişler, çarşılarda, pazarlarda komşuluk yapmışlardır. Birbirleriyle temas halinde olan bu insanlar bir yenilik olduğunda da bunu devralmaktan çekinmiyorlardı. Bunun en ilginç örneği Ermeniler arasında görülen ahî tarzı kardeşliklerdir. Bilindiği üzere ahîlik zamanla tekkelerde ustalık görevini üstlenen iş sahibi kişilerin birbirleriyle kurdukları ilişkiler sonucunda fütüvvet teşkilatından esnaf ve zanaatkâr örgütüne dönüşmüş bir yapıydı. Bu yapı kısa bir zaman sonra aynı sorunları çözmek amacıyla Ermeni toplumunda da ortaya çıkmıştır. Türklerdeki ahîlik teşkilatına oldukça benzer olan bu yapı, ekonomik hayatta Türklerle Ermeniler arasından yaşanan etkileşime güzel bir örnektir.

Ermeniler, Türk hâkimiyetiyle beraber idari mekanizmada da görevler almışlardır. Valilik, elçilik, iğdişbaşılık ve tercümanlık yapan Ermenilerin varlığı bilinmektedir. Bunun yanısıra Osmanlı Devleti döneminde Doğu Anadolu'da Ermenilere tımar dağıtıldığı ve asker olarak onlardan faydalandığına dair belgeler bulunmaktadır. Ayrıca Türkler ve Ermeniler siyasi alanda da birbirlerini etkilemişler ve atabey ve tekfur unvanları birbirlerinin siyasi kültürlerine geçmiştir.

Ermenilerin Doğu Anadolu'da Türk devletlerine yaptıkları en somut katkı ise mimari alanında olmuştur. Ermeniler taş işçiliği konusunda uzmanlaşmışken bölgeye yeni gelen

Türklerin bu yeni yapı malzemesine aşina olmamaları, inşa faaliyetlerinde Ermeni mimarların ve ustaların kullanılması sonucunu doğurmuştur. Bu Ermeni mimar ve ustalar İslam mimarisine uzak oldukları için Türk efendileri onlardan bir cami veya türbe yapmalarını istediklerinde kendi mimari geleneklerinde var olan bir yapıyı bu mimari formlara uyarlayarak inşa ediyorlardı. Doğu Anadolu'da katedral planlı camilerin ve haç planlı kümbetlerin varlığı bu sebeptir. Bir başka deyişle Doğu Anadolu'da birbirlerine yakın tarihlerde inşa edilen İslam yapıları ile Hıristiyan yapılarının birbirlerine oldukça benzemesi, Ermeni mimar ve ustaların bu binaların inşalarında çalışmış olmalarından kaynaklanmaktadır.

Doğu Anadolu'da Türkler ve Ermeniler tarafından tecrübe edilen ortak yaşam onların kültürel olarak birbirleriyle etkileşime girmelerini sağlamıştır. Kültürel etkileşimin yaşandığı en önemli alanlardan biri dindi. Ermeniler ve Türkler farklı dinlere mensup olsalar da birbirlerine benzer bir toplum yapısına sahiptiler. Okuma-yazma oranı oldukça düşüktü ve din kitaptan ziyade onu aktaran bir aracı tarafından öğreniliyordu. Böyle toplumlarda aziz/evliya inancı, menkıbeler ve mucizeler önemli yer tutmaktaydı. Bu açıdan birbirlerine benzer olan Ermeniler ve Türklerin kurmuş oldukları komşuluk ilişkileri sayesinde birbirlerinin inanışlarına karşı olan farklılık zamanla kapanmıştır. İnsanlar şifa bulabilmek, dileklerini gerçekleştirebilmek amacıyla birbirlerinin kutsal ziyaretgâhlarını ziyaret etmekte herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Bu ziyaretgâhlarda bir araya gelen Ermeniler ve Türkler buralarda iletişim kuruyor ve birbirlerine yakınlaşıyorlardı. Doğu Anadolu'nun hemen her şehrinde iki toplum tarafından da ortak olarak ziyaret edilmiş ziyaretgâhlar bulunmaktadır. Bu kurulan yakın ilişkilerle birlikte, derviş ve sufilerin irşat faaliyetleri neticesinde veya siyasi güç kazanmak ya da var olan gücünü korumak maksadıyla Ermeniler arasında ihtida edenler olmuştur. Bunların yanısıra az sayıda da olsa 13. yüzyılda Doğu Anadolu'ya gelen Fransisken ve Dominiken keşişlerin misyonerlik faaliyetleri sonucunda Katolik mezhebini kabul edenler de olmuştur

Her ne kadar din değiştirme anlamı taşımasa ve sadece büyüdüğünde kötü kokmaya ve nazara bir önlem olarak düşünülse de Türkler arasında yaygın olan vaftiz geleneğinin kültürel etkileşime iyi bir örnek olduğu söylenebilir. Bu geleneğin gayrimüslimlerle yapılan evliliklerden kaynaklanma ihtimali yüksek olsa da Türklerin Asya'dan getirdiği bebekleri tuzlama, tuzlu suyla yıkama gibi bazı geleneklerin bu etkileşimi kolaylaştırdığı düşünülebilir.

Dil ve edebiyat alanında da ciddi bir etkileşim yaşanmıştır. Türkçeye tarım, hayvancılık, inşaat gibi alanlarda Ermeniceden birtakım kelimeler geçmiş, bunun büyük çoğunluğu da yerel ağızlarda kalmıştır. Hâkim unsur Türkler olduğu için Ermeniler çabuk adapte olarak zamanla Türkçe konuşmaya da başlamışlardır. Çoğu iki dilli olduğu gibi seyyahların verdiği bilgilerden şehir merkezlerinde yaşayan Ermenilerin kendi dillerini unutarak Türkçe konuştukları da görölmektedir. 13. yüzyıl gibi oldukça erken bir dönemde Ermeni harfli Türkçe metinlerin yazılmaya başlanması, Ermeniler arasında Türkçe konuşan bir nüfusun varlığına işaretir. Türkçeden Ermeniceye 4000'ni aşkın kelime geçmiş, sadece bununla da kalmayarak Ermenicenin sentaks ve gramerini de etkilemiştir.

Ermeniler arasında aşugluk geleneğinin başlaması edebiyat alanında etkileşimlere örnektir. Türkler ve Ermeniler Anadolu'da birlikte yaşamaya başlamalarından önce gosan ve ozan adı verilen benzer kültürlere sahiplerdi. Bu kültürün Partlar'dan Ermenilere ve Türklere geçtiği düşünölmektedir. 15. yüzyıla beraber Türklerde ozanlık kültürü âşıklık adı altında anılmaya başlamış ve gelişmiştir. Bu kültürden oldukça etkilenen Ermeniler hem Ermenice hem Türkçe şiirler yazmışlar ve halk arasında okumuşlardır. Ermeni aşuglar dede, baba, kul, miskin gibi mahlaslar dahi kullanmışlardır. Aşugluk kültürü Ermeniler arasında o kadar yaygındı ki 19. yüzyıla kadar dört yüze yakın Ermeni aşuga rastlanmaktadır.

Bu çalışma Türk tarihçiliğinde kaynak dilin bilinmemesinden ötürü eksik kalmış Orta Çağ Doğu Anadolu Ermeni tarihi üzerine yapılmış ender incelemelerden biridir.

Çalışmadan da anlaşılacağı üzere Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra Ermeniler ve Türklerin tarihsel seyirleri beraber ilerlemiştir. Bu sebeple Anadolu özelinde Türkleri dâhil etmeden yapılan bir Ermeni tarihi çalışması eksik kalacağı gibi Ermenileri dâhil etmeden yapılan Türk tarihi çalışmaları da aynı kaderi paylaşacaktır. Bu tez çalışması için gerekli olan çoğu Ermenice kaynağa ulaşıldı ve faydalanıldı. Ancak 20. yüzyıla kadar süren Anadolu'da Türk-Ermeni birlikteliği sürecinde Ermeniler, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe çeşitli alanlarda pek çok eser yazmışlardır. Türk tarihçiliğinin bu kaynakların peşine düşmesi gerekmektedir. Anadolu ve çevresinde yaşanmış çoğu hadise için Ermenilerin yazdıkları eserler, tuttıkları kayıtlar mevcuttur. Bu kaynaklar devletin tebaası olan Ermeniler tarafından yazıldığı, devlet adına kaleme alınmadığı için dönemin kroniklerinden farklı olarak aşağıdan yukarı bir bakış açısıyla yazılmışlardır. Bu nedenle yaşanan hadiselerin toplumu nasıl etkilediği, tebaanın sorunlarının neler olduğu gibi konularda Türk tarihi içinde önemli tanıklıklar sunarlar. Ermenice kaynakların orijinal dilinden yapılacak olan incelemelerin Türk tarih yazımına farklı bir bakış açısı ve yeni bilgiler sağlayacağı açıktır.

KAYNAKÇA

A. BİRİNCİL KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZİ, *El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014.

AHMED BİN MAHMUD, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

AHMET EFLÂKÎ, *Âriflerin Menkıbeleri I-II*, Çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013.

ANONİM, *Tarîh-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, Çev. Halil İbrahim Gök ve Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara, 2014.

ARİSTOTELES, *Politika*, Çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

ÂŞIK PAŞA, *Garib-nâme*, Çev. Kemal Yavuz, TDK, İstanbul, 2000.

ÂŞIKPAŞAOĞLU, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1970.

AZÎMÎ, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2006.

BERTRANDON DE LA BROQUIERE, *Bertrandon De La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, Çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

DAVID OF GANJAK, *The Penitential of David of Ganjak*, İngilizceye Çev. C.J.F. Dowsett, Louvain, 1961.

Dede Korkut Kitabı, Haz. Muharrem Ergin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Digenes Akrites Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı, Haz. Richard C. Dietrich, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

EBU ABDİ'R-RAHMAN MUHAMMED İBN EL-HÜSEYN ES-SÜLEMÎ, *Tasavvufta Fütüvvet*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.

EBÛ'L-HASAN ALİ B. EBÛ BEKİR EL-HEREVÎ, *Ziyaretgâhlar Rehberi (el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât)*, Haz. Rıkhan Anwer Mohammed ve Taner Yıldırım, İksad Publishing House, Elazığ, 2022.

EBÛ'L-FEREC İBNÛ'L-İBRÎ, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK, Ankara, 2011.

EBÛ'L-FİDÂ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

EBÛ'L-KÂSİM ABDÛLKERÎM B. HEVÂZİN B. ABDİLMELİK EL-KUŞEYRÎ, *Risale-i Kuşeyri*, Çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1980.

EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

EL-İDRİSÎ, *Kadim Dünya Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayıncılık, İstanbul, 2021.

FARABÎ, *İdeal Devlet*, Çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

GREGORY ABÛ'L-FARAC (BAR HABREUS), *Abûl-Farac Tarihi Cilt I-II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), Gürcüceden çeviren Marie Felicite Brosset, Türkçeye Çeviren Hrant Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara, 2003.

- HAGANİ ŞİRVANİ, *Seçilmiş Eserleri*, Azerbaycan SSR İmler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1956.
- HAMDALLAH MUSTAWFI, *The Geographical Part of Nuzhat-al-Qulûb*, Çev. G. Le Strange, E.J. Brill, Leyden, 1919.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNÎ, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018.
- HELMUTH VON MOLTKE, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018.
- IOANNES KINNAMOS, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2001.
- IOANNES ZONARAS, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- İBN BİBÎ, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- İBN HURDAZBÎH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.
- İBN KALÂNİSÎ, *Şam Tarihine Zeyl*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- İBN-İ SÎNÂ, *El-Kânûn Fi't-Tıbb İkinci Kitap*, Çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2018.
- İBNÜ'L ESİR, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, Cilt 9-10-11*, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

- İMAD AD-DÎN AL-BONDÂRÎ, *Zubdat al-Nuşra va Nuhbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara, 2016.
- İMAM-I GAZÂLÎ, *Mülkün Sultanlarına ... Nasihatü'l-Mülük*, Çev. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2016.
- İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- JOHANNES SCHILTBERGER, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- JOHN SKYLITZES, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Çev. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- JOSAPHAT BARBARO, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.
- KADI EBU YUSUF, *Kitabü'l-Haraç*, Çev. Ali Özek, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- KEMÂLÜDDÎN İBNÜ'L-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçukluklar (H. 447-521= 1055-1127)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014.
- KERÎMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.
- MACARİSTANLI GYÖRGY, *Türkler Türklerin Gelenekleri, Görenekleri ve Hinlikleri Üzerine İnceleme*, Çev. Lale Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009.
- MARCO POLO, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
- MUHAMMED B. AHMED EL-MUKADDESÎ, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.
- MUHAMMED B. ALÎ B. SÜLEYMAN ER-RÂVENDÎ, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 2020.

- MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMÛD MÎRHÂND, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2015.
- MUHİBEDDİN EBU HAMİD MAKDÎSÎ, *Mısır'daki İslam Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- MÛNECCİMBAŞI AHMED B. LÛTFULLAH, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017.
- MXİT'AR GOŞ, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, Çev. Robert W. Thomson, Rodopi, Amsterdam, 2000.
- NÂSİR-I HÛSREV, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994.
- NERSES SHNORHALÎ, "The Arrival of the Crusaders", *Armenian Legends and Poems*, Der. Zabelle C. Boyajian, Colombia University Press, New York, 1916.
- NİKEPHOROS BRYENNİOS, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987.
- OGIER GHISELIN DE BUSBECG, *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.
- OGIER GHISLAIN DE BUSBECQ, *Türk Mektupları*, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Orhun Abideleri*, Haz. Muharrem Ergin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- RABBAN SAWMA, *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, İngilizceye çev. E.A. Wallis Budge, The Religious Tract Society, Londra, 1928.
- REŞİDÜ'D-DÎN FAZLULLAH, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara, 2013.
- RUY GONZALES DE CLAVIJO, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul, 2007.
- RUYSBROECKLİ WILLEM, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.
- SİBT İBNU'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011.
- SIMON DE SAINT QUENTIN, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya, 2006.
- SÜRYANİ MİHAİL, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi Birinci Kısım 632-1042*, Çev. Hrant Andreasyan, TTK Kütüphanesinde basılmamış tercüme eser.
- SÜRYANİ MİHAİL, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım 1042-1195*, Çev. Hrant Andreasyan, TTK Kütüphanesinde basılmamış tercüme eser.
- ŞADRUDDİN EBU'L-HASAN 'ALİ İBN NÂŞİR İBN 'ALİ EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1999.
- ŞAHABEDDİN AHMEDÜNNESEVÎ, *Celâlüttin Harezemşah*, Çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
- ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- The Book of K'art'li* adlı kronik için bkz. *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation* içinde, (255-309 sayfaları arasında) Çeviren ve Hazırlayan Robert W. Thomson, Clarendon Press, Oxford, 1996.

The History of David, King of Kings adlı kronik için bkz. *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation* içinde, (309-354 sayfaları arasında) Çeviren ve Hazırlayan Robert W. Thomson, Clarendon Press, Oxford, 1996.

ÜSÂME İBN MUNKİZ, *Üsâme İbn Munkız Haçlılara Karşı -Kitâbü'l-İ'tibâr-*, Çev. Selahattin Hacıoğlu, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2006.

Venedikli Bir Tüccarın Seyahatnamesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

WILLERMUS TYRENSIS, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.

YAZICIZÂDE ALİ, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017.

YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig II Tercüme*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

ZHAO RUGUA, *Zhufanzhi Yabancıların Tasviri Bir Çinlinin Gözüyle Orta Çağ İslam Dünyası*, Çev. Shan-Ju Lin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ, *Մատենագրություն*, «Սովեդական Գրող» Հրատարակչություն, Երևան, 1979. (Anania Širakac'i, *Matenagrut'yun*, "Sovedakan Grof" Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԱՐԻՍԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ, *Հայոց Պատմությունը*, Թարգմանեց Մինաս Քահանաց Տեր-Պետրոսեանց, Տպարան Արրահամ Ս. Մալխասեանցի, Աղեքսանդրապոլ, 1893. (Arisdages Lasdiverts'i, *Hayots' Badmut'iwne*, T'arkmanets' Minas K'ahanats' Der-Bedroseants', Dbaran Apraham M. Malkhaseants'i, Aghēk'santrabol).

- ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ, *Պատմություն*, Թարգմանությանը Վ. Ա. Գևորգյանի, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1971. (Aristakes Lastiverc'i, *Patmut'yun*, T'argmanut'yanə V. A. Gevorgyani, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).
- ԳՈՇ ՄԽԻԹԱՐԻ, *Ընտիր Առակները*, Տպարան Հայոց Սարդասիրական ընկերության, Բագու, 1878. (Goš Mxit'ari, *Ēntir Araknerə*, Tparan Hayoc' Mardasirakan Ēnkerut'ean, Bagu).
- ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԱԿՆԵՐՑԻ, *Պատմություն Թայթարաց*, Տպարան Սրբոյ Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1974. (Grigor Vrd. Aknere'i, *Patmut'iwn T'at'arac'*, Tparan Srboy Hakobeanc', Erusalēm).
- ԹՈՎՍԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ և ԱՆԱՆՈՒՆ, *Պատմություն Տանն Արծրունեաց*, Աշխատասիրությամբ Մ.Չ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Մազադաթ, Երևան, 2006. (T'ovma Arcruni ev Ananun, *Patmut'iwn Tann Arcruneac'*, Ašxatasirut'yamb M. Č'. Darbinyan-Melik'yani, Magalat', Erevan).
- ԹՈՎՍԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԵԾՈՒԲԵՑԻՈՅ, *Լանկ-Թամուրայ և Յաջորդաց Խորոց*, Ի գործատան Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860. (T'ovma Vartabedi Medzobets'ioy, *Lang-T'amuray ew Hajordats' Khrots'*, Ī Gordzadan G. V. Shahnazarean, P'ariz).
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ, *Պատմություն Հայոց*, Աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1961. (Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'yun Hayoc'*, Ašxatasirut'yamb K.A. Melik' Ohanĵanyani, Haykakan SSR Gitewt'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).
- ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍՀԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, *Հայոց Պատմություն*, Աշխատասիրությամբ Գ.Բ. Թոսունյանի, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1996. (Hovhannes Kat'olikos Drashxanakerc'i, *Hayoc' Patmut'yun*, Ašxatasirut'yamb G.B. T'osunyani, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՎԱՅԵՑԻ, *Շամանակագրություն*, Թարգմանությունը Հրաչ Բարթիկյանի, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1973. (Matt'eos Urhayec'i, *Žamanakagrut'yun*, T'argmanut'yunə Hrač' Bart'ikyani, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Գիրք Դատաստանի*, Աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի, Հայկական Սոց Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1975. (Mxit'ar Goš, *Girk' Datastani*, Ašxatasirut'yamb Xosrov T'orosyani, Haykakan Ssč' Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Դատաստանագիրք*, Աշխատասիրությամբ Մաքսիմ Անդրանիկի Ոսկանյանի, Երևան, 2001. (Mxit'ar Goš, *Datastanagirk'*, Ašxatasirut'yamb Mak'sim Andraniki Oskanyani, Erevan).

ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻՈՅ, *Պատմություն Հայոց*, Ի Լույս Ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Ի Տպարանի Լազարենի Չեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, Մոսկվա, 1860. (Mxit'aray Ayrivanec'ioy, *Patmut'iwu Hayoc'*, İ Luys Ĕncayeac' Mkrtič' Ĕmin, İ Tparani Lazareni jemarani Arevelean Lezuac', Moskva).

ՅԱԿՈՒՏ ԱԼ-ՀԱՄԱՎԻ, ԱԲՈՒԼ-ՖԻԴԱ, ԻԲՆ ՇԱԴԴԱԴ, *Արաբական Աղբյուրները Հայաստանի և Հարեկան Երկրների Մասին*, Կազմեց Հ.Թ. Նալբանդյան, ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1965. (Yakut Al-Hamavi, Abul-Fida, İbn Šaddad, *Arabakan Albuyrnerə Hayastani ev Harevan Erkrneri Masin*, Kazmec' H.T'. Nalbandyan, HSSR' Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, *Բանկ Չախալ*, Վենետիկ, 1830. (Nerses Šnorhali, *Bank Č'ap'aw*, Venetik).

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ և ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂՆԵՐ, *Շամանակագրություն*, Աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, «ՆԱԻՐԻ», Երևան, 2014. (Samuel Anec'i ev Šarunakołner, *Žamanakagrut'iwu*, Ašxatasirut'yamb Karen Mat'evosyani, "NAIRI", Erevan).

ՍԻՄԵՈՆ ԴՊՐԻ ԼԵՎՏԻՈՅ, *Ուղեգրություն Տարեգրություն և Հիշատակարանք*, Ուսումնասիրեց Հ. Ներսես վ. Ակինեան, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա,

1936. (Simeon Dpri Leahac'ioy, *Ulegrut'awn Taregrut'awn yev Hišatakarank'*, Usumnasirec' H. Nersēs V. Akinean, Mxit'arean Tparan, Vienna).

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1956. (Smbat Sparapet, *Taregirk'*, Venetik-S. Łazar).

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, *Պատմություն Նախանգին Միասկան*, տպ. Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1910. (Step'anos Ōrbelyan, *Patmut'awn Naxangin Sisakan*, tp. N. Ałaneani, T'iflis).

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԱԵԼՅԻ, *Դիեզերական Պատմություն*, Աշխատասիրությանը Գ.Բ. Թոսունյանի, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 2001. (Vardan Arevelc'i, *Diezerakan Patmut'yun*, Ašxatasirut'yamb G.B. T'osunyani, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՖՐԻԿ, *Տաղեր*, Խմբագրեց Աշոտ Գաբրիելյանը, Էդիթ Պրինտ Հրատարակչություն, Երևան, 2014. (Frik, *Taler*, Xmbagrec' Ašot Gabrielyanə, Ēdit' Print Hratarakč'ut'yun, Erevan).

B. ARAŞTIRMA ESERLERİ

ABU-LUGHOD, Janet, *Avrupa Hegemonyası'ndan Önce*, Çev. Cansen Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

ACAR, H. İbrahim, “Evlenme Engeli Olarak Din Farkı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2002.

AÇA, Mehmet, “Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalara Bir Örnek: ‘Tuzlama’”, *Milli Folklor*, Sayı: 52, 2001.

- AÇARYAN, Raçiya Yakovleviç, “Türk ve Ermeni Dillerinin Karşılıklı Etkisi”, *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*, Çev. Kâmil Veli Nerimanoğlu ve Mustafa Öner, TDK, Ankara, 2008.
- ADALIAN, Rouben Paul, “Nakharar System”, *Historical Dictionary of Armenia*, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Toronto, Plymouth, 2010.
- ADONTZ, Nicholas, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on Naxarar System*, Çev. Nina G. Garsoian, Calouste Gulbenkian Foundation, Lizbon, 1970.
- AĞARI, Murat, *Kazvinî ve Âsâru ’l-Bilâd ve Ahbâru ’l-İbâd’ı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.
- AKÇAY, İlhan, “Yakutiye Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, 1965.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi C1 (1243 – 1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.
- AKŞİT, Ahmet, “Selçuklu Devrinde Kent İskânı ve Mahalleler”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, 2014.
- AKŞİT, Ahmet, “Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiriler (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, 1997.
- AKŞİT, Ahmet, *Selçuklular Devrinde Niğde Şehri*, Kömen Yayınları, Konya, 2012.
- AKTAŞ BATAR, Seyran, *XVI. Yüzyılda Anadolu’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2020.
- AKTOK KAŞGARLI, Mehlika, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara. 1990.

- ALBOYACIYAN, Arşag, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, Çev. Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- ALİKILIÇ, Dünder, *Abbâsi Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne İrisân Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2005.
- ALLEN, W.E.D., *A History of the Georgian People*, London, Routledge & Kegan Paul, 1971.
- ALTUNTAŞ, Halil, *İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.
- ANASIAN, Hakop S., "The Turkish Fütüvvet and the Armenians", *Journal of the Society for Armenian Studies*, Sayı: 4, 1988-1989.
- ANDERSON, J.G.C., "The Campaign of Basil I Against the Paulicians in 872 A.D.", *The Classical Review*, Sayı: 10, No. 3, 1893.
- ANDREASYAN, Hrand D., "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Ekim 1972.
- ARAKELYAN, Babken, "Excavations at Garni, 1949-50", *Contributions to the Archeology of Armenia*, İngilizceye Çev. Arlene Krimgold, The Peabody Museum, Cambridge, 1968.
- ARAS, M. Sıtkı ve SÖNMEZ, Adem Yavuz, *Erzurum'da Ziraat Kültürü Mahallî Ziraat Terimleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği, İstanbul, 1964.
- ARIK, M. Oluş, "Anadolu Selçuklu Mimarlığında Tipoloji Üzerine Düşünceler", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler I*, Haz. Osman Eravşar, Selçuk Üniversitesi Selçuk Araştırmaları Merkezi, Konya, 2001.
- ARPEE, Leon, "Armenian Paulicianism and The Key of Truth", *The American Journal of Theology*, Sayı: 10, 1906.

- ASHTOR, Eliyahu, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, Los Angeles, 1976.
- ASLANIAN, Sebouh D., “‘Prepared in the Languages of the Hagarites’: Abbot Mkhitar’s 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, Sayı: 25, 2016.
- ATAN, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, TTK, Ankara, 1990.
- ATASAĞUN, Galip, “Ziyaret Fenomeni”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2006.
- AVCI, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri (610-847)*, TTK, Ankara, 2015.
- AY, Resul, “Bizans’tan Osmanlı’ya Anadolu’da Heteredoks İnanışlar: ‘Öteki’ Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)”, *OTAM*, Sayı: 31, Bahar 2012.
- AY, Resul, “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslamı’nda Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”, *Bilig*, Sayı: 72, Kış 2015.
- AY, Resul, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakınoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017.
- AY, Resul, “Türk Fetihleri Arifesinde Anadolu Toplumı: Bizans Emperyal Yönetiminin Sınırlarına Dair Bazı Gözlemler”, *Prof. Dr. Özkan İzgi’ye Armağan*, Haz. Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Öz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.
- AY, Resul, “XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 32, 2002.
- AYOUB, Mahmoud, “Dhimmah in Qu’ran and Hadith”, *Muslims and Others in Early Islamic Society*, Edt. Robert Hoyland, Ashgate Variorum, Aldershot, 2004.

- BABAJANYAN, Astghik ve FRANKLIN, Kathryn, “Everyday Life on the Medieval Silk Road: VDSRS Excavations at Arpa, Armenia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı: 12, 2018.
- BABAJANYAN, Astghik, “On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain”, *Metsamorian Readings 1*, Yerevan, 2017.
- BABAJANYAN, Astghik, “The Glazed Pottery of Armenia in the XII-XIV Centuries in the Cultural Context of East and West”, *XI. AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri Cilt 1*, VEKAM, Ankara, 2017.
- BAKIR, Abdullah, “Orta Çağda Bir Türkiye Selçuklu Kenti Uluborlu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 30, Aralık 2013.
- BALIVET, Michel, *Bizans ve Osmanlı*, Çev. Nedim Demirtaş, Alkım Yayınları, İstanbul, 2005.
- BARDİZAKTİSİ, Rahip Vahan, *Sıla'dan Sözler* adlı kitap için bkz. *Palu-Harput 1878 II. Cilt* içinde, (10-74 sayfaları arasında) Haz. Arsen Yarman, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.
- BARTLETT, F.C., *Psychology and Primitive Culture*, Cambridge At The University Press, Cambridge, 1923.
- BAŞGÖZ, İlhan, “From Gosan to Ozan”, *Turcica*, Sayı: 33, 2002.
- BAYKARA, Tuncer, “Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu”, *Bellekten*, Sayı: LX, 1996.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000.
- BAYKARA, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

- BAYKARA, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- BAYRAM, Fahriye, “Ani'nin Gürcü Dönemi (Mkhargrdzeli/Zakarid Ailesi)”, *Tarih Boyunca Anadolu-Gürcistan İlişkileri Sempozyumu*, Edt. Mehmet Işıklı, Rabia Akarsu, Elif Yavuz ve Elif Yurttaş, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2020.
- BAYRAM, Sadi ve KARABACAK, Ahmet Hamdi, “Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 13, 1981.
- BEAZLEY, C. Raymond, “Mediæval Trade And Trade Routes”, *The Geographical Teacher*, Sayı: 3, 1903.
- BEDROSIAN, Robert Gregory, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, Londra, 1979.
- BELDICEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara, 1985.
- BENTLEY, Jerry H., “Cultural Exchanges in World History”, *The Oxford Handbook of World History*, Edt. Jerry H. Bentley, Oxford University Press, New York, 2011.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz, CANAŞİA, Simon ve CAVAHIŞVİLİ, İvane, *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000.
- BERNSTEIN, Peter L., *Altının Gücü Bir Tutkunun Olağanüstü Tarihi*, Çev. Levent Konyar, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- BEZGİN, Yusuf Kenan, *Erzincan İli ve Çevresinde Bulunan Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan Halk İnanmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, 2019.
- BLESSING, Patricia, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, Çev. Merve Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

- BLOCH, Marc, *Feodal Toplum*, Çev. Melek Fırat, Işık Yayınları, İstanbul, 2014.
- BOESSNECK, Joachim ve VON DEN DRIESCH, Angela, “The Excavations at the Korucutepe, Turkey 1968-1970: Preliminary Report Part IX: The Animal Remains”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı: 33, 1974.
- BORATAV, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984.
- BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev. Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- BOURNOUTIAN, George A., *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, Costa Mesa California, 2006.
- BOZKURT, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Kudret Ayiter’e Armağandan Ayrı Basım*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1988.
- BREND, Barbara, “The Patronage of Fahr Ad-Din ‘Ali Ibn Al Husain and the Work of Kaluk Ibn ‘Abd Allah in the Development of the Decorations of Portals in Thirteenth Century Anatolia”, *Kunts Des Orients*, Sayı: 10, 1975.
- BROUSE, Michel, *Melezliğe Övgü*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2009.
- BRYER, Anthony A. M., “Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası”, Çev. M. Sibel Dinçel ve Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, 2014.
- BUDAGOVA, Z. İ. ve GUKASYAN, V. L., “Azerbaycan-Ermeni Dil Temasları Üzerine”, Çev. Sevinç Üçgül, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 11, 2011.
- BULUT, Meryem, “Geçiş Ritüellerinden Doğum: Sağaltım Yöntemleri?”, *Turkish Studies*, Sayı: Cilt: 12, Sayı: 21, 2017.
- BURKE, Peter, *Kültür Tarihi*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- BURKE, Peter, *Kültürel Melezlik*, Çev. Mustafa Topal, Asur Yayınları, İstanbul, 2011.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, E Yayınları, İstanbul, 1979.

- CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yedişildiz, TTK, Ankara, 1988.
- CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- CANBEK, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul, 1978.
- CANCLINI, Nestor Garcia, *Hybrid Cultures Strategies for Entering and Leaving Modernity*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995.
- CANKARA, Murat, "Armeno-Turkish Writing and the Question of Hybridity", *An Armenian Mediterranean*, Edt. Kathryn Babayan ve Michael Pifer, Palgrave Macmillan, Cham, 2018.
- CHARANIS, Peter, "The Armenians in the Byzantine Empire", *Byzantinoslavica*, XXII, Prag, 1961.
- CHAUMONT, M.L., "Armenia and Iran ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopedia Iranica*, Vol 11/4, London and New York, Routledge ve Kegan Paul, 1986.
- CONYBEARE, Fred C., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, At the Clarendon Press, Oxford 1898.
- COSMO, Nicola Di, "Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Sayı: 53, 2010.
- CURTIN, Philip D., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- ÇAKMAKLI (MEHDİYEV), Gaffar, "Ermeni-Türk Dil İlişkileri", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 10, 2011.
- ÇALIŞKAN, Vahdettin Oytun, "Savaş Sonrası Travma", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 75, 2018.

- ÇAMİÇYAN, Mikael, *Selçukiler (1021-1224)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi'nde basılmamış tercüme eser.
- ÇAY, M. Abduhaluk, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1984.
- ÇERME, Tomas, "Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum", *Artuklular I. Cilt*, Edt. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008.
- ÇETİN, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, Mârifet Yayınları, İstanbul, 1981.
- ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara, 1999.
- ÇOĞ, Mehmet, "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında 'Pavlikanlar' Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, 2008.
- ÇUHACIYAN, Arman, *Uluslararası Üne Sahip Sivaslı Aziz Vlas*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- DADOYAN, Seta B., "A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century: The Nâsiri Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erzankac'i Text and Context", *Redefining Christian Identity Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Bergve T.M. Van Lint, Peeters Publishers, Leuven, 2005.
- DADOYAN, Seta B., *The Armenians in the Medieval Islamic World Volume Three Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam Thirteenth to Fourteenth Centuries*, Transaction Publishers, New Jersey, 2014.
- DAĞAVARYAN, Nazaret, *Hristiyan Protestanlar ve Kızılbaş Mezhebinin Doğuşu*, Çev. Nubar Ozanyan, Nisan Yayıncılık, İstanbul, 2018.

- DANIELYAN, Gagik, “The Title T’agavor/Takfur in the Medieval Muslim Historiography”, *Revue Des Études Arméniennes*, Sayı: 36, 2014-2015.
- DANKOFF, Robert, *Armenian Loanwords in Turkish*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1995.
- DARYAEE, Touraj, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, I.B. Tauris, Londra, 2009.
- DASHDONDOG, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden, 2011.
- DEDEYAN, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- DEMİR, Mustafa ve TURAN, Tufan, “Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayri Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 1, 2007.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I. Cilt*, TTK, Ankara, 2013.
- DIEZ, Ernst ve ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1955.
- DONABÉDIAN, Patrick, “Armenia-Georgia-Islam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture”, *L’arte armena. Storia critica e nuove prospettive Studies in Armenian and Eastern Christian Art 2020 Eurasiatica Volume 16*, Edt. Aldo Ferrari, Stefano Riccioni, Marco Ruffilli ve Beatrice Spampinato, Edizioni Ca’Foscari, Venezia, 2020.
- DURKHEIM, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005.
- DVORNIK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a*, Çev. Mehmet Aydın, TTK, Ankara, 1990.
- EBERHARD, Wolfram, “Nomads and Farmers in Southern Turkey Problem of Settlement”, *Oriens*, Sayı: 6, 1953.

- ELIADE, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara, 1991.
- EMECEN, Feridun, “Uç Beyi”, *DİA*, Cilt: 42, 2012.
- ENÇ, Mithat, “Algı”, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1980.
- ERDEM, Mustafa, “Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 1, 1995.
- EREN, Hasan, “Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 523-528, 1995.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkisi”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Edt. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 1980.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı: 4, 1984.
- ERİNÇ, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953.
- ERSAN, Mehmet, “Orta Çağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 1, 2010.
- ERSAN, Mehmet, “Türkiye Selçuklularında Halkın Eğlence Hayatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 21, 2006.
- ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara, 2007.
- ERYILMAZ, Doğanay, “Orta Çağ Koşullarında Doğmuş Bir Ermeni Destanı: Sasunlu Davit”, *Dünden Bugüne Dünya Destanları*, Edt. Görkem Kökdemir ve Ayşe Gül Fidan, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019.
- FALICOV, Celia Jaes, “Cross-Cultural Marriages”, *Clinical Handbook of Couples Therapy*, Edt. Neil S. Jacobson ve Alan S. Gurman, Guilford Publications, New York, 1995.
- FAYDA, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, Cilt: 44, 2013.

- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1989.
- FLEET, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, The Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 2001.
- FRANKLIN, Kathryn J., “A House For Trade, A Space For Politics: Excavations at the Arai-Bazarjugh Late Medieval Caravanatun, Armenia”, *Anatolica*, Sayı: 40, 2014.
- FRANKLIN, Kathryn J., VORDERSTRASSE, Tasha ve BABAYAN, Frina, “Examining the Late Medieval Village from the Case at Ambroyi, Armenia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı: 76, 2017.
- FRANKLIN, Kathryn Jane, “*The World is an Inn: Cosmopolitanism and Caravan Trade in Late Medieval Armenia*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago, 2014.
- FREEDMAN, J.L., SEARS, D.O. ve CARLSMITH, J.M., *Sosyal Psikoloji*, Çev. Ali Dönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- GALÇIYAN, Ruben, *Ermenistan’ın Tarihi Haritaları*, Çev. Diran Lokmagözyan, Pırgiç Yayınları, İstanbul, 2019.
- GALICHIAN, Rouben, “A Medieval Armenian T-O Map”, *Imago Mundi*, Sayı: 60, 2008.
- GARSOIAN, Nina G., *The Paulician Heresy*, Mouton & CO. The Hague, Paris, 1967.
- GARSOIAN, Nina, “The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428), *Armenian People From Ancient to Modern Times Vol 1*, Edt. Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997.
- GARSOIAN, Nina, “The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century”, *Armenian People From Ancient to Modern Times Vol I*, Edt. Richard G. Hovhannisian, St. Martin Press, New York, 2004.
- GARSOIAN, Nina G., “The Early-Mediaeval Armenian City: An Alien Element?”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 16 (1), 1984.

- GARSOIAN, Nina, “Naxarar”, *Encyclopedia Iranica*, Online Edition, 2005
<https://iranicaonline.org/articles/naxarar>
- GAZİMİHAL, Mahmut R., “Ermenicede Turanî Ses Unsurları”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 150, Ocak 1962.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları III. Cilt*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1978.
- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI (COĞRAFYA ENCÜMENİ), *Doğu Anadolu Coğrafyası, Tabii, Ziraî, Beşerî, Baytarî Cilt 7*, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1938.
- GHAZARIAN, Armen ve OUSTERHOUT, Robert, “A Muqarnas Drawing From Thirteenth-Century Armenia and the Use of Architectural Drawings During the Middle Ages”, *Muqarnas*, Sayı: 18, 2001.
- GOITEIN, S.D., “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, *Studia Islamica*, Sayı: 31, 1970.
- GOSHGARIAN, Rachel, “Futuwwa in Thirteenth Century Rûm and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Allegiances on the Seljuk Periphery”, *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, I.B. Tauris, New York, 2013.
- GOSHGARIAN, Rachel, *Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2007.
- GÖKBEL, Ahmet, “Kangal Yöresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Sivas İnanç Kültürü Makaleler*, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2010.
- GÖKBEL, Ahmet, “Şarkışla Yöresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Sivas İnanç Kültürü Makaleler*, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2010.
- GÖKBEL, Ahmet, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- GÖKSU, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

- GÖLPINARLI, Abdülbaki, “Burgâzî ve Fütüvvet-Nâme’si”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, 1953-1954.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1953.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, İstanbul, 2005.
- GÜL, Abdulkadir, “Erzincan Kazasının Yerleşme Özellikleri (XVI-XX Yüzyıllar Arası)”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, 2014.
- GÜLENSOY, Tuncer, “Hav”, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I*, TDK, Ankara, 2007.
- GÜNGÖR, İlkem ve ÖZER, İsmail, “Balıkçılığın Eski Anadolu Toplumlarındaki Yeri”, *Antropoloji*, Sayı: 40, 2020.
- GÜVENÇ, Bozkurt, “Süreçler: Kültürleme, Kültürlenme ve Kültürleşme”, *Kültürün ABC’si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Osmanlı Döneminde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı*, Haz. Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1995.
- HALPERIN, Charles J., “The Ideology of Silence: Prejudice and Pragmatism on the Medieval Religious Frontier”, *Comparative Studies in Society and History*, Sayı: 26, Haziran 1984.
- HAMILTON, Janet ve HAMILTON, Bernard, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, Çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2010.

- HANWAY, Jonas, *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea*, Londra, 1762.
- HASLUCK, F.W., *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- HEWSEN, Robert H., *Armenia a Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago, 2001.
- HEWSEN, Robert, “The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study”, *Revue des Études Arméniennes*, Sayı IX, 1972
- HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara, 2000.
- HILLENBRAND, Carole, *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 2 Orta Dönemlerde İslamın Yayılışı*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- HOPWOOD, Keith, “Nomads or Bandits? The Pastoralist/Sedentarist Interface in Anatolia”, *Manzikert to Lepanto The Byzantine World and the Turks 1071-1571*, Edt. Anthony Bryer ve Michael Ursinus, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1991.
- HOSSEINKHANI, Ayda, MONTASERI, Hashem, MOHAGHEGHZADEH, Abdolali, SERADJ, Hassan ve SODAIFI, Manouchehr, “Armenian Bole: a Historical Medicinal Clay”, *Pharmaceutical Historian*, Sayı: 44, Mart 2014.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.
- HÜBSCHMANN, H., *Armenische Grammatik I. Theil Armenische Etymologie*, Druck und Verlag Von Breitkoff & Hartel, Leipzig, 1897.

- İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket, *Akdamar Kilisesi Işıkla Canlanan Duvarlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
- JACKSON, Peter, “Marco Polo and his ‘Travels’”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Sayı: 61, 1998.
- JOVANOVIC, Aleksandar, “Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks”, *Byzantina Symmeikta*, Sayı: 28, 2018.
- KAFALI, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, Ankara, 2010.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.
- KALLEK, Cengiz, “Haraç”, *DİA*, Cilt: 16, 1997.
- KANT, Immanuel, *Anthropology From a Pragmatic Point of View*, Edt. Robert B. Loudon, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2021.
- KARACA, Birsen, “Ermeni Edebiyatı”, *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, Haz. Birsen Karaca, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, “Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bir Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı: 9, 1998.
- KARAMUSTAFA, Ahmet T., *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- KARTARI, Asker, *Kültür, Farklılık ve İletişim Kültürlerarası İletişimin Kavramsal Dayanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

- KAYA, Doğan, “Seyyid Garip Musa ve Onu Konu Edinen Şiirler”, *Halkbilim Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul, 2002.
- KAYA, Doğan, *Sivas 'ta Yaturlar ve Ziyaret Yerleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 2012.
- KAYA, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK, Ankara, 2006.
- KAYAOğLU, İsmet, “Halife en-Nasır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, 1981.
- KAZHDAN, Alexander, “Strategos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. 3*, Edt. Alexander P. Khazdan, Oxford, Oxford University Press, 1991.
- KELEŞ, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199) Orta Çağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.
- KESİK, Muharrem, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.
- KHAZANOV, Anatoly M., “Nomads in the History of the Sedentary World”, *Nomads in the Sedentary World*, Edt. Anatoly M. Khazanov ve Andre Wink, Curzon Press, Richmond, 2001.
- KILBOURNE MATOSSIAN, Mary ve HOOGASIAN VILLA, Susie, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- KILIÇ, Mahmud Erol, “İbnu'l-Arabî'nin I. İzzeddin Keykavus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dînî ve Siyâsî Tarihine Bakış”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II. Cilt*, Konya, 2001.
- KILIÇ, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van, 1997.
- KIRZIOğLU, M. Fahrettin, “Manzum “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözleri”, *Bellekten*, Sayı, 10, 1962.

- KOÇ, Yunus, “Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye’de Yerleşme ve Nüfus”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1*, Edt. Ahmet Yaşar Ocak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2006.
- KOPTAŞ, Rober, “Ermeni Harfleriyle Türkçe”, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Kevork Pamukciyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- KOUYMJIAN, Dickran K., “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzinjan”, *Actes du XXIXe Congres International des Orientalistes Etudes Arabes et Islamiques I. Historie et Civilisation Vol. 2*, Edt. Claude Cahen, L’Asiatheque, Paris, 1975.
- KOUYMJIAN, Dickran, “Van Under Mongol, Turkmen, Persian and Ottoman Domination”, *Armenian Van/Vasporakan*, Edt. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2000.
- KOZ, M. Sabri, *Gül Ağacı Boy Vermez Ermeni Harfli Türkçe ve Ermenice Mâniler*, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2014.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Tarih Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, “Ozan”, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, Ankara, 1999.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, “Türk Edebiyatı’nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te’sirleri”, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, Ankara, 1999.
- KRAMER, Gudrun, “Dhimmi or Citizen? Muslim-Christian Relations in Egypt”, *The Christian-Muslim Frontier Chaos, Clash or Dialogue?*, Edt. Jorgen S. Nielsen, I.B. Tauris Publishers, Londra, 1998.
- KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 7, 1968.
- KUBAN, Doğan, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1965.

- KUBAN, Doğan, *Batıya Gociin Sanatsal Evreleri*, Turkiye İş Bankası Kultur Yayınları, İstanbul, 2019.
- KUBAN, Doğan, *Selçuklu ağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- KURKJIAN, Vahan, *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, New York, 2012.
- LA PORTA, Sergio, “Armeno-Latin Intellectual Exchange in the Fourteenth Century”, *Medieval Encounters*, Sayı: 21, 2015.
- LAMM, Carl Johan, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Librairie Orientaliste Paul Geuthrer, Paris, 1937.
- MANANDIAN, Hakob, *The Trade and the Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, İngilizceye ev. Nina Garsoian, Bertrand, Lizbon, 1965.
- MANGO, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, ev. Gl ağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- MARANCI, Christina, “The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edt. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2001.
- MATHEOU, Nicholas S. M., “Merchant Capital, Taxation & Urbanisation. The City of Ani in the Global Long Thirteenth Century”, *Medieval Worlds*, Sayı: 14, 2022.
- MAZAHERİ, Ali, *Orta ağda Müslümanların Yaşayışları*, ev. Bahriye ok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972.
- MCCLARY, Richard Piran, “Craftsmen in Medieval Anatolia: Methods and Mobility”, *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia 1100-1500*, Edt. Patricia Blessing ve Rachel Goshgarian, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2017.
- MENZ, Astrid, “Erzurum Ağzında Ermenice dn Sözcükler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı: 19, 2009.

- MERÇİL, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara, 2000.
- METİN, Tülay, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Valiliği Yayınları, Malatya, 2013.
- METİN, Tülay, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağda Türk Şehri*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- METREVELİ, Roin, *The Golden Age Georgia From the 11th Century to the First Quarter of 13th Century*, Çev. Elene Poghova, Artanuji Publisher, Tbilisi, 2010.
- MIGUEL, Andre, *İslam ve Medeniyet Doğuştan Günümüze*, Çev. Ahmet Fidan ve Hasan Menteş, Birleşik Kitabevi, Ankara, 1991.
- MINORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, London, Taylor's Foreign Press, 1953.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK, Ankara, 2014.
- MİROĞLU, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul, 1975.
- MOGHADDAM, Alireza, *13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2017.
- MORGAN, Jacques De, *The History of The Armenian People From the Remotest Times to Present Days*, Hairenik Press, Boston, 1918.
- MURPHY, Thaddeus, "The Friars Preachers in Armenia", *Dominicana*, Cilt: 38, Sayı: 2, 1953.
- MÜLAYİM, Selçuk, "Mukarnas", *DİA*, Cilt: 31, 2006.
- NERSESSIAN, Sirarpie Der, *Armenia and the Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Harvard University Press, Cambridge, 1945.
- NERSESSIAN, Vrej, *The Tondrakian Movement*, Kahn & Averil, Londra, 1987.

- NORRIS, Frederick W., “Greek Christianites”, *The Cambridge History of Christianity Constantine to c. 600*, Edt. Augustine Casiday ve Frederick W. Norris, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Anadolu’da XIII.-XV. Yüzyılda Müslim-Gayri Müslim Dini Etkileşimleri ve Saint Georges (Aya Yorgi – Hagios Georgios) Kültü”, *X. Türk Tarih Kongresi III. Cilt*, TTK, Ankara, 1991.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Fütüvvet (Tarih)”, *DİA*, Cilt: 13, 1996.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat”, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne...*, Edt. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları, İstanbul, 1996.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK, Ankara, 1992.
- OYMAK, İskender, “Elazığ Merkez ve Çevresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2009.
- OYMAK, İskender, “Malatya ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 1996.
- ÖGER, Adem, “Uygur Türklerinin Doğum Âdetleri”, *Turkish Studies*, Sayı: 7, 2012.
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “Şeddâdîler”, *DİA*, Cilt: 38, 2010.
- ÖĞÜN, Gülay, “Türk Fethi Öncesinde Bizans’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, Kars, 1992.
- ÖNAL, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- ÖRS, Derya, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1992.

- ÖZDAL, Ahmet N., *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÖZEL, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu’da Tarih Yazıcılığı”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, Edt. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta ve Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İncü”, *DİA*, Cilt 22, İstanbul, 2000.
- ÖZİŞİK, Sakin, *Orta Çağ Hristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2007.
- ÖZTÜRK, Erdi, “Mihitar Goş’un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda ‘Ötekiler’ Üzerine Bir İnceleme”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 68, 2021.
- ÖZTÜRK, Erdi, “The Law Code Of Mkhitar Gosh And Analysis On The "Others" In The Medieval Armenian Community”, *Review of Armenian Studies*, Sayı 44, 2021.
- ÖZTÜRK, Erdi, *Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- PANCAROĞLU, Oya, “The House of Mengüjek in Divriği: Constructions of Dynastic Identity in the Late Twelfth Century”, *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock, Sara Nur Yıldız, I.B. Tauris, New York, 2013.
- PIFER, Michael, *Kindred Voices a Literary History of Medieval Anatolia*, Yale University Press, New Haven & Londra, 2021.
- PIRLANTA, İsmail, *Orta Çağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, Ankara, 2015.

- PİYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklularda Şehircilik Faaliyetleri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çevre ve Şehir*, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2015.
- POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- PREISEL-KAPPELLER, Johannes, “Aristocrats, Mercenaries, Clergyman and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterreanean (6th to 11th Century A.D.)”, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, ed. Johannes Preisel-Kapeller, Lucian Reinfandt ve Yannis Stavratis, Brill, Leiden, 2020.
- RAMBO, Lewis R., *Understanding Religious Conversion*, Yale University Press, New Haven and London, 1993.
- RAMBO, Lewis, “Din Değişirme Teorileri: Dinî Değişimi Anlama ve Yorumlama”, Çev. Hatice Gül, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2011.
- REDFORD, Scott, “Just Landscape in Medieval Anatolia”, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, Sayı: 20, 2000.
- REDGATE, A.E., *The Armenians*, Blackwell Publishers, Cornwall, 2000.
- ROSSABI, Morris, *Kubilay Han’ın Seyyahu Doğu’dan Batı’ya İlk Yolculuk*, Çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- ROUX, Jean-Paul, *Aksak Timur İslam’ın Kutsal Savaşçısı*, Çev. Ali Rıza Yalt, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2008.
- SANJIAN, Avedis K., *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Harvard University Press, Cambridge, 1969.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, *Doğu Anadolu Cilt 1*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

- SARAFIAN, Kevork Avedis, *History of Education in Armenia*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Southern California, 1929.
- SCOTT, James S., *Tahıla Karşı İlk Devletlerin Derin Tarihi*, Çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021.
- SELVİ, Dilaver, "Fütüvvet ve Ahîlik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2016.
- SEVER, Ramazan, "Battalgazi (Eski Malatya) İlçesinin Kültürel Peyzajında Tarih ve İnanç Turizmi", *International Journal of Human Sciences*, Sayı: Sayı: 13, 2016.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara, 1987.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 2002.
- SEVİM, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989.
- SEYİDOV, Mireli, *Türk-Ermeni Edebî İlişkileri*, Haz. Telli Akhun Korkmaz ve Mehmet Kutalmış, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017.
- SHIRAIWA. Kazuhiko, "Injū in the Jāmi' al-tavārīkh of Rashīd al-Dīn", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42 (3), 1988.
- SHUKUROV, Rustam, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Leiden, 2016.
- SHUKUROV, Rustam, "Harem Christianity: The Byzantium Identity of Seljuk Princes", *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, I.B. Tauris, New York, 2013.
- SMITH JR., John Masson, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Iranian Studies*, Sayı: 10, 1978.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 2011.

- SUBAŞI, Ömer, “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu İzleri: ‘Atabeglik Müessesesi ve Atabegler’”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017.
- SÜMER, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *Belleten*, Cilt: XXIV, Sayı: 96, Ekim 1960.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara, 2015.
- ŞAHİN, Haşim, *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- ŞAHİN, Recep, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayınları, 1988.
- ŞEN, Fazıl, PARUĞ, Ş. Şenol ve ELP, Mahmut, “İnci Kefali’nin (Alburnus Tarichi Güldenstädt, 1814) Dünü, Bugünü ve Geleceği Üzerine Projeksiyonlar,” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, Sayı: 25, 2015.
- TAESCHNER, Franz, “Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14.-15. Jht.): auf Grund neuer Quellen”, *Islamica*, Sayı: 4, 1929.
- TAESCHNER, Franz, “İslâm Orta Çağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, Sayı: 1-4, 1953.
- TANERİ, Aydın, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- TANYELİ, Uğur, *Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy.)*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987.
- TANYU, Hikmet, *Türkiye’de Adak ve Adak Yerleri*, Elips Kitap, Ankara, 2007.
- TCHILINGIRIAN Hratch, *Ermeni Kilisesi Kısa Bir Giriş*, Çev. Lora Sarı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- TEMİR, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK, Ankara, 1989.

- The Flower of Paradise and Other Armenian Tales*, İngilizceye Çev. Bonnie C. Marshall, Libraries Unlimited, Westport, 2007.
- THOMSON, Robert, “Armenian Literary Culture Through The Eleventh Century”, *Armenian People From Ancient to Modern Times Vol 1*, Edt. Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York, 2004.
- TRITTON, A.S. ve GIBB, H.A.R., “The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Sayı: 1, Ocak 1933.
- TUĞ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- TUNCER, Orhan Cezmi, “Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri”, *X. Türk Tarih Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt*, TTK, Ankara, 1991.
- TUNCER, Orhan Cezmi, “Mimar Kölük ve Kalûyan”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 19, 1985.
- TUNCER, Orhan Cezmi, *Anadolu Kümbetleri -1- Selçuklu Dönemi*, Güven Matbaası, Ankara, 1986.
- TURAN, Osman, “L’Islamisation dans la Turquie du Moyen Age”, *Studia Islamica*, Sayı 10, 1959
- TURAN, Osman, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyyesi ve Hayatı”, *Belleten*, Cilt: XI, Sayı 42, 1947.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

- TURAN, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.
- TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014.
- TURAN, Osman, *Türkler Anadolu'da*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1973.
- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018.
- TÜMER, Günay ve KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 2002.
- TÜRKMEN, Fikret, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul, 1982.
- TÜRKMEN, Fikret, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Fütüvvet", *DİA*, Cilt: 13, 1996.
- ULUPINAR, Ercan Cihan, "Hovhannes Tumanyan'ın Eserlerinde Mitolojik Unsurlar", *World Language Studies*, Cilt: 2, Sayı:1, 2022.
- ULUPINAR, Ercan Cihan, *XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2019.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı ve EDGÜER, Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, Haz. Recep Toparlı, TTK, Ankara, 2020.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara, 1984.
- VAN LINT, Theo Maarten, "The Formation of Armenian Identity in the First Millennium", *Church History and Religious Culture*, Sayı 89, Brill, 2009.

- VAN LINT, Theo Maarten, *Kostandin of Erzuka an Armenian Religious Poet of the XIIIth-XIVth Century*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Leiden Üniversitesi, Leiden, 1996.
- VARDANYAN, S., “The Medical Heritage of Medieval Armenia Its Theoretical and Practical Value in the Light of Modern Science”, *The New Armenian Medical Journal*, Sayı: 1, 2007.
- VRYONIS JR., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1971.
- WEITENBERG, .J.S., “Cultural Interaction in the Middle East as Reflected in the Anthroponomy of Armenian 12th-14th Century Colophons”, *Redefining Christian Identity Cultural Interactian in the Middle East since the Rise of Islam*, Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Berg ve T.M. Van Lint, Peeters Publishers, Leuven, 2005.
- WIESEHÖFER, Josef, *Ancient Persia*, İngilizceye Çev. Azizeh Azodi, I.B. Tauris, Londra, 2001.
- WOLPER, Ethel Sara, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, Penn State University Press, 2003.
- YARMAN, Arsen, *Ermeni Yazılı Kültürü*, Türkiye Ermenileri Patrikliği, İstanbul, 2012.
- YARNLEY, C.J., “Philaretos Armenian Bandit or Byzantine General?”, *Revue Des Etudes Armeniennes*, Sayı IX, 1972.
- YAZICI, Tahsin ve İPŞİRLİ, Mehmet, “Ferrâş”, *DİA*, Cilt: 12, İstanbul, 1995.
- YE'OR, Bat, *Islam and Dhimmitude Where Civilizations Collide*, Fairleigh Dickinson University Press, Lancaster, 2002.
- YEREVANLI, Ekber, *Azeri-Ermeni Edebî Elageleri Gedim Dövrden XVIII. Esrin Sonuna Geder*, Hayastan Neşriyyatı, Yerevan, 1968.

- YEVADDIAN, Maxime K., “Selçuklular ve Ermeni Mimarlar”, *Sadık Tebaa Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler*, Çev. Tomas Terziyan, Kalust Gülbenkian Vakfı, İstanbul, 2011.
- YILMAZ, Kadir, “Sivas Yöresi Ağzında Yaşayan Ermenice Kelimeler”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 46, 2022.
- YİĞİT, İlker, KAYA, Zehra, GÖLGE, Songül, ŞENGÜL, Elif ve KÖK, Rahime, “Orta Çağ Avrupa Düşüncesinde Dünya İmajı: T-O Haritaları”, *International Journal of Social Science Research*, Sayı: 2, 2013.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944.
- YURTTAŞ, Hüseyin, “Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, 2001.
- ZEKİYAN, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- ԱԲԵՂՅԱՆ, Մանուկ, *Սասունի Դավիթ*, Հայպետհրատ, Երևան, 1961. (ABEĽYAN, Manuk, *Sasnuc'i Davit'*, Haypethrat, Erevan).
- ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ, Ա., “Դավիթ Արավկա որդու կանոնները”, *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Cilt: 10, Sayı: 11-12, 1952. (ABRAHAMYAN, A., “Davit' Alaka ordu Kanonnerə”, *Ējmiacin: Paštōnakan Amsagir Amenayn Hayoc' Kat'olikosut'ean Mayr At'ořoy Srboy Ējmiacini*).
- ԱԲՐԱՀԱՄՈՎԻՉ, Հ., *Գորգագործությունը Հայաստանում*, Հրատարակչություն Հայտնարկոպի, Երևան, 1935. (ABRAHAMOVIČ, H., *Gorgagorcut'yuna Hayastanum*, Hratarakč'ut'yun Haytnarkospi, Erevan).

- ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղեվոնդ, *Միսակյան*, Վենետիկ, 1893. (ALİŞAN, H. Levond, *Sisakan*, Venedik).
- ԱՂԱՅԱՆ, Է.Բ., “Իշխան”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստանի Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 501. (AĽAYAN, Ē.B., “İşxan”, *Ardi Hayereni Bac‘atrakan Bařaran*, Hayastan Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՂԱՅԱՆ, Է.Բ., “Պատրոն”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստանի Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1198. (AĽAYAN, Ē.B., “Patron”, *Ardi Hayereni Bac‘atrakan Bařaran*, Hayastan Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՂԱՅԱՆ, Է.Բ., “Պարոն”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստանի Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1206. (AĽAYAN, Ē.B., “Paron”, *Ardi Hayereni Bac‘atrakan Bařaran*, Hayastan Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՂԱՅԱՆ, Է.Բ., “Պարոնտեր”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստանի Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1206. (AĽAYAN, Ē.B., “Paronter”, *Ardi Hayereni Bac‘atrakan Bařaran*, Hayastan Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՂԱՅԱՆ, Է.Բ., “Տեր”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, Հայաստանի Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1437. (AĽAYAN, Ē.B., “Ter”, *Ardi Hayereni Bac‘atrakan Bařaran*, Hayastan Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՂԱՅԱՆ, Է. Բ., “Նախարար”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1976, s. 1051. (AĽAYAN, Ē.B., “Naxarar”, *Ardi Hayereni Bac‘atrakan Bařaran*, Hayastan Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՃԱՌՅԱՆ, Հրաչյա, “Խավ”, *Հայերեն Արմատական Բառարան Բ Հատոր*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1973, s. 350. (AĈAŘYAN, Hrač‘ya, “Xav”, *Hayeren Armatakan Barařan B Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ԱՃԱՌՅԱՆ, Հրաչյա, “Կրայեակ”, *Հայերեն Արմատական Բառարան Բ Հատոր*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1973, s. 599.

(AČARĀYAN, Hrač‘ya, “Klayeak”, *Hayeren Armatakan Bařaran B Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).

ԱՃԱՌՅԱՆ, Հրայյա, “Նախարար”, *Հայերեն Արմատական Բառարան Գ Հատոր*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1977, s. 420.
(AČARĀYAN, Hrač‘ya, “Naxarar”, *Hayeren Armatakan Bařaran G Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).

ԱՃԱՌՅԱՆ, Հրայյա, “Տանիկ”, *Հայերեն Արմատական Բառարան Գ Հատոր*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1977, s. 365.
(AČARĀYAN, Hrač‘ya, “Tačik”, *Hayeren Armatakan Bařaran G Hator*, Erevani Hamalsarani Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).

ԱՄԻՐՅԱՆ, Խաչիկ, “Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Ժամանակակից Թուրքերենում”, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, Sayı: 4, 1980.
(AMĪRYAN, Xaç‘ik, “Hayrenic’ P‘oxarıyal Bařer Žamanakakic‘ T‘urk‘erenum”, *Lraber Hasarakakan Gitut‘yunneri*).

ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, “Մշո Առաքելոց Վանքի Դուռը”, *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Sayı: 9, 1952. (AĀAK‘EL PATRĪK, “Mšo Ařak‘eluc‘ Vank‘i Duř”, *Ējmiacin: Pařtōnakan Amsagir Amenayn Hayoc‘ Kat‘olikosut‘ean Mayr At‘ořoy Srboy Ējmiacini*).

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Բ.Ն., “Ապրանքային Արտադրության և Արհեստագործության Տեխնիկայի Չարգացումը Հայաստանում IX-XIII Դարերում”, *Պատմա-բանասիրական Հանդես*, Sayı: 23, 1959. (AĀAK‘ELYAN, B.N., “Aprank‘ayin Artadrut‘yan ev Arhestagorcut‘yan Texnikayi Zargac‘manə Hayastanum IX-XIII Darerum”, *Patma-banasirakan Handes*).

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Բ.Ն., “Հայաստանի Միջնադարյան Քաղաքների Բնակչության Սոցիալական Կազմը”, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, Sayı: 2, 1958. (AĀAK‘ELYAN, B.N., “Hayastani Miřnadaryan K‘alāk‘neri Bnakč‘ut‘yan Soc‘ialakan Kazmə”, *Patma-banasirakan Handes*).

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Բարկեն, *Քաղաքների և Արհեստների Հայաստանում IX-XIII Դարերում*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1958. (AՐԱԿ՝ELYAN, Babken, *K'alak'nerə yev Arhestnerə Hayastanum IX-XIII Darerum*, Haykakan SSR GA Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Գրիգոր, “Միսիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ստեղծման իրավականնախադրյալները”, *Կանթեղ. Գիտական հոդվածների ժողովածու*, Sayi: 3, 2011. (AՐԱԿ՝ELYAN, Grigor, “Mxit'ar Goši <Datastanagirki'> Stelcman İravakannaxadryalnerə”, *Kant'eg: Gitakan Horvacneri Žoğovacu*).

ԱԲԳԵՐԵԱՆ, Հայր Մկրտիչ եւ ՃԷԼԱԼԵԱՆ, Հայր Գրիգոր, “նախարար”, *Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի*, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865, s. 608. (AWKEREAN, Hayr Mkrdich' ew CHEĽALEAN, Hayr Krikor, “Nakharar”, *Artsern Bararan Haygaznean Lezui*, Surb Ghazar, Venedik).

ԲԱՍՍԱՉԵԱՆ, Կ. Յ., *Հայերէն Արձանագրութիւնք*, ԴՊ. Ֆիրմեն-Դիդոյ եի Ընկերութիւն, Փարիս, 1931. (PASMACHEAN, G.Y., *Hayerēn Ardzanakrut'iwnek'*, TB. Firmen-Titoy ew Ĕngerut'iwne, P'aris).

ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ, Հ. Վ., “Այգեգործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, Sayi: 11, 1989. (BEGLYAN, H.V. “Aygegorcut'yuni Mijnadaryan Hayastanum”, *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*).

ԲԵԳԼԵՐՅԱՆ, Հրայր, “Հացագործությունը Միջնադարյան Հայաստանում”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, Sayi: 5, 1987. (BEGLYAN, Hrač'ya, “Hac'agorcut'yanə Mijnadaryan Hayastanum”, *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*).

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, Արամայիս, “Մեղվապահությունը Հայաստանում ըստ Օտար Աղբյուրների”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, Sayi: 3, 1983. (GASPARYAN, Aramayis, “Melvapahut'yunə Hayastanum əst Otar Ałbyurneri”, *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*).

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Աստղիկ, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1978. (GEVORGYAN, Astlik,

Arhestnern u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum, “Hayastan” Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԴԱՎԹՅԱՆ, Աննա, “13-րդ Դարի Խաչքարերի Չարդաձեվերը”, *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, Sayı: 1, Երևան, 2021. (DAVT'YAN, Anna, “13-rd Dari Xaç'k'areri Zardajeverə”, *Patmut'yun ev Mşakuyt' Hayagitakan Handes*, Erevan).

ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, Հ., “Նոր Գետկա վանք Կան Գոշավանք”, *Էջմիածին: Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կայսրողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Sayı: 16, 1959. (YEĬIAZARYAN, H., “Nor Getka Vank' Kan Goşavank”, *Ėjmiacin: Paştōnakan Amsagir Amenayn Hayoc' Kat'otikosut'ean Mayr At'oroy Srboy Ėjmiacini*).

ԵՐԵՄԵԱՆ, Արամ, “Էջեր Հայ Մշակույթի և Արուեստի Պատմութիւնից”, *Սիոն*, Sayı: 5-6, Երուսաղեմ, 1971. (EREMEAN, Aram, “Ėcher Hay Mshaguyt'i ew Aruesdi Badmut'iwnits”, *Sion*, Erusağem).

ԵՐԵՄԵՅՎ, Դ. Ե., *Թուրքերի Ծագումը*, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1975. (EREMEEV, D.E., *T'urk'eri Cagumə*, “Hayastan” Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ, Մ.Ս., *Միջնադարյան Հայաստանի Հախնապակին IX-XIV ԴԴ*, Հայկական ՍՍՀ ՔԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1981. (ŽAMKOJYAN, M.S. *Mijnadaryan Hayastani Haxčapakin IX-XIV DD*, Haykakan SSH GA Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԽԱՉՒԿՅԱՆ, Լ.Ս., *ԺԴ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ*, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1950. (XAČ'IKYAN, L.S., *14 Dari Hayeren Jeragreri Hišatakaranner*, Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԽԱՉՒԿՅԱՆ, Լ.Ս., *ԺԷ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Առաջին (1401-1450)*, Հակական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1955. (XAČ'IKYAN, L.S., *15 Dari Hayeren*

Jeragreri Hišatakaranner Masn Arajin (1401-1450), Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Լ.Ս., *ԺԷ Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարաններ Մասն Երկրորդ (1451-1480)*, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1958. (XAC'IKYAN, L.S., *15 Dari Hayeren Jeragreri Hišatakaranner Masn Ekrord (1451-1480)*, Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Լևոն, “1280 թվականին Երզնկայում Կազմակերպված ‘Եղբայրությունը’”.*Տեղեկագիր*, Sayı: 12, 1951. (XAC'IKYAN, Levon, “1290 T'vakanin Erznkayum Kazmakerpvac' ‘Ełbayrut'yunə’”, *Telekagir*).

ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Լևոն, “Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանության Կանոնադրությունը (1280 թ.), *Բանբեր Մատենադարանի*, Sayı: 6, 1962. (XAC'IKYAN, Levon, “Erznka K'alak'i Egbayrc' Miabanut'ean Kanonadrut'yunə (1280 t'.)” *Banber Matenadarani*).

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Պետրոս Չեքի, “Նախարար”, *Մեծ Բառարան Հայերեն Ծանոթություն*, Վ. Ե. Հ. Տեր Ներսեսյան, Կ. Պոլիս, 1907, s. 614. (GARABEDEAN, Bedros Zek'i, “Nakharar”, *Mets Başaran Hayerēnē Ōsmanerēn*, V. ew H. Dēr Nersēsean, G. Polis).

ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ, Կ., *Վիմալյան Տարեգիր*, Տպարանն Գիտությանց Ճեմարանի Կայսերականի, Ս. Պետերբուրգ, 1913. (GOSDANEANTS', G., *Vimagan Darekir*, Dbarann Kidut'eants' Chemarani Gayseragani, S. Beterpurk).

ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Թ.Խ., *Անի Մայրաքաղաք*, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1988. (HAKOBYAN, T'. X., *Ani Mayrak'alak'*, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ, *Հայ Ժողովրդի Պատմություն հատոր III*, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1976. (HAYKAKAN SSH GĪTUT'YUNNERĪ AKADEMĪA PATMUT'YAN

INSTITUT, *Hay Žolovrdi Patmut'yun Hator III*, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiayi Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Թ., “Մետաքսի Ճանապարհը Առևտրատնտեսական և Պատմամշակութային Փոխառնչությունների Ենթատեսքում (Հայ Ժողովրդական Հեթիաթների Հիման վրա)”, *Հայաստանի Բաղաքակրթական Ավանդը Մետաքսի Ճանապարհի Պատմության Մեջ*, Պատմության Ինստիտուտ, 2012. (HAYRAPETYAN, T., “Metak'si Čanaparhə Ařevtratntesakan ev Patmamşakut'ayin P'oxarñşut'yunneri Ent'atek'tum (Hay Žolovrdakan Hek'iat'neri Himan Vra)” *Hayastani K'alak'akrt'akan Avandə Metak'si Čanaparhi Patmut'yan Meĵ*, Patmut'yan Institut).

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վ. Մ., *Միջնադարյան Հայաստանի Բարավանասներն ու Կամուրջները*, Հայպետհրատ, Երևան, 1960. (HARUT'YUNYAN, V.M., *Mijnadaryan Hayastani K'aravanatnern u Kamurĵnerə*, Haypethrat, Erevan).

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վարազդատ, *Անի Բազարը*, Հայաստանի Պետական Հրատարակչություն, Երևան, 1964. (HARUT'YUNYAN, Varazdat, *Ani K'alak'ə*, Hayastani Petakan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Մանեա, *Հայկական Գորգ*, Հրատարակչություն Էրեբունի, Երևան, 1988. (GHAZAREAN, Manea, *Haygagan Kork*, Hradarakch'ut'yun, Ĕreĵuni, Erewan).

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, Կարեն, *Անին և Անեցիները*, Մատենադարանի Հրատարակչություն, Երևան, 2021. (MAT'EVOSYAN, Karen, *Anin ev Anec'ierə*, Matenadarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, Կարեն, *Նորավանքի Վիմագրերը և Հիշատակարանները*, Մուղնի Հրատարակչություն, Երևան, 2017. (MAT'EVOSYAN, Karen, *Noravank'i Vimagrerev Hişatakarannerə*, Mułni Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, կարեն, “Անի Բաղաքի Պողոցները”, *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, Sayı: 78, 2021. (MAT'EVOSYAN, Karen, “Ani K'alak'i Polots'nerə”, *Ĕĵmiacin:*

Paṣtōnakan Amsagir Amenayn Hayoc' Kat'olikosut'ean Mayr At'oroy Srboy Eḡmiacini).

ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, Քնքուշ Սաշիկի, “Գույնընկալումը Միջնադարյան հայաստանում”, *Տեղեկագիր*, Sayı: 3, 2019. (MALXASYAN, K'nk'us Saṣiki, “Guynənkalumə Miḡnadaryan Hayastanum”, *Telekagir*).

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Հակոբ, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*, Հրատարակչություն Մելքոնյան Փոնդի, Երևան, 1934. (MANANDYAN, Hakob, *Feodalizmə Hin Hayastanum*, Hratarakč'ut'yun Melk'onyan Fondi, Erevan).

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Գուրգեն, “Առաջաբան”, *Արիստակես Լաստիվերցի Պատմություն*, Թարգմանությանը Վ. Ա. Գևորգյանի, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1971. (MANUKYAN, Gurgen, “Araḡaban”, *Aristakes Lastiverc'i Patmut'yun*, T'argmanut'yanə V.A. Gevorgyani, Hayastan Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՄԿՐՏՉՅԱՆ, Ներսես, *Հայերենից Փոխառյալ Բառեր Թուրքերենի Բարբառներում*, «Ասողիկ» Հրատարակչություն, Երևան, 2007. (MKRTČ'YAN, Nerses, *Hayerenic' P'okhar'yal Baṣer Turk'ereni Barbaṣnerum*, “Asoḡik” Hratarakč'ut'yun, Erevan).

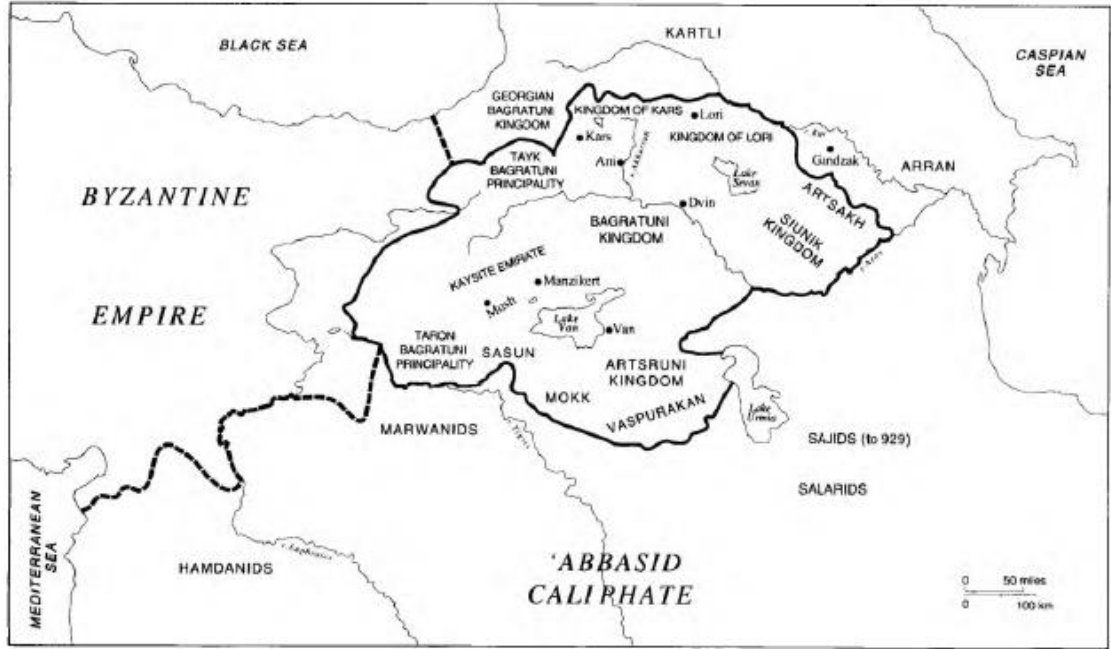
ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, Ստեփան, *Հայկական Աշխարհիկ Պատկերաբանդակը IX-XIV Դարերում*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1976. (MNAC'AKANYAN, Step'an, *Haykakan Aṣxarhik Patkerak'andakə IX-XIV Darerum*, Haykakan SSH GA Hratarakč'ut'yun, Erevan).

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ա., “Ձկնորությունը Հայկական Լեոնաշխարհում Ըստ Պատմա-Հնագիտական Նյութերի”, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, Sayı: 60, 1986. (PETROSYAN, A. “Jknorsut'yunə Haykakan Leṣnaṣxarhum əst Patma-Hnagitakan Nyut'eri”, *Banber Erevani Hamalsarani*).

ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Ս.Պ., *Թոնդրակյան Շարժումը Հայաստանում 9-12-րդ Դարերում*, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1955. (POŁOSYAN, S.P., *T'ondrakyan Ṣarḡumə Hayastanum 9-12-rd Darerum*, Erevani Hamalsarani Hratarakč'ut'yun, Erevan).

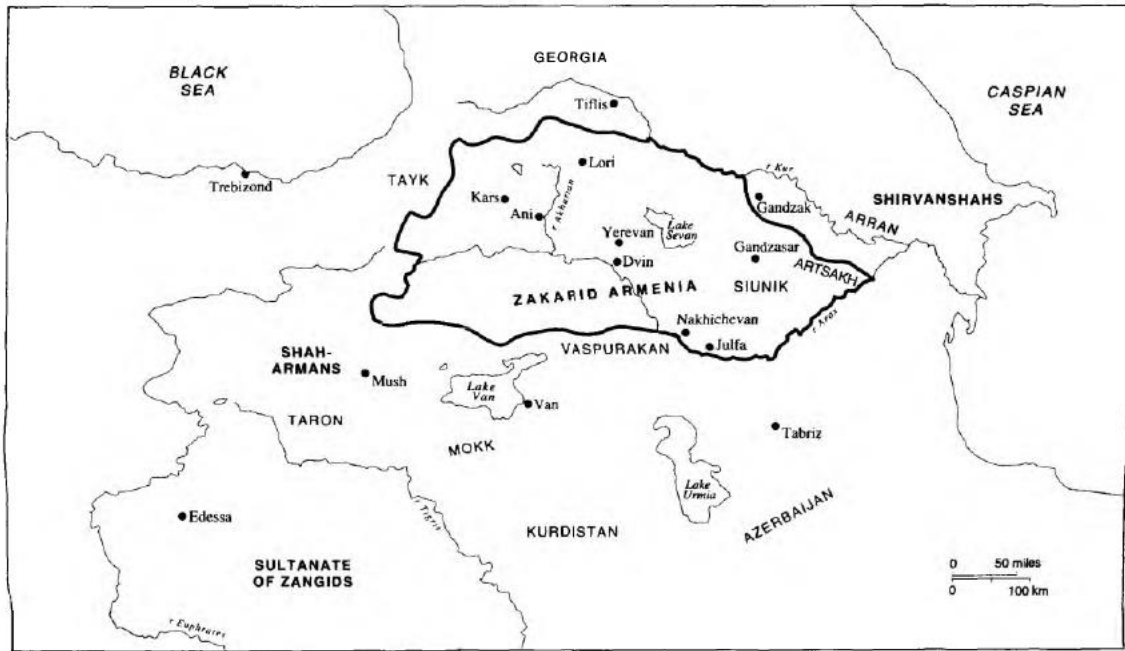
- ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Ս.Պ., *Հայ Տողովրդի Պատմություն հատոր II*, Լույս
 Հրատարակչություն, Երևան, 1965. (POŁOSYAN, S.P., *Hay Žolovrdi
 Patmut‘yun Hator II*, Luys Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ՍԱՖԱՐՅԱՆ, Գ. Հ., “Դավիթ Արավկատրդու Իրավաքաղաքական Հայացքները”,
Պատմա-քանասիրական Հանդես, Sayı: 4, 1988. (SAFARYAN, G.H., “David‘
 Alakavordu İravak‘alak‘akan Hayac‘k‘nerə”, *Patma-banasirakan Handes*).
- ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Հասմիկ, “Հայաստան Թուրքերեն Գրականությունը և Հայ-
 Թուրքական Գրական Կապերն Օսմանյան Կայսրություն 19-րդ Դարում”,
Թուրքագիտական և Օսմանագիտական Հետազոտություններ, Sayı 5, 2008.
 (STEP‘ANYAN, Hasmik, “Hayatai T‘urk‘eren Grakanut‘yunə ev Hay-
 T‘urk‘akan Grakan Kapern Ōsmanyanyan Kayc‘rut‘yun 19-rd Darum”,
T‘urk‘agitakan ev Osmanagitakan Hetazotut‘yunner).
- ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Հասմիկ, *Հայաստան Թուրքերեն Գրքերի Մատենագիտություն 1727-
 1968*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1985.
 (STEP‘ANYAN, Hasmik, *Hayatai T‘urk‘eren Grk‘eri Matenagitut‘yun 1727-
 1968*, Haykakan SSH GA Hratarakč‘ut‘yun, Erevan).
- ՍՕՍԱԼԵԱՆ, Սուրբիաս, “Նախարար”, *Համառոտ Բառարան ի Հայէ Զանգրիական
 և ի Տանիկ*, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1843, s. 388. (SŌMALEAN, Suk‘ias,
 “Nakharar” *Hamarod Bararan i Hayē Yangghiakan ew i Dachik*, Surb Ghazar,
 Venedik).
- ՏԵՐ-ՂԵՈՆՇՅԱՆ, Ա., “Նախարար”, *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*,
 Cilt 8, Երևան, 1982, s. 158. (TER-ĽEONŠYAN, A., “Naxarar”, *Haykakan
 Sovetakan Hanragitaran*, Erevan).
- ՕՐԲԵԼԻ, Հ. Ա., *Դիվան Հայ Վիմագրության I Անի Քաղաք*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ
 Հրատարակչություն, Երևան, 1965. (ORBELĬ, H.A., *Divan Hay Vimagrut‘yan
 I Ani K‘alak‘*, Haykakan SSR GA Hratarakč‘ut‘yun, Erevan)

EK 1. HARİTALAR

1000 yılı civarında Bagratuni ve diğer Ermeni krallıklarını gösteren harita.

George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, Costa Mesa California, 2006, 15. harita.

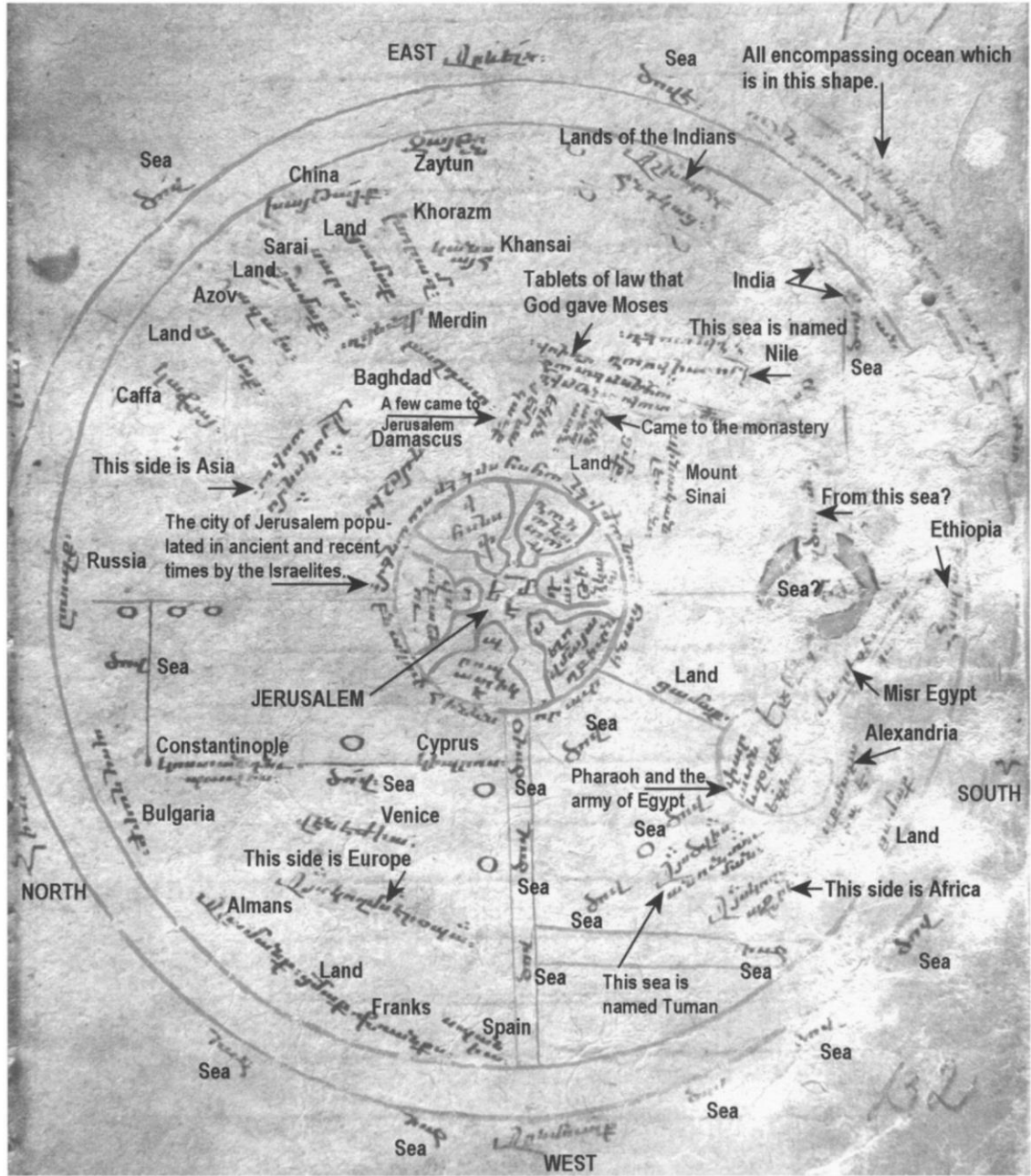
1200 yılı civarında Zakaryanların Türklerin elinden alıp hâkimiyetlerini sağladığı bölgeyi gösteren harita.

George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, 19. harita.

11.-12. Yüzyıllarda Anadolu ve çevresinden geçen ticaret yollarını gösteren harita.

<https://easyzoom.com/imageaccess/ec482e04c2b240d4969c14156bb6836f> (15.06.2023 tarihinde ulaşıldı.)

Günümüze ulaşmış en eski Ermenice dünya haritası ve haritada gösterilen yerlerin İngilizce tercümesi.

Rouben Galichian, "A Medieval Armenian T-O Map", *Imago Mundi*, Sayı: 60, 2008, s. 87.

EK 2. MİNYATÜRLER

Duvar ören ve taş taşıyan kişileri gösteren Ermeni minyatürü.

Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, «Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան, 1978, s. 51. (Astik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum*, “Hayastan” Hratarkč'ut'yun, Erevan).

Ermeni minyatürlerinde ip eğiren ve kumaş dokuyan kadınlar.

Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s.75.
 (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum*, "Hayastan"
 Hratarakč'ut'yun, Erevan).

Dalları budayan ve düzelten kişileri gösteren Ermeni minyatürü.

Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s. 35.
 (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum*, "Hayastan"
 Hratarakč'ut'yun, Erevan).

Ağ ve kürekle balık avlayan kişileri gösteren Ermeni minyatürleri.

Աստղիկ Գեվորգյան, *Արհեստներն ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում*, s. 45.
 (Astlik Gevorgyan, *Arhestnern u Kenc'alə Haykakan Manrankarnerum*, "Hayastan"
 Hratarakč'ut'yun, Erevan).

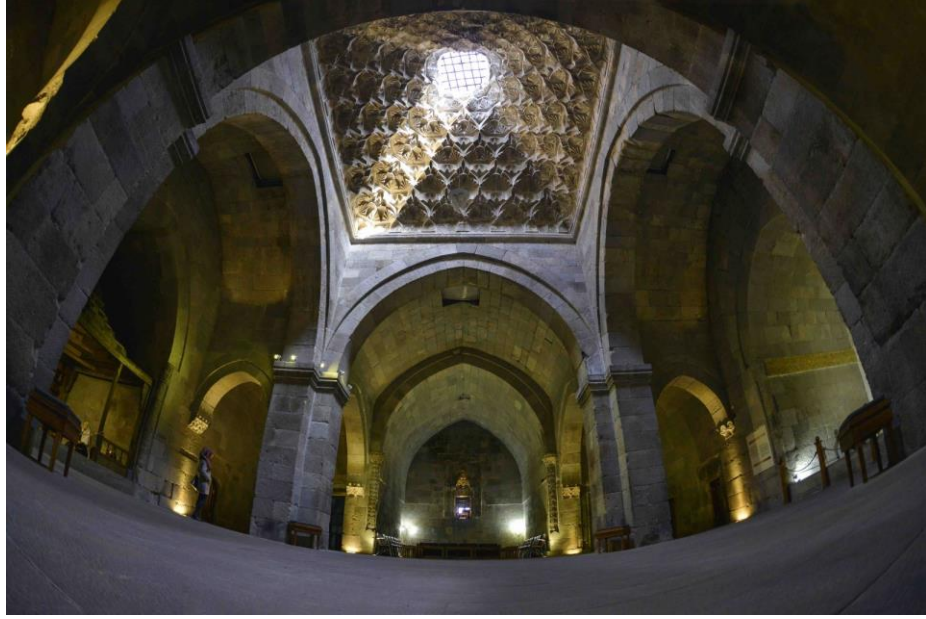
EK 3. MİMARİ ESERLER

Sol tarafta 1291 yılında yapılmış Goşavank'ta bulunan bir haçkar. Sağ tarafta ise Ahlat'ta bulunan Selçuklu Mezarlığından bir mezar taşı.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ha%C3%A7kar#/media/Dosya:Khatchkar_at_Goshavank_Monastery_in_Armenia.jpg (15.06.2023 tarihinde ulaşıldı.)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/gezilecekyer/selcuklu-meydan-mezarligi-oren-yeri> (15.06.2023 tarihinde ulaşıldı.)

Üstte 1316 yılında inşa edilmiş Yakutiye Medresi'nin kubbesinin fotoğrafı. Altta 1215 yılında inşa edilmiş Gegard Manastırı'nın kubbesinin fotoğrafı.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/yakutiye-medresesi> (15.06.2023 tarihinde ulaşıldı.)

<https://ter-hambardzum.net/gexardavank-pamutyun/> (15.06.2023) tarihinde ulaşıldı

EK 4. Orijinallik Raporu

EK 5. Etik Kurul/Komisyon İzni ya da Muafiyet Formu